

ГЕОРГИ СТ. ГЕОРГИЕВ
ЕДИН ОТ ПЪРВА ДИВИЗИЯ
СПОМЕНИ НА УЧАСТНИК

chitanka.info

ПЪРВА ЧАСТ

КЪМ ФРОНТА

Много отдавна софийската гара не е преживявала такова тържествено изпращане. Огромна навалица, особено жени и деца, се трупат от всички страни на града към вратите на това посивяло, безразлично здание, пред което, като пред голям военачалник, са се изтегнали два дълги влака.

Всяка гара е кристална ваза, в която възторжени цветя цъфтят.

Всяка гара е скъпоценна урна, която гаснещи надежди красят.

Влаковете са един срещу друг. Площадка от няколко метра ги дели. А народ, народ! Офицерските кандидати, завършили с 40 набор школата, заминават за Северния и за Южния фронт.

Септември 1916.

Гледам и не виждам нито един от другарите си. Вмъквам се в едно купе, за да оставя школното си сандъче и бързам навън. Множество познати лица се движат в една или друга посока. И те търсят. Най-последно, ето Донко Влайков.

— Довиждане, Донко!

— Довиждане, довиждане! Ще ловя с ръце аеропланите. Ей тъй!

И вдига ръцете си, и става още по висок и още по-тънък.

Една свирка, и всичко се раздвижва. Прегръщания, целувания... Цветя, цветя...

— Сбогом! Довиждане! Добър час! Пази се! Здраве дръжете! Бог да ви закриля!

А един старец, подпрян на бастуна си, маха с шапка и като пред олтар, дава върховно причастие.

— Живейте вие, бъдещи храбреци от първа дивизия!

Двата влака се изтеглят бавно. Ние махаме. Нам махат. Ето, това момиче не вижда вече този, за когото е излязло, но аз приемам поздрава му, както излезлите за мен пожелават добър път и сполука на друг, други, непознати, но не незнайни. В тоя час всички знаят за къде всички заминават. И всички се чувствуват близки.

Очите ми не виждат вече гара, изпращачи, ваза, цветя. Виждат само урната, и тя дими...

После и това изчезва. Но защо не чувствавам, че губя нещо, някого, за дълго, може би завинаги? София се заличава и от мисълта ми дори.

Родината не е вече тук, край къщата, която напуснах, до близките, с които се разделих, пред Витоша, от която няма вече да се опивам.

Родината е *Там*! За мен тя се възправи пред добруджанската граница, пред тая света земя, от която израсна Тутракан.

Тутракан!

Добруджа, Родино моя!

Прозорците и коридорите опустяват. Всички се прибираме. Гледаме се... Ето, Петър Дяконов, съученикът, състудентът ми, сяда срещу мен.

— Здравей, Дяконе!

Ръкуваме се сърдечно. После почваме да разпитваме другарите си, да се опознаваме. Кой за коя дивизия заминава? Тук получавам първия душ. Излиза, че само Петър и аз отиваме в строя. Пет души са за допълняющи части и укрепени пунктове, шестият — даже нестроевак! Защо тогава той, и то едничък, тъй много викаше, тупаше се, почти запречваше с измъчените си гърди прозореца?

— Ние... ние ще ги научим! Ние... ние ще им дадем да разберат! Ние ще победим!

От всички пороци лицемерието е най-гнузното. Накарват те да вярваш в това, с което искат да те излъжат, чрез привидно искрена, убеждаваща увереност. Тоя господин бе вече завършил университета, името му бе почнало да си пробива път, днес е познат с „трудовете“ си. Само един му липсва. Не си даде *труд* да постъпи, както други постъпиха.

Четирима, за които ми е известно — приятелят ми Борис Марков от 36 полк, съученикът ми Константин Маляков от 17 полк и другарите ми от полка Христо Велков и Любен Занков — бяха изтеглили билетчета за оставане, макар и временно, във вътрешността. Но и четиримата ги върнаха. При това Христо и Любен имаха вече по трима братя на фронта.

— Другарите ми заминават — заявяваха те всички, — как мога аз да остана!

Гарите следват. Слизаме. Откривам мнозина софиянци. Други наши кандидати се качват. Използували тридневния отпуск, бързат да не пропуснат влака.

Пристигаме в Каспичан. Броят ни е намалял. Някои бяха слезли по гарнизоните. Други имаше да продължат.

— Първа дивизия, насам!

Събираме се. Почти всички се познаваме по лице. Радостни, щастливи, горди сме, че сме отбрани.

Когато дойде времето да ни разпределят, на дивизията се дадоха от всяка школна рота само по осем души. А в нея можеха да попаднат само от нашата дивизионна област, само софийци. Тъй от нашата рота, от двадесет и девет софийци, влязохме само първите осем по успех.

На следния ден още малко пътуване с влака — до Шейтанджик^[1], гдето трябва да слезем. Предстои ни дълъг път с каруци. Качваме се по двама. Попадам с Борис Сарафов. Живеехме на съседни улици, познавахме се.

Седнали на сандъчетата си, образуваме керван от 40 прашни каруци, които се носят по прашния път, опрашвайки дрехи, лица, ръце.

Пътуваме ден, после нощ, отново ден...

Пълнолуние. Топло. Приятно. Радостно.

Говорим за войната, за познатите, за университета, за какво ли не. Едва завършил, и веднага, само след няколко дни, Борис постъпи в школата. Все пак от другари знаеше и ми разказа няколко случая от „съдебната практика“.

Става късно. Но спи ли се и как при тоя трясък, в тая малка, тясна каруца с един кон? Разговаряме. И се чудим какво сме успели да си кажем.

И ето, Борис ми разкрива съкровенията си тайни. Разказва ми любовта си към г-ца Х. Говори ми продължително, с подробности за тази толкова мила и умна лекарска дъщеря, която отдавна вече има свое семейство, деца.

Луната свети. Каруците тракат. Ние се друсаме. Прахът праши. Нощта отлита.

— Ей, Сарафов, като пътуваме заедно в една каруца, току-виж, че се връщаме един ден като ранени, и то пак заедно, в една и съща каруца!

* * *

Пристигаме в щаба на дивизията. Поздравляват ни. Запитват где желаем да служим. Дават ни няколко големи листа, за да ги попълним.

Ние, пехотинците, разполагаме и с трите бригади, и с шестте полка: 1 и 6, 16 и 25, 41 и 42. Кой където иска! Може ли да става дума за избор! Разбира се — 1 полк!

Преди да почне да учи нагледно географията, баща ми бе служил цели 15 години в него! Добре е да се създава традиция, си казах, макар службата ми да бъде само през войната.

Но само това ли? Отличията, които бе си извоювал, името, което бе си създал, правеха от 1 полк наистина един от най-първите. Самото име будеше вече и уважение, и желание.

Другарите ми избраха тоя или оня полк и когато към края на записването погледнах списъка, не забелязах много голяма разлика в броя на саморазпределилите се по части кандидати.

Какво бе обаче учудването ми, когато след малко ни съобщиха официалното назначение. Вместо в 1, определяха ме в 41. Заедно с мен в същия полк попаднаха и мнозина други, които бяха пожелали да служат в 1, 6 или друг, докато пък някои, пожелали 41 — бяха пратени в 1 или 6! Не можахме да отгатнем причината. Първото, което би могло да ни мине през ума, излезе неоснователно. Разпределението ни тук в дивизията не бе по успех. Илия Ковачев и още двама от най-първите кандидати попаднаха в нашия полк. Значи... Просто сме станали „жертва“ на молива...

Някои посрещнаха новината безразлично, спокойно, почти радостно:

— Такъв ми бил *късмета*!

Други проявиха сдържано или несдържано недоволство. Всичко обаче остана между нас. Водеше се бой. Нямаше време за молби. Трябваше бързо да се явим по частите си.

Тръгнахме, но недоволството ми не можеше да се скрие.

— Нищо, нали и 41 пак е полк, нали и там има хора — каза ми един от нашите, който също нямаше основание да бъде много доволен, но бе успял вече да се утеши.

* * *

Пътят ни минаваше по добруджанската земя. Движехме се по стъпките на бойците, овладели *непревземаемия* Тутракан, а сега набързо минахме силистренските укрепления и се чудехме и на усъвършенствуваната отбранителна линия, и на опразнената без бой крепост.

Пътищата бяха задръстени от коли, каруци, конници. Всичко бърза, всичко вика. Ракли, болнични автомобили, коли с ранени се смесваха в общия шум.

Вляво и вдясно от шосето, догдето достига окото — раници, шинели, куртки, мушамы, платнища, чанти, манерки, пушки — какво ли не! А коли, ракли, оръдия! После трупове, трупове... Целият път, по който се движим вече пеша, свидетелствува за грозно бягство на поразена от гръм войска, неустояла нито на огъня, нито на духа на Победителя.

Шосето е на много места прокопано, за да попречи на бързото минаване на наши оръдия и коли. Но нищо, пътят отбива веднага встрани и минава отново на шосето.

Неспособна сама да се бори, отстъпващата войска си служи с непозволени средства. Навсякъде раници, мушамы, чанти, закрепени с канапа на невиждаща се бомба. Вдигнеш някой предмет — бомбата избухва. Не един наш войник стана жертва на това гнусно изобретение.

Дори труповете, тия свети места, не са пощадени. Наши санитары, наши свещеници се приближават смилено, за да вдигнат благоговейно, за да погребат християнски паднали за родината румъни. Побутнат труп, вдигнат труп — и невидима бомба избухва. Не един наш санитар стана жертва на това нечовешко изобретение.

Осквернихте дори труповете. Унизихте дори подвизите. Погаврихте се дори с жертвите. Жертвите, които вашите войници принесоха пред светия олтар на святата си родина. Вашата родина!

Предупредени сме. А и почти на всички разхвърляни предмети, поне на тия веднага от двете страни на шосето, са поставени хартии с надпис: „Не пипай, опасно за живота!“

Достигахме вече нестроевите от полка.

Пристигнахме. Направихме *репетиция* как ще се представляваме. Когато всичко бе готово, командирът на полка се показва.

Слаб, сух, висок, с черни мустаци и малка остра брада, подполковник Хараламби Тошков се приближи приветливо, ръкува се с всички, чувайки под носа си войнишкото:

— Господин подполковник, представлява ви се офицерският кандидат...

Командирът се усмихваше с доволство на тая енергия, която се излъчваше от нас, и ни дари с хубави думи. Поздрави ни за бодрия и спретнат вид и ни пожела...

Но водеше се бой, трябваше да се бърза. Необходимо бе да се явим веднага в дружините и ротите, в които бяхме вече разпределени.

В първа рота отиваше Венелин Янев, завършил в Лозана, кандидат-адвокат. (Ранен в Добруджа. Член на апелативния съд — София).

Във втора — Илия Ковачев, завършил Султанския лицей в Цариград, студент по право. (Убит в Македония.) Христо Велков, студент по право. (Инженер, главен инспектор в м-во на Общ. сгради, пътищата и благоустройството).

В трета — Пенчо Будевски, кандидат-адвокат. (Адвокат в София.) Георги Ст. Георгиев, студент по право. (Ранен в Добруджа. Бивш началник в м-во на правосъдието — София).

В четвърта — Любен Занков, студент по математика. (Ранен в Румъния. Машинен инженер, инспектор в м-во на железниците — София).

В пета — Алекси Савов, току-що завършил Търговската академия в Лайпциг. (Ранен в Добруджа. Прокурис — София).

В шеста — Андрей Заяков, студент по право. (Ранен в Добруджа. Юрист. Тютюнотърговец в Пловдив.) Александър Василев, студент по химия. (Ранен в Румъния. Инженер химик, главен инспектор в м-во на търговията — София).

В седма — Борис Сарафов, завършил право. (Ранен в Добруджа. Адвокат — София.)

В осма — Иван Момчилов, студент по право. (Ранен в Добруджа. Химик, учител в търговската гимназия — София).

В девета — Славчо Павлов, студент по право в Лион. (Адвокат — София). Григор Станков, студент по право. (Ранен в Добруджа и в Румъния. Юрист. Б. З. К. Б.^[2] — София.)

В единадесета — Иван Попов, народен учител. (Ранен в Румъния. Народен учител в Саранци — Софийско.)

В дванадесета — Сродко Никоров, народен учител. (Ранен в Румъния. Народен учител в Зелениград — Трънско.)

В нестроевата — Цветан Димитров, студент по филология. (Завършил финанси в Лайпциг. БНБ — София.)

Знаменитата школа! Хиляда деветстотин и четиринадесет души — два мирновременни полка. Знаменитият 40 набор!

Петнадесет души — двадесет и седем ордена за храброст!

Един бе убит. Трима от ранените не се завърнаха. Един от завърналите се бе изтеглен. Останалите десетима останахме до края на войната.

Десет души — двадесет и един ордена за храброст!

Четиридесети набор. 41 полк. Първа дивизия!

Шестима от дружината вървим, а ето насреща ни офицер на кон — дружинният адютант подпоручик Дечо Чалъков. Конят два пъти поголям, а Дечо не е малък.

Дружинният ни командир подполковник Георги Георгиев ни прие по ротно. Когато дойде нашият ред, Будевски и аз му се представихме. Бяхме край горичка и началството ни бе пред зеленина. Едър, широкоплещест, с голяма глава и руса коса, той ни държа реч, която завърши:

— Оня ден трета рота загуби храбреците подпоручик Иван Донев и преведения едва преди няколко дни в пета рота подпоручик Димитър Хранов. И двамата паднаха геройски за отечеството. Последвайте примера им. Ако е необходимо, пожертвуйте и вие своя живот!

Младшите офицери убити! Значи... И смътно почувствувах, че нещо трепва в мен, като събуден упрек за пренебрежението, с което бях се отнесъл към полка.

Явихме се в ротата. Командирът поручик Радомир Стефанов ни посрещна любезно и радостно. Определи ни взводовете, назначи ни ординарци и двамата с Будевски се явихме по местата си.

— Фелдфебел Драган Бенчов, господин офицерски кандидат!

Ето взводният ми подофицер от Торос, Луковитско, останал на свръхсрочна служба, започнал войната като младши подофицер, сега фелдфебел, кавалер на два български и на австрийския орден за Храброст.

Драган е радостен, че има вече началство, държи се много добре, учтив и дисциплиниран е. Запознавам се с подофицерите и тъкмо искам списъка на взвода, чувам гласа на ротния.

— Стани!

В този момент ротата е в полкова поддръжка. Напред, вляво, вдясно се чува пушечна и артилерийска стрелба.

Движим се необезпокоявани от никого.

— Лягай!

Едва успели да се залепим на земята, няколко безразборно хвърлени от противника снаряда дойдоха наблизко да ни поздравят. Първите поздравителни снаряди, пратени към мен, новодошлия.

Пред нас има малка височинка. Бързо заемаме защитения склон, ще ни бъде полезен. Отново всичко край нас утихва. Преписвам списъка на войниците от взвода. Това става бързо, защото имената на мнозина са задраскани.

— Много малко са, Драгане!

Драган ми разказва. Боеве в Сърбия. Боеве в Добруджа. Ето преди три дни, при Великьой-Паракьой, заедно с 1 полк нашата дружина води славен бой и като другите ротата ни дава тежки жертви. Един офицер и 24 подофицери и войници убити, 78 ранени, 6 изчезнали. Само за един ден — той, само от една рота — нашата, излизат 109 души от строя!

Очите ми се премрежват. Драган лежи развълнуван, аз до него слушам и очите ми се пълнят. Ето в какъв полк попаднах! Предишното ми недоволство губи цвета си, угризение ме обхваща, вълнувам се и съм готов да искам прошка. Тоя миг бе върховно покаяние за неблагоприятния. Почувствувах се горд от полка си, 41 ми стана скъп като най-скъп спомен, най-светла надежда. Намерих идеала си и му се посветих напълно.

[1] Старото име на село Хитрино, област Шумен ↑

[2] Българска земеделска и кооперативна банка ↑

НАПРЕД ПО ЗЛАТНА ДОБРУДЖА!

Тоя първи за мен боен ден нашият полк настъпва, имайки за другари — вдясно 1 полк, вляво германската бригада на Боде. Не бе бригада — два пехотни полка със съответния брой батареи. Не само като нашите, не бяха и като германските полкове. Бе просто отряд — пехота, артилерия, минохвъргачки — под командването на подполковник Боде, от когото бе получила и името си.

Ако пехотата бе само една дружина, ако минохвъргачките нямаша възможност да действуват, артилерията бе мощна и действуваше знаменито! Извън полските батареи имаше и 10,5 см. далекобойни, 15 см. гаубични, дори две 35 см. австрийски мортири! Тая бригада бе тъй отлична, че излезе песен: „Трендафилът мирише, бригадата боде...“

Тая същата бригада, която по-късно, едва след два дни, можахме да видим, и то съвсем отблизо.

— Встрани от шосето!

Всички се отдръпваме, за да направим път на германците, които се пренасят с камиони. Пижо гледа, звери се, пък пооправи раницата, подръпне пушката и продължи. Не е като да му е за пръв път. Краката му са пребродили целия полуостров. Носят го сега бодро и по Добруджа.

Но ако германците се стоварваха почти на самото място неуморени, имаха да благодарят на *нашите* „уморени“, на самия полк.

Същия тоя ден противникът бе отстъпил по посока към Кубадин и Черна вода, които обаче отстояха далеч и негови части се укрепяваха по гребените и височините пред нас.

Срещу бригадата се насочват силни неприятелски части, които я поставят в крайно опасно положение. В тоя именно момент командирът на полка заповяда на втора дружина да обърне веднага наляво и се яви във фланг на румъните. Допринасяйки напълно за облекчаване на положението, тая изненада обърна противника в страхотно бягство. Освен втора дружина взеха участие и две роти от нашата.

Въпреки че всичко бе вече наред, един германски офицер пристигна, за да помоли командира да не изтегля още ротите си. А покъсно, привечер, офицерът за свързка благодари на полка от името на подполковник Боде за тая тъй навременна и тъй ценна помощ!

След обяда, сега вечеряхме за пръв път на бойното поле. С каква храна ни подслаждаше Добруджа! Изобилна, разнообразна, богата! Имаше всичко: кокошки и прасенца, сушени и пресни плодове. А дини, пъпеша!

Денят отиваше на почивка, без да може да възпре палавата игра на съдбата. Нашият набор освети тоя първи ден. Заяков бе ранен — първата жертва на кандидатите ни в дивизията.

Първата нощ, която трябваше да прекарам на бойното поле, настъпи. Тя бе за мен първата целувка на Богинята на войната, защото Богът бе ме вече поздравил!

* * *

Настъплението продължава. Край нашата рота бяха залегнали германски минохвъргачи. Войниците гледаха с какво безгрижие лежаха дойчовците и как спокойно дигаха машините си, щом се дадеше заповед за движение напред.

Настъпваме в област с множество вятърни воденици, които създадоха такава прекрасна картина, че просто човек да съжالياва, загдето не се е родил художник. Всичко наоколо ми се видя изпълнено с поезия. Липсваха само няколко деца с дървени обувки и широко отворени шапки, за да имаме изглед от Холандия.

Край тия мелници, в царевицата, германците бяха принудени да се отдръпнат, като не можаха да приберат ранените си. Когато настъпиха отново, намериха всичките си другари с надупчени от ножове тела, с разбити от приклади глави. Между жертвите бе и принц Фридрих Вилхелм Хесенски. Спомням си страшното негодувание, с което нашите съюзници посрещнаха вестта за това модерно варварство.

Дните се сменяха при разнообразна обстановка. Не зная дали някой от войниците е ял през живота си за тъй късо време толкова много дини и пъпеша. Бяхме залегнали в бостани. А те се разстилаха

на голямо разстояние. Забравил за противника, всеки бе извадил ножа си и се разправяше бодро и сръчно с тоя, другия противник! Горещината бе тъй голяма, че жаждата можеше да се утолява само с тия, попаднали тъкмо на място, разхладителни приспособления. Но ако разхлаждаха, те и разстройваха. Току-виж някой взел необичайна за момента поза, под гръм от... насмешки на другарите си бърза да се придвижи към по-удобна позиция... някоя друга диня, почти винаги два пъти по-голяма от главата му!

Румъните бяха и днес откъртени. Във взводна колона ротите ни продължиха бързия ход напред. На заник картината бе величествена. Догдето достига окото по тая равна, безкрайна, златна Добруджа, се движат наши части. Не вече роти, а дружини и полкове, в победен марш, като при величав парад, на разгърнал се фронт. На залязващото слънце лицата на войниците са стоманено-бронзови и тежката умора е отстъпила пред бодрия вид и надежден поглед.

Каква незабравима гледка, която сетните лъчи на умиращото днес слънце ни завещаха!

* * *

Същата вечер, на 18 септемврий, нашата рота получи заповед да заеме създалата се голяма празнина между първа и четвърта дивизия и да пази фланговете им, които бяха на застрашително разстояние. Задачата ни бе извънредно отговорна.

Позицията ни бе до с. Кокарджа. Пристигнахме по тъмно и започнахме окопи в цял ръст. Късно през нощта всичко бе готово и свободните от патрули, постове и секрет заспаха.

Ранното утро на 19 септември не предвещаваше нищо. Само гробовното мълчание на противника говореше знаменателно.

Донесоха ни храна. Прасенце и стафиди. Не зная защо, но не ми се ядеше. Не бях обладан от предчувствие. Просто тъй, храната остана на окопа.

Мнозина ще си спомнят, че пред големи боеве, вписващи имената си завинаги, се забелязва особено чувство, което мъчно може да се определи, толкова повече да се опише. Все пак има случаи, при които бъдещето само се изпреваря.

— На 12 септемврий през нощта — разказа ми по-късно ротният — седях на малка могила с храбреца и вечен охотник подпоручик Донев. Подпрял глава, той седеше през цялото време мрачно замислен, потиснат от най-злокобни предчувствия: „Тук ще сложа костите си!“

„Напразно го разсейвах. Донесоха ни халва. Донев не я и побутна даже. Мисълта го гнетеше, непрестанно повтаряше тежките си предчувствия като че сам вдъхваше на съдбата текста на утрешната си присъда.“

И на следния ден, при атаката на паметния 13 септемврий, Донев бива убит.

Нищо подобно не ме смущава. Но към липсата на желание за ядене се прибавя и оставеният настрана шинел, който в предишните дни, препасан през рамо, е неотлъчно от мен.

Още отрано противникът напъна упорито и с жар. По всичко личи, че оттук е решил да почне победното си настъпление. И първите му силни напъни с голямо числено превъзходство успяват. Части от четвърта дивизия отстъпват. Пристигналите три роти от нашата дружина, настъпили между същите 16 и 47 полк, гдето сме ние, се натъкват също на извънредно силен противник. Въпреки това спират настъплението му и продължават. Но самите те, притиснати, се отдръпват. Към пладне и 16 полк почва да отстъпва. Подпомогнат обаче от две наши роти, отново заема позицията си. Сега, всред самия бой, към нашите четири се вляха и други роти от полка.

Вдясно една се люшка като от вятър.

— Напред!

Нашите се вдигнат, противникът бяга. Противникът се повърне, нашите бягат.

Съседна рота им дава спасителен флангов огън, и ротата се вдига отново.

Ето, тъй близо и тъй ясно, поручик Боян Дацов повежда отново ротата си, но бива ранен. Офицерският кандидат Венелин Янев го замества, но и сам бива повален. Командуването поема отличният фелдфебел Стойко Донков.

Вляво офицерският кандидат Иван Момчилов е също ранен, пада пред очите ми.

Противникът изнася шест картечници и освен с тях жари с пехотния си и с артилерийския си огън. Боят е в пълния си разгар, а

нашата артилерия мълчи. Защо? После научавам, че е останала без снаряди?!

Голямото упорство ни прави силно впечатление. По-късно узнаваме, че срещу нашия полк и срещу един от съседните действа и известната вече „сръбска“ (славянска) дивизия, съставена от сърби, хървати, чехи, поляци, словенци и руси. Ами че така, да се разберем! Атаките на тая дивизия са отчаяни и едва сега ни става обяснима тъй голямата съпротива и на румъните.

Положението на фронта ни е тежко.

Но защо пиша за полкове и дивизии, когато мълча за това, което е най-близо до мен, в което съм сам аз, за ротата например?

Книгата ми не е история на полка, в която да се изнесе истината (поне официалната, при все че често тя представя просто... частната неистина) по действията на всяко, дори и най-малко поделение.

Боят е върховен момент, в който са изпънати всички струни на човека за съкрушаване съпротивата на противника, за превъзможването му, за изграждане на Победата, която повече от веднъж може да бъде осенена и от Славата.

Да се описват бойни действия, значи да не се пропуснат и тия, засягащи близки, приятели, да не се отмине и този, който описва, колкото и скромен да е. Значи човек да става собствен съдия. Освен това да се обсъждат действия и бездействия, разпоредби и заповеди със съдбоносни отрицателни последици. Да се посочват имена.

При това и преди всичко боят е миг от войната. А тя е огромна огнева пещ, в която всичко гори... и се калява или изгаря. Тя е бляскав лъч от радости и възторзи, подвизи и слава. Но и тъмен облак от патила и скърби, терзания и страдания.

Гърмежите заглъхват, защитниците остават.

Боят свършва, войната продължава.

Ето как многобройните епизоди извън боя при разни случаи, в разни положения, на разни места, по фронт и в дълбочина се изплъзват от книгите за тоя или оня полк.

А те трябва да бъдат нарисувани. Затова очакващ, че може би полковата ни история ще бъде написана, ограничавам се с това, което всеки участник би могъл да направи — макар без дневник, без бележки, само с наложени справки да се остави на спомена. Да опише мненията, впечатленията и преживяванията си. С това да възкреси и

спомена на другарите си. Може би по форма разказът не ще бъде напълно еднакъв. Причината ще се крие във възприемането и отразяването. Колкото погледи — толкова гледки. В зависимост от огледалото предметите не изглеждат еднакви.

Всяко семейство е история, поема дори за този, който знае да я прелисти. Ламартин.

Какво да кажем тогава за нашето голямо — военно семейство?

Настоящата изповед е страница от книгата, която се нарича Бойният живот на българската войска, и глава от живота на славния 41 полк.

В нея няма нищо измислено, украсено. Действителността е почудновата от фантазията, казват англичаните.

Но за да бъде удобно на автора да разказва, нека читателят види в спомена му само един от многото. Един от първа дивизия.

ЗА РОДИНАТА

Жестокият бой продължава. Шест часа как се бием. Сега летим срещу шестте картечници.

Един куршум ме пронизва между гърдите и стомаха и като грабнат от вихър, обръща и със страшна сила поваля по гръб върху вкаменилите се от жестокото слънце големи буци пръст.

Бях чувал, че преди смъртта си човек вижда целия си живот, и то само в една къса секунда. Гърбът ми при падането бе просто разсипан и ужасни рефлексни болки започват да цепят корема ми. Имам усещането, че съм с разкъсан стомах. Животът ми, преминал пред мен с бързината на мълния, ме утвърди в предположението: последният ми час настава, умирам. За да избегна страшните болки, вдигам револвера да се застрелям. Но споменът от ученическите ми години се явява ненадейно и пред мен светва един от уроците по латински: *Дум спиро, спиро*. (Докато дишам, надявам се!)

В същия миг в общия рой преживявания до ушите ми достигат думите: „Убиха го!“

И залегнали зад мен, всред убити и ранени, възползувани от спиране на стрелбата, войниците се вдигат и започват да отстъпват.

Прегънат на две, ставам да ги спра. Фелдфебелът Драган се притичва до мен и в очите му блясват сълзи. Едва преди няколко минути сам той ми донесе изричната заповед на дружинния, въпреки че никой друг не настъпва, въпреки че други вече отстъпиха, ротата да настъпи, да атакува на всяка цена. Сега тая цена се знае.

Сълзите на Драган капят. Те капят и за боя, за 19 септемврий, който губим.

Сбогувам се с най-близките войници, предавам командването на Драгана и едва движещ се, тръгвам по същия път, по който не свирят вече куршуми. Полето е достатъчно осеяно. Картечниците, тия машини за месо, са наситени вече.

Зад няколко трънки, при малка низина, която най-после след големи усилия достигам, ротният фелдфебел и фелдшерът ме превързват с голямо внимание.

Куршумът е направил всичко, което е могъл. Най-напред е скъсал двойния шнур на револвера, който би паднал, ако ръката не би го здраво държала. Окървавил е дрехите. А на гърдите не зее, просто червенеет малка точка, колкото да побере един куршум и да погребее един живот. Трябва да се направи и друга превръзка: куршумът е излязъл от гърба. Едва тук, седнал, разбирам, че съм ранен и на друго място — в китката на лявата ръка, и че куршумът е също излязъл — от дланта. Тежкия удар в гърдите, непоносимите болки в корема отвличат съвсем вниманието ми. *Не усещам, а виждам раните си на ръката!*

Ротният фелдфебел взема револвера ми, за да го запази, и двама санитарии ме понасят.

Боят продължава. Противникът чувства надмощието си. Необходимо ли е да си служи с карти? Земята, светата добруджанска земя е наша, но територията е неговa. Отстъпвал е, знае всичко. И артилерията му бие пътища и пътеки и смуцава, препятства движението на ранените, които от разни места се спускат.

Всичко ми се замайва. В ушите ми дълбокият тътнеж на близки и далечни неприятелски оръдия се смесва с пръскащите се в ред и в безредие снаряди. Един пада тъй неочаквано наблизко, че санитарите ме изпускат по неравния път и аз се претъркулвам в купчина камъни. Чувствувам, като да съм се разпаднал на части. *Събраха* ме, поставиха отново на носилката и продължиха нелекия си път, когато ненадейно се яви конният ординарец на ротния. Ето значи как се гради другарството. Ротният можеше да бъде ранен, но се лишаваше от коня спасител в момента, в който може би сам би имал нужда от него.

— Ах, ах, господин кандидат — зареди ординарецът Петко Иванов и като задържаше неспокойния от снарядните пръскания кон, остави санитарите да ме натоварят.

— Хайде сега, връщайте се — казах, като им благодарих.

— Връщаме се, господин кандидат. Добър час!

Прегърнал коня, Петко ме придържаше с другата си ръка, която едва ме крепеше. Главата ми бе се свлякла до главата на коня и болките не ме оставяха. Конят едва пристъпваше, а аз цял се разтърсвах. Като че не краката му, а гърдите и коремът ми стъпваха по неравната земя.

— Стой, Петко!

Но каква полза, когато отново трябва да се тръгва! А санитарите бяха вече изчезнали. При това бяха нужни и за други.

Привлечен сигурно от окаения ми вид, един офицер на кон се приближи и ми подаде шише коняк. Благодарих му и той отмина бързо напред... или назад, и сам вече не знаех къде е напред и къде назад.

Във всеки случай, движейки се, напредвахме към лазарета, който най-после се показва.

При вида на тъй много ранени почувствувах облекчение. Като че този, леко засегнатият, ми сваля товар от гърдите, защото моят вид трябва да облекчи друг, още по-тежко от мен ранен.

Край една маса бе седнал един подофицер и записваше имената на всички, които се приближаваха, докато до него лекари и санитарии превързваха, допревързваха тези, които имаха нужда.

Неизгладим спомен ми оставиха необикновенният ред и спокойствие у всички. Никакви охкания, стенания. Всеки, било сам, било на носилка, минава покрай масата тъй тихо и търпеливо, като че чака реда си, за да получи заплата!

Тук коли и каруци ни поемат. И освободен от всички обстоятелства, които досега поддържаха будността ми, изтегнал се на постланата със сено кола, изгубвам съзнание.

КЪМ СМЪРТТА

Виждам се в скромна селска стая. Край прозореца до вратата с превързан крак седи командирът на втора дружина майор Михайлов. Вдясно... А! Ето ги и тримата: Дацов, Янев и Момчилов! Искam да вярвам, че съм направил усилие да се усмихна. Другари по нещастие! Какво ти нещастие! Какво по-голямо щастие да бъдеш в такъв момент всред другари!

До тях е поручик Тропчиев. Гледам ги. Гледат ме. Никой не ми казва нищо. Види се не считат, че думите могат да помогнат. При това и Янев е сравнително по-тежко ранен. Ето, внасят и стоварват до мен друг ранен. Обръщат лицето му. Кръв е потекла от устата му. Сарафов! Другарят ми от каруцата!

Пълно мълчание цари. Едип лекар влиза и се спира пред майор Михайлов.

— Остави мене, докторе, виж тези двамата, тежко ранените — и посочва към нас.

В какъв полк попаднах! Всред какви хора! Ето и сега, когато пиша, макар десет години вече да е в гроба, виждам майор Михайлов като жив пред себе си.

16 април 1925. „Св. Неделя“ е пълна, препълнена. Точно пред олтара, на тротоара отвън, сме застанали същият, вече полковник Спиро Михайлов, един полковник о.з., нашият Пенчо Будевски, друг поручик о.з. от 1 полк и аз.

— Хайде, Георгиев, да влезем за малко в черквата.

— Няма да можем, господин полковник, а и да успеем, няма да можем да излезем.

— Хайде бе, само за пет минути.

Отвърщам, че е вече време да тръгнем за дома на Делчо Илчев (също наш другар от полка, убит при Арабаконак, защитавайки царя). Илчев живееше срещу Борисовата градина, отгдето трябваше да бъде изнесен.

— Хайде бе, нали сме бойни другари, ще ми откажеш ли — настоява приятелски и убедително полковник Михайлов.

И наистина, как може и защо въобще да се отказва! Но нещо съвсем необяснимо ме задържа. Напротив, хайде за другото погребение!

Полковник Михайлов се изкачва бавно към вратата. Аз тръгвам към ул. „Клементина“^[1].

— Чакайте — извика полковникът о.з. и тръгна с другите двама към мен.

Само няколко крачки... и черквата бива вдигната във въздуха. Още в движение полковник Спиро Михайлов бива убит!

— Остави мене, докторе, виж тези двамата — тежко ранените.

Лекарят се навежда към нас. Сарафов е още в безсъзнание.

— Имате ли нужда от нещо?

— Добре съм превързан, но моля дайте ми опиум, не мога да понасям болките.

Лекарят се връща с успокоителното, което почти веднага ме приспива.

* * *

Събуждам се всред шум. Нощ. При светлината на мъждееща лампа изнасят ранените. Ето и последният е изнесен. Само Сарафов и аз оставаме. Един войник влиза и почва да ми събува ботушите!

— Защо ги събуваш? Остави ботушите! А той дърпа ли, дърпа.

— Остави ботушите тук! Не ги изнасяй! А той се вдига с тях и тръгва.

— Остави ботушите или ще те застрелям!

С какво? Но заканата действа. Войникът остави ботушите, върна се, взе лампата и...

— Остави лампата!

Каква лампа, една мъждукаше! Все пак нещо се виждаше.

Болките в стомаха бяха се успокоили. Но тая неизвестност, която се създаваше, не можеше да успокои. Какво става? Защо ги изнасят? Защо ни оставят? Защо ми събуват ботушите? Защо вземат лампата? Защо никой не се връща?

Всред целия тоя рояк тревожни въпроси влизат двама лекари и единият казва на френски:

— Ще ги оставим. Още тая нощ ще умрат!

— Сарафов, Сарафов — викам, като бутам „силно“ изтегналия се до мен другар, — чу ли какво казаха? Оставиха ни, оставиха ни да умираме тук!

Каква жестока нощ. Как всичко ми е ясно и живо. Като че ли и сега го преживявам. Казвам на Сарафов, че ще изляза да търся каруца. Той ме изпраща с куп благословии. Очите ни свикват с тъмнината, тъй като лампата вече прегоря.

Лесно намирам ботушите си и само аз зная как ги обух. Опрян на стената, мислех, че ще мога да надделея. Ботушите излязоха по-силни от мен. Залюлях се и се строполих. После сядам, дърпам, а от всички страни ме пробождат игли.

Най-сетне съм в двора, на улицата. Къде да ида? Тихо е, нищо не се вижда, нищо не се чува. Поне някое куче отнякъде да залае, за да ме обнадежди, че все още има хора. Изцяло превит, тръгвам просто напосока. Тая къса селска улица ми се видя дълга като дълъг булевард!

Голямо здание ме привлича. Черква!

Приближавам и изнемощял, струпался се на каменните стъпала.

Намирам се пред Бога, в тишината пред Неговия дом, пред благостта на Неговата усмивка. Моля се за всички. И за нас, и за тези отсреща. В тоя миг не един има нужда от Неговата помощ и от Неговата закрила.

Тръгвам отново. Навсякъде пусто. Жива душа няма. Сам съм. Сам ли? С мен е страданието. То ми служи за другар.

Пътят ми продължава все тъй безрезултатно, когато внезапно чувам цвилене. Възрадван, насочвам се *стремително*... а краката ми се огъват, оплитат... към тая спасителна посока и през един спасителен двор, излизам на една спасителна улица, гдето виждам една спасителна каруца, в която закъснял селянин качва децата си. Ето спасителя ни!

Как съм се упътил — един Бог знае. Във всеки случай, стигнали черквата, паметта не ми измени, и през отворената врата на една селска къща излезе и вторият оставен да мре...

Зазорява се. Изтегнати в тая тъй удобна каруца, чието дъно е постлано с дюшеци, юргани и меки бохчи, въздъхваме спокойно, дишаме пресния утринен въздух на Добруджа и на спасението.

Каруцата се носи по пътя, подскача от всяко камъче. Но въпреки меките юргани болките ми започват отново. Друσαμε се, тръскаме се. Няма що! Да сме се родили момичета!

Сарафов се оплаква от силни болки и от страшна жажда.

— Море да е, бих го изпил!

— И едно шише ти стига!

— Ама къде е?

Вече 36 часа не съм турил нищо в устата. Вчера целия ден не съм ял, не съм пил. Пие ми се, но що да правя? Ето, приближаваме село.

— Вода, вода! — вика Сарафов.

Каруцата се носи с трясък по главната улица. Наближаваме двуетажно здание, от което изтичва един лекар и с вдигната ръка спира каруцата.

— Имате ли нужда от нещо?

— Вода, вода!

— А вие?

Повтарям вчерашната си молба за опиум. Болките в корема ми се усилват.

Лекарят изнася и подава на Сарафов студен чай. Не съм виждал по-жаден човек. Макар зле ударен, изнемощял, нашият Борис сграбчи матерката и я опразни до дъно. Лекарят подаде и на мен чай. Но опиумът ми стигаше.

Борис се чудеше, не можеше да разбере защо не искам да пия. Може би бе пресилено, ето сам лекарят ми дава матерка. Но той не знаеше точно къде и как съм ранен. При това, самовнушение ме възпираше. Гърди, стомах... Напротив, през цялото време след това съветвах Борис да не пие.

В какъв ранен час сам лекарят да изтича при шума от приближаващата се самотна каруца! Когато си спомням някои други лекари, не мога да не помисля и за този техен колега.

Минаваме друго село. Всички наизлезли и чакат. Жени, моми, деца. Стомни, менци. А дини, пъпеш! Незабравима картина представляваха тези хубави типове жени, в чиито очи се четеше

милосърдие и състрадание. А с какви думи ни даряваха на своя най-чист български език!

Сарафов пие от водата на една, после на друга и захапе къс диня, който безмилостно изкушава и мен. Но ще се търпи до болницата.

Пристигнахме до едно село, гдето ни задържаха. Шинелът ми бе останал *Там*. Тропчиев, когото настигнахме тук, ми даде единия от двата си шинела. Махнах звездичките и той стана кандидатски. После бяхме прехвърлени в Алфатар.

Тук сме десетина в една училищна стая. Всички тежко ранени. Сарафов е до мен. Встрани и надясно, през два-три кревата, е подпоручик Мусаков, също от нашия полк, с когото бях се запознал при настъплението.

Намираме се в болницата на двама софийски лекари. Появата на единия с брада и тъй добродушно лице се посрещаше винаги с радост. Когато свършваше работата си, идваше при нас, за съжаление на кратък разговор, защото постоянно го викаха за нещо. В негово присъствие не изпитвах чувството, че съм в болница.

Мусаков се разговори по-надълго с него. Каза, че е завършил в Москва. Помоли за книги на руски. Сам завършил в Русия, лекарят му донесе Пушкин.

Един от ранените, чийто креват бе в отсрещната редица, се помина тихо. Изнесоха го и мястото му се зае от друг.

Вдясно от мен лежеше едър, пълен, много по-възрастен от нас поручик, чието лице бе обрасло вследствие продължително небръснене. Бе тежко ранен в корема. Въпреки това от устата му не излезе нито един стон. Но затова цялото му тяло стенеше. То огъваше малкия и слаб креват, който се превиваше под гърченията на този нещастен другар. Обръщаше се непрекъснато ту на една, ту на друга страна и отведнъж спре понадигнат, изцяло обърнат към мен, и само очите му безпомощно светят. Гледаше ме втренчено, като да искаше да ми каже нещо. Но отново се обръщаше на другата страна и люшканията продължаваха.

Прекрасното септемврийско слънце достигаше до стаята само със светлината, която отблясваше. А колко ме блазнеше! Краката ми държаха. И облякъл шинела, излязох да се понарадвам. Дворът бе пуст. В болницата имаше само тежко ранени. Затова никакво движение не смущаваше покояй.

Отпуснах се на една пейка и въздъхнах облекчително. След пладне отново поседях и това благото слънце проникваше дълбоко в ранените ми гърди. Отново радостен от този съвсем нов за мен свят, който слънцето ми разкриваше, върнах се в мрачната стая. Но леглото вдясно от моето бе опразнено. И този ми другар бе се поминал.

Така минаваха дните. Веднъж, когато Мусаков бе върнат от превързочната, каза ни с печално лице:

— Тежка е лекарската присъда. Ще ми отрежат крака. Няма що, ще се понесе.

Когато на другия ден го внесоха, вече само с един крак, бе също тъй спокоен както и преди.

Но положението му се влоши и страшно предчувствие ни обхвана. По устата му почна да се явява пяна. Ние от разните кровати само се споглеждахме и на устните ни замръзваше думата: тетанус!

Устата му почна да се сковава. Здрави, железни клещи не можеха да я разтворят. А той, спокоен, поиска със знак да му дадем хартия и писалка и ни написа няколко думи. Лекарят взе листа и ни го прочете гласно: „Ясно и напълно виждам, чувам и чувствавам всичко, само не мога да го изкажа. Устата ми е скована. Колко жалко, че умирам. Но такава ми е била съдбата.“

След малко по-младият лекар влезе бледен, развълнуван, и обръщайки се към нас, каза, че Мусаков ще бъде изнесен. Там, отделно, ще му бъде по-добре.

Другарят ми от стаята, бойният ми другар от полка, авторът на „Далила“ и „Кървави петна“, бе вдигнат на носилка и обръщайки се към нас — Сарафов и мен — отправи последния си поглед.

На другия ден камбаната би един път в повече...

* * *

Отново седях в печалния двор, сам печален, както никога. Нашата стая загуби вече трима. Чий бе редът? Пред погледа ми минаваха всички останали и веднага отстранявах и този, и онзи. Стига, стига, си казвах. И отново се изреждаха един, втори. Вместо спокойна почивка под това прекрасно слънце духът ми се тревожеше от продължителни нерадостни мисли.

В двора влезе един подофицер и се насочи към мен, и днес едничкият, излязъл на чист въздух. Когато наближи, каза възраждан: „А! Вие сте били от нашия полк, господин кандидат!“

И наистина, ако на моя, останал на бойното поле шинел, нямаше още номера, шинелът, който Тропчиев бе ми така другарски заел, носеше големите цифри 41.

Подофицерът ми обясни, че бил изпратен от командира на полка и затова, след като минал с..., идва сега в Алфатар, за да пита дали тук е погребан един от кандидатите ни, тъй като е натоварен да фотографира гроба му.

— Кой кандидат? — запитвам учуден.

— От трета рота — Георгиев!...

Когато се завърнах в полка, позаинтересувах се да узная как е достигнала тая новина. Научих, че всички, които бяха ме видели от момента на раняването до санитарите и конния ординарец Петко, са разказали впечатленията си и от един на друг: „Лошо, много лошо ударен, едва мърдаше, едва дишаше“, достигнало до ротата, че някой като мен бил умрял. От ротата — в дружината, от дружината — в полка.

И командирът, нашият рядък, незаменим и незабравим командир, поискал да изпрати на домашните ми (без да ги познава) сетен спомен от тъй рано загиналия им син!

Когато Заяков бе ранен, до София достига новината с името Занков — и то не като ранен, а убит. Домашните му правят панихида по геройски падналия му при Добрич брат, а бащата и други близки, знаейки „истината“, тежко опечалени, правят всичко възможно, за да скрият от нещастната майка, че панихидата не е за един, а за двама от синовеите!

[1] ул. „Княгина Клементина“ — старото име на бул. „Александър Стамболийски“ ↑

ГОЛЯМА БЪЛГАРКА

Ще ни преместят. Отново каруца, отново пак със Сарафов. Сбогувам се с тези, които остават, със стаята, с починалите другари и след нов тежък път пристигаме в Разград, където ни настаняват в едно училище.

Още в самото начало почувствувахме разлика в отнасянето. Лекарят бе тъй груб, тъй непоносим, че няхмахме най-малко желание да разговаряме с него. И не само ние, преди нас — всички останали в стаята.

— Вие нямате нищо, вие нямате... вие...

И в по-малко от минута прегледът му от креват на креват се свършваше. Къде тия изрази, които бяхме чували? А това приятелско отнасяне? Другарски разговор?

Всички мълчаливо отказвахме да си служим с него. Едва излязъл, веднага извиквахме един фелдшер, който с най-голяма любезност услужваше на всички за всичко.

Един ден, сигурно усетил *маневрата* ни, лекарят влезе внезапно в стаята и виждайки реда, който бяхме въвели, направи цял скандал.

В същата болница помагаше пленен румънски професор по медицина. Ето това се казва лекар! Бе пожелал да освидетелствува всички! Един след друг минавахме под най-внимателния му и продължителен преглед.

Когато дойде моят ред, погледна ме в гърдите, после обърна откъм гърба, даде ухото си и дълго ме преслушва. Отново ме погледна, отново преслуша и като се усмихна, каза на френски: „Цяло чудо!“

Имал съм късмет!

По-късно, в София, професор Голдамер, който ме рентгенизира в Александровската болница, не можа да се сдържи да не каже на родния си език: „Красив изстрел!“

Дотогава знаех, че има красиви погледи, сега научих, че имало и красиви изстрели!

От едната страна на стаята бяхме шест души. Срещу нас — шест румънски офицери, всички тежко ранени в краката. Двама-трима бяха с отрязан крак, един бе загубил и двата!

Вляво, перпендикулярно, точно до мен — два кревата: единият бе зает от учител — артилерийски поручик, смъртно засегнат в слабините. До него, на втория креват, лекарите бяха разрешили на годеницата му да остане и да му служи неотлъчно.

През целия ден, през цялата нощ, когато и да се събудех, облечена, макар и полегнала, тя бе винаги будна.

Нещастният поручик само повтаряше, че е ранен от куршум. Отвърнах, че е гордост за артилериста да бъде засегнат от пехота.

А той? Той не можеше да прости на случая, който тъй преждевременно бе го извадил от строя.

Батарейта им се носела хвърковато напред, на нова позиция, зад напредващата победоносно пехота. Макар и отдалеч, артилеристите слели своето „ура“ с това на ротите. И когато вече наближавал мястото, което наситеният му поглед открил за оръдията, един куршум от фланга, откъм една горичка, от която ненадейно застреляла далечна картечница, го повалил от коня. Заедно с него, почти едновременно, били засегнати и конете на първото оръдие, което се обърнало.

— Куршумът, който ме удари, да беше закъснял, да беше закъснял!

Тия думи се повтаряха често и в съзнание, и в полусън. Особено ги чувахме да ги бълнува.

С каква скръб печалната годеница гледаше страданията на най-близкия си! Стройна, извънредно хубава, тя бе на пост, без смяна и не знаех дали е щастлива, че може да услажда тежките моменти на ранения, или би предпочела да не бъде свидетелка на страшните му мъки.

Тук почувствувах как се извайва в мен мраморната истина — боят е миг от войната! В кой дневник, в коя релация, в коя история за бойните действия на тоя или оня полк би влязла тази поразена в сърцето жена? Нейният подвиг трябва да влезе в историята на *нейния* полк. Но за да бъде възпят, необходим е поет.

Една утрин, при тежки стенания, които събудиха цялата стая, когато бели лъчи разкъсаха черната нощ, душата му отлетя към по-тих свят, гдето няма гръм и знамената са свити.

Санитари влязоха да изнесат топлия още труп. Но една ръка ги спря. Скромната учителка прегърна героя и снемайки го от леглото, докато краката му се влачеха по дъските, отнесе го в прегръдките си.

Понадигнати, румъни и ние се вслушахме с най-дълбоко възмущение в симфонията, която се разнесе, звучна и тържествена, в тоя ранен час пред нас. Прости и скромни селяни, санитарите се отдръпнаха, изтръпнали и неми. Със свалени фуражки, те оставиха тази голяма българка да отнесе трупа на този, с чийто живот бе се готвила да се свърже, но дали от съдбата му би могла да се отвърже?

На другия ден тя се върна при нас. Погледът и бе увяхнал. Опряна встрани на вратата, с ръце отзад, тя погледна нашата редица, която я гледаше мълчаливо, обърна се към другата, гдето срещна същите дълбоки човешки погледи. С вдигната глава, със съвзет поглед, като разтърсена, тя се обърна. Не я видяхме вече.

После научихме, че сама погребала годеника си.

След години, когато бурята утихна, върнах се към тия места, за да потърся тази знаменита българка.

Но отдавна вече младата без грях жена бе прибрана от грешната земя.

В СТАРАТА И В НОВАТА СТОЛИЦА

Раздялата ми със Сарафов настъпва. Продължавам за Търново. Но затова пък запознавам се с офицер от полка, когото макар и софиянец виждах за пръв път.

Дундов бе от най-редките хора, които познавам. Необикновена доброта, деликатност, отзивчивост и благородство. Тъй се сдружихме, че оттук вече не се разделихме.

Тежко ранен от шрапнел, желязното топче бе натъпкало като в ловджийски патрон скъсаното парче от куртката и ризата. Но Събчо бе сърцат, при това краката му държаха, а и не искаше да минава за болен.

И ето излизаме от сладкарницата. Там пиша отново на домашните си, отбелязвайки, че съм „напълно добре“, прибавяйки отгдето им се обаждам. Разбира се, не са повярвали. Като всички и те са били с убеждението, че щом човек е ранен в гърдите, трябва цял ден да лежи и само да охка.

Откарват ни до гарата и оттам — за Търново.

На Ишиклар^[1] или Шейтанджик слизаме да се разходим. На двадесет-тридесет крачки намираме малка кръчмица. Прием си лимонадата най-спокойно и безгрижно. Отведнъж забелязваме, че влакът тръгва. Как няма да тръгне! Болничен влак, с престои само за вода или за чистене на скарата и при това — без никакви предупреждения. Затова никой не слиза.

„Изхвъркваме“, но може ли да го настигнем? „Тичането“ ни е най-бавно ходене, и дете ще ни надтича! Случайно един железничар ни вижда, надава тревожни викове и ръкомахания. Началникът на влака още по-случайно ги забелязва и, макар далеч от гарата, влакът спира.

Внезапното раздрусване, ненадейното спиране разтревожва намиращите се във влака и много от прозорците се окичват с превързани глави, шии и ръце. Да не е катастрофа? Само това ни липсва!

При вида ни, успокоение настъпва и смях се дочува.

— Дръж се, Дундов, и влакове вече почнаха да спират за нас!

* * *

В Търново сме в истинска болница, нависоко, същински санаториум. Стаите са просторни, светли, удобствата — големи. Почти всички ранени са минали кризата, мнозина са леко засегнати и движението е голямо. Има много стаи, в които цял ден пада веселие — пеене, свирене на китари, мандолини, цигулки, играене на карти.

С Дундов се печехме на слънце или слизахме по улиците. Въпреки доброто желание, и двамата ходехме бавно и съвсем прегърбени. Интересно бе, че тези, които постоянно се веселяха, най-здравите, не се мяркаха по улиците. Затова, може би, странствуванията ни из града — по книжарници и сладкарници — не минаваха незабелязано и някои граждани ни сваляха шапка.

Един празничен ден влязохме в най-добрата бирария. Всички маси бяха заети. На всяка най-малко по трима-четирима. Една близка ни привлече — само двама — един мъж и една жена.

Приближихме и учтиво попитахме дали можем да седнем.

Господин цивилният изгледа госпожа цивилната и отсече:

— Не може!

— Значи тук няма място за ранени български офицери!

— Заповядайте, заповядайте — се провикнаха от няколко от близките маси и мнозина наскочаха.

Но ние бяхме се вече обърнали.

Това посрещане ни се отрази като изпращане. Случаят ни разстрои. Веднага се отнесохме до управителя на болницата с молба в най-скоро време да ни изпрати в София.

* * *

„Червен кръст“^[2] бе желана от всички болница. Случайността ни настани там. Можехме да бъдем доволни.

Голяма стая, която събира 25 души, прибра и нас. Тук бяха вече Дацов и Тропчиев. Имаше още един офицер от нашия полк, подпоручик Петров. Наскоро пристигна и Сарафов.

Между другите ранени бяха и кавалеристите — ротмистрите Жилков и Сироматов, поручик Паскалев; офицерският кандидат от 25 полк Кирков и пр.

Полковият ни песнопоец Петров надуваше рано сутрин тръбата. Едва съмнало, а той се провикваше:

— Аз видях...

— На бай... добавяше Дацов.

— Младен... продължаваше Тропчиев.

— Та... та... завършваше Дундов.

Тая песен, която за пръв път чувах, бе неразделно свързана със „славата“ на полка. Героят бе поручик Младен Игнатов, завеждащ прехраната, личност забележителна и твърде интересна, както по-късно имах случай да се убедя.

— Стига бе — ще се обади някой, — искаме да спим. Стига бе, 41 полк, стига сте ревали!

Въпреки това същото се повтаряше всеки ден. Бележките, обаче, бяха най-приятелски, защото, акомпанирайки си, нашият певец пееше прекрасно.

Но най-важна и безобидна бе нашата бележка. Не смуцаваше никого, просто правим утринна проверка: да не би през нощта, някой на бърза ръка, да е хвърлил топа! При все че и това бе на шега: в стаята ни всички бяха оздравяващи! А! Щом всички са налице — може вече да спите!... Всички се смеят. Смехът е здраве. Да помните кога шест души от 41 полк са съдействували за по-бързото ви оздравяване!

Времето бе много хубаво. Разхождахме се по приятната и тъй добре поддържана градина на болницата, дори направихме снимка. Патериците на Дацов и видът ни в халати „като изпаднали германци“ дадоха основание да ни нарекат „битолските просеци“.

„Червен кръст“ бе първостепенна болница с всички удобства, идеален ред и чистота. Начело с управителя д-р Минко Софрониев, тъй добър хирург, лекарите бяха общо уважавани.

Как мога да отмина прекрасните милосърдни? Колко жалко, че не си спомням нито едно име. Но не стоях много дълго в болницата, при това не знаейки дали въобще имената им ни бяха известни, или просто ги наричахме „сестра“.

Преди всичко една — най-едрата и стройната, която ни водеше на баня. Всички се смуцавахме, а тя като че ли вкарваше манекени.

Сериозна и солидна, като войник на пост.

А тази другата, която превързваше на самото място няколко от напълно оздравяващите? Един бе ранен на деликатно място. А тя, несмущавана от нищо, превързва ли, превързва!

И всички други, които се отбиваха или които срещяхме — една от друга по-симпатични.

От всички една, прилична на Лилиан Гиш, тъй смирена и добра, тъй нежна и деликатна! Какво търсеше в болницата? Не се ли намери някой тогава, за да си благославя дните сега?

В приемните дни оживлението бе голямо. Всеки е посещаван от близките си. Имаше мнозина макар и само познати, които избикаляха. Както днес се ходи по „жур“^[3], тъй тогава се ходеше по болници. Имаше много приятни фигури, много красиви глави и човек с нетърпение чакаше следния „жур“. Вместо ние да ходим, при нас идваха. Един ден дори бях удостоен с буркан сладко от ягоди, което познати на един от ранените ми донесоха. А цветя и какво ли не за ядене от близки или познати! То било хубаво да си ранен! Колко скоро забравяме мъките си! Няма по-издръжливо животно от човека!

От всички, които посещаваха нашата голяма стая, очите ми останаха върху една великолепно млада дама, която бях вече срещал преди това в града. Как да не я запомня! Турците не казват ли *Гюзели бакмак себаптъръ* — да се опиваш от красотата е добродетел? И как след това да не стане човек добродетелен!...

Явяваше се редовно и от обстоятелството, че между нея и този, за когото идваше, почти не се водеше разговор, останах с впечатлението, че му е жена!

Един ден се разговорих по-надълго с него и разбрах, че му е сестра!

— Ама пази се, женена е — добави той усмихнат. Вярно е, че е много хубава, изящна и фина.

Хората страдат от вкуса или от безвкусието си. Понякога дори сам човек не знае кое *безвкусие* да предпочете. Но не винаги е добре да се запознаваме с хора, които ни харесват. Твърде често това би значило да се познаваме с хора, които не ни харесват.

Със сезоните и годините се изнизваха. Нова пролет опразни мястото край нея. Тя продължава да бъде все тъй млада. Млада като никога. Млада както винаги. Аз продължавам да бъда все тъй стар.

Стар като никога. Стар както винаги. Все пак запазих нещо от младостта си — бляна си!

* * *

Дойде време и с радост се изписах. Получих отпуск и сам тръгнах по журове... болници, искам да кажа.

В Клементинската^[4] бе на лечение съученикът, съшколникът ми Рашко Душков. Хайде да го видя! Докато разговаряхме, от един креват ме повика ранен и попита от коя рота съм. После ми каза своята — четвърта, от нашия полк — подпоручик Царвулков. Запознавам се с него пак тъй непринудено, както с Дундов или Петров — номерът на полка върши цялата работа, той представлява, той сближава.

В Одеон се даваше всяка неделя благотворително литературно-музикално утро. Хайде да се разсея! Снежина декламира: „Как хубави, как свежи бяха розите“. Гендов разправя нещо, но да си кажа право, не разбирам нищо. Миленков пее тиролските си песни. Публиката го вика. Бис. Нови песни.

По време на почивката се разхождам и ето един подофицер ме спира и учтиво запитва дали случайно не съм еди-кой си.

От нашия полк е. Казва се младши подофицер Петър Станчев, изпратен по служба в София. Пристигнал сутринта. Сам софиянец, с образование, утрото го привлякло. Смятал след театъра, по обяд, да дойде у дома. Между другата си работа натоварен е да ми връчи писмо и пакетче. И тук, в днешния театър Одеон, бе ми предаден първият орден.

От Комендантското управление ме уведомиха, че багажът ми е пристигнал. Запечатано с червен восък, школното ми сандъче се прибра вкъщи. Нищо не липсваше. Всичко наредено. И револверът, който ми бе собствен, поставен. И шинелът, прибран от ординареца, ми се връщаше. Побързах да му сложа приятния номер на полка и с благодарност върнах шинела на Митко Тропчиев.

Тия повръщания на багажи бяха много пъти причина за нещастни недоразумения. Добрата мисъл да не се лишава раненият, особено когато излезе от болница, от бельо, тоалетни принадлежности

и всичко друго, което е имал грижата да вземе в сандъка си, имаха понякога неочаквани, печални последици.

Имаше случаи, когато ранени не са успели да се обадят у дома си или домашните знаят, че син им е ранен, настанен в еди-коя си болница. И внезапно, багажът му се връща!...

От един или друг научавахме кои от другарите ни от каква съдба са постигнати. Няколко от съучениците ми бяха вече оздравели и заминали. Не можах да ги видя. Няколко от съшколниците ми — от взвода — бяха вече убити.

В болницата в Ниш бе умрял от раните си съшколникът ми Георги Кауцки. Опелото се извърши в София, в „Св. Седмочисленици“. Другарите му бяха на фронта, по болниците или по гробищата. Едничък аз представлявах всички.

В наборната комисия не искаха да го приемат — не отговарял на размерите. Моли се, настоява и като несъкрушим довод заявява, че е участвувал като доброволец в Балканската война. Когато и това не помогна — пред всички ни заплака. Комисията се почувствува покорена. И го взе, за да го вземе сега ненаситната земя.

Едва го погребяхме, научих друга, още по-тежка за мен новина. Донко Влайков, едничкият от заминаващите за Южния фронт, с когото се сбогувах, Донко, с когото през цялата гимназия бях в една паралелка, с когото бях в университета, в един взвод в Школата, нашият, моят Донко — убит!

И него комисията отказа да приеме, и то най-решително. Донко е толкова тънък и дълъг, че никаква мярка не го хваща. А той настоява.

— Ами че ти раница не можеш да носиш!

— Кой? Аз ли? Я им кажете — обръща се той към нас, Христо Павлов, Стоян Х. Бонев, Константин Маляков и мен, — кажете им какви екскурзии сме правили с класния Благой Димитров по всички манастири — Погановския, Седемте престола, Земенския, Бачковския. А Рилският? От Кюстендил до Мусала, Чамкория и Костенец — все пеша, и то с раница!

И развълнуван, Донко добави:

— През Балканската война единият ми брат бе убит. Другият, също офицер, е на фронта. И аз искам да замина!

И като Георги и Донко заплака.

Донко замина. Но една, попаднала в него граната, го разкъса. И той отмина.

В същата наборна комисия ми направи впечатление, че когато се съблякохме и влязохме вече за преглед, един младеж влезе с наметнато палто и едва когато дойде неговият ред, тогава го свали.

Да се стесняваше? Нали всички бяхме едно! При това изглеждаше няколко години по-възрастен от нас, редовните за набора. Да му бе студено? Времето бе тъй топло, че нямаше от що да се опасява! А един охранен, загладен — тъкмо за „Кърлежа“.

Бях го забравил, когато един неделен ден — бях вече школьник — го срещнах цивилен. А! И веднага неволно го видях гол, с наметнато палто. Разхождаше се с две госпожици. Ето и сега, когато бях излязъл от болницата, пак го срещнах. А 41 набор бе свикан. При следния ми отпуск от фронта — и 42 бе повикан. А господинът все се разхожда, все с госпожици, все по сладкарници.

Виждам го и сега, постоянно, винаги го виждам пред себе си: от едната му страна е застанал Донко, от другата — Георги. Сам той — в средата. Физическата му голота изчезна отдавна от погледа ми. Остана само моралната. А високите фигури на Донко и Георги стават още по-високи, още по-големи, закриват го, премазват. Прегърнати, двамата изграждат живия си паметник, на който личат думите: „Те не умряха!“

[1] Старото име на село Самуил, област Разград ↑

[2] Болницата се е намирала на мястото, където сега се намира „Пирогов“ ↑

[3] Гостуване и забава в тесен кръг, при домашна обстановка ↑

[4] Днешната „5-та Многопрофилна Болница за Активно Лечение“, известна и като „5-та Градска“ ↑

ОТНОВО КЪМ ФРОНТА

Отпускът ми изтичаше, трябваше да тръгвам. Сбогувах се с школното си сандъче, което ме бе придружило до Добруджа, и си купих голям сандък, толкова голям, че когато наредих всичко, остана наполовина празен.

Тропчиев и Царвулков бяха заминали преди мен. Дундов бе изписан и също се завърна, но положението му не бе добро. Кашляше, ходеше наведен и се оплакваше.

И други ранени на разни дати офицери и кандидати бяха се вече върнали или се върнаха след мен, или съвсем не се завърнаха. Толкова души бяха ранени! В колко боеве полкът взе участие! И в такива, в които не всички участваха. По-късно и в такива, в които само той участва. Затова жертвите ни бяха огромни.

Заминах сам за Търново, за разпределителната болница. Там последна комисия определяше кой е за фронта и кой — за тила. Какво ще ме гледа комисия! Но все пак при по-продължително ходене се заморявах и задъхвах. А при изкачване на стълби задъхването бе голямо и ме тревожеше. Но това са дребни работи, не ги казах на лекарите, и изхвъркнал от комисията, тръгнах радостен из града.

До моя влак имаше още няколко часа. Влязох в една книжарница за картички, за да се обадя на домашните си, на баща си, който бе мобилизиран в Добруджа. После вечерях и — на гарата.

* * *

Русе бе наводнен от народ. Всички хотели препълнени, едва намерих къде да пренощувам. На сутринта получих от комендантството каруца и с нея тръгнах да догоня полка.

След първите километри настигнах двама войници, които, също като мен, се връщаха в частите си. Бяха от нашата дивизия. Хайде в каруцата! Радостни, те се метнаха, и малката ни дружина продължи пътя.

Каруцарят бе турчин, разбираше добре, но говореше слабо български. Още първия ден поиска да се върне обратно. Как ще се връща, нали ми е даден, за да ме закара чак до полка. Кратко и ясно! А той все ми разправяше за децата си. Карай, не бой се!

Студено, влажно, кално. В едно село офицер ни спря и запитва къде отиваме. Когато му отговорих, поиска да ме свали.

— На офицерски кандидати не се полага каруца!

— А полага ли се да ги раняват?

Обясних му, че съм получил превозното средство официално, от комендантството в Русе, гдето чинът ми се виждаше тъй ясно, както и сега. Освен това, записаха го заедно с името ми и името на каруцаря. Няма нужда да прибавям, че представих и документ, че аз съм аз.

— Станало е грешка!

Турчинът само това чакаше.

— На Рушчук! На Рушчук!

Войниците, които бяха слезли, стояха настрана. А офицерът настоява да сляза и аз, като каруцарят се върне веднага. При това направи ми бележка, че съм прибрал и войници. Това бе вече премного. Отвърнах, че счетох за грехота да ги оставя да цапат из калта, когато каруцата и без това върви и то само с един човек и един сандък.

Тоя спор би продължил до вечерта, ако не бих се решил да му туря край.

— Господин капитан, колата е в разпореждане на русенското комендантство и вие пречите да се изпълни едно нареждане на по-старши от вас. При това аз съм от първа дивизия и се гордея с нея. Полковете са в настъпление и всеки ден водят бой. Вместо вие да съдействувате на връщащите се по частите си да пристигат по-скоро, вие само им препятствувате. Аз продължавам с каруцата и никой не може да ме спре. А ако вие продължавате да настоявате, ще попитам за името ви и щом пристигна, веднага ще се явя на командира. Той ще знае как да постъпи. Казвам се еди-кой си, чина ми знаете, полка ми виждате!

Капитанът остана поразен. Войниците, които бяха свидетели на цялата разправа, го гледаха непрекъснато.

— Качвай се — извиках, като да им давах бойна команда.

„Напред“ в ушите им отекна. И без да погледнат тиловака, двамата фронтоваци се метнаха в колата.

— Карай!

Колата се понесе по шосето с такава бързина, че калта хвърчеше от колелата чак до канавките! Турчинът не бе прост. Шибал ли, шибал коня.

— По-полека бе, ще го пребиеш.

— Той издраф, той издраф!

* * *

Спътниците ми бяха отлични момчета. Единият, Рангел — скромнен, тих, почти мълчалив. Другият, Стоимен — отворен, отракан и много разговорлив. Държал с брата си ханче, сам той готвел. Ето как пътувах с готвач. Гостилничарските му способности проличаха много скоро.

И втората вечер стигнахме навреме до едно село, гдето останахме да пренощуваме. Влязохме в една къща, в която намерихме само един старец. Понеже бяхме уморени и измръзнали, седнахме тихо край огъня и почти не ни се говореше.

След малко дойде една възрастна жена, със завита с шал глава, навлечена с много дрехи, от които тези, които се виждаха, бяха скромни. И по облеклото, и по лицето, колкото и да бе закрито, веднага се разбираше, че не можеше да бъде селянка. Старецът също имаше граждански вид. При това и двамата правеха впечатление на интелигентни. Облеклото не можеше да заблуди.

Стоимен свали куртката, запретна ръкави и почна да чисти кокошките, които много благоразумно, както миналата вечер, бе уловил още в предишното село. Пристигаме с яденето си. Заповядайте!

Кроткият ни вид бе напълно успокоил старите, които излизаха, влизаха. По едно време при нас дойде млада жена, която не бе счела дори за нужно да се преобразява. Каза добър вечер. Ръкува се.

Разговорихме се. И всичко се обясни. Като мнозина, и те избягали от Букурещ и намерила прибежище в това село. С нея са родителите. Мъжът е офицер, на война, никакви новини няма от него. Господжата говореше великолепно френски.

Супата бе готова, кокошките — сварени. Поканих всички на вечеря. От своя страна госпожата ни покани в една вътрешна стая, гдето с помощта на тринадесет-четиринадесетгодишната си дъщеря, която не видях кога се роди, бе наредила царска трапеза. Три сребърни прибора красяха нашите места.

Бях се вече обръснал, и тримата се измихме както трябва, за да заприличаме на хора, облякох новите си — офицерски дрехи, с които още първия път бях тръгнал от София, и тържествено всички насядахме край масата.

Тая вечер ми остави един от най-красивите спомени от войната.

Рангел, чиято кротост бе спечелила симпатиите на всички, ме погледна, без да похваща хляба.

— Какво има, Рангеле, защо не почваш?

— Ами да се прекръстиме, господин кандидат!

Стоимен едва не се задави. С пълна уста, както държеше лъжицата, премести я в лявата си ръка и вдигна дясната. Всички последваха примера му.

— Добре, Рангеле, кажи тогава и молитвата.

И Рангел, кроткото шопче, издигна светналите си очи и започна.

Майката, дъщерята, внучката и старецът замръзнаха благоговейно пред тая проста картина. Гласът на Рангел изтегляше една след друга думите на молитвата, която се наслаждаше като благодат в душите ни. Очите на румънките се напълниха със сълзи. Старецът бе навел глава и шепнеше нещо.

Тая картина се свърза за мен завинаги с естествената доброта, която човешкото сърце излъчва. Всички хора са добри. Но трябва да са минали през голямо преमेждие, за да се покажат какви са в действителност.

Двата народа бяха протегнали ръка и не си желаеха нищо лошо. В тая малка селска къща, която собствениците бяха напуснали, мирът бе сключен. А в същия час, заели позиция едни срещу други, войските се дебнеха за стръвна разправа...

Нека поне тая нощ мир царува между нас...

Благоговейната вечеря бе свършена. Попитах къде можем да нощуваме, за да не ги безпокоим. Турчина оставихме край огъня. Той бе се вече навечерял, като преди това бе настанил и нахранил коня си. Ние се прибрахме в стаята, която ни отредиха, и спяхме сладък сън.

На сутринта всички ни изпратиха с благодарност и благословия. Госпожата, която не жалеше красивите си думи на още по-красивия си френски, след сърдечните пожелания за добър път и добро здраве прибави като последни и две думи на румънски.

— Ще се движите по румънска земя. Нека бъде снизходителна към вас. Нека ви закриля. Мержец сънътош! (Вървете със здраве.)

— Мержец сънътош — повториха родителите и дъщеряй.

* * *

Тая година снегът бе много рано започнал и движението ставаше все по-затруднено. А по шосето войници, войници... Застигахме все връщащи се от болниците войници. Почти всички бяха с тежки товари.

Всеки носи със себе си ядене и какво ли не. Някои, получили отпуск, носеха колети за другарите си.

Дни и дни пеша, без почивка, всеки бърза по-скоро да стигне. Няма ли каруци за тези хора?

Стоимен поздравляваше всички, които настигахме.

— Здравей, нашенец!

— Отдека познаваш толко ора? — питаше Рангел.

— А ти не ги ли познаваш? Сите са *нашенци*!

Стоимен бе горд от 1 полк, в който се числеше. Рангел — от 6. Иначе все кротък, тоя път и той се оживи.

— Па нашенци са, я! Сè от нашите села!

— Бре, Рангеле, ти много ора познаваш!

Рангел схвана закачката, но не се докачи, а още по-оживено отвърна:

— Е, па, сите са сè от наша земя софийска, на кой други да гони романци по Романия стиска?

Мислех, че само аз съм ударен на тая тема! Че като се създаде едно разположение, като се развързаха ония приказки все за *нашата*, турчинът забрави и Рушчук, и децата си.

Студ. А ние се сгриваме с разни-разнообразни. Почнахме все по-често и по-често да застигаме продоволствени кола, конници, войници. Слънце изгря и ни развесели.

Сега минавахме по места, които тая година не бяха още видели снежна покривка. Обширни румънски полета, догдето достига окото — равно. Само тук-там село и това е всичко.

Стигаме вече дивизията. Моите спътници трябва да се отделят за първа бригада. Благодарят и не знаят как да се нахвалят от хубавото пътуване, от кавалерското държане на Хасан, от издръжливостта на кроткото му конче.

Рангел се приближи до коня, погали го, потупа и, отдавайки още веднъж чест, тръгна, но се повърна.

— Чакай бе, щях да забравя.

И като развърза една шопска кесия, изсипа няколко монети и ги даде на турчина.

— На, па кажи да е на сполука.

— Хаир олсун, хаир олсун!

— Ти си бил голям джентлементин бе, Рангеле! Уж аз аристокрация, та разбирам, па ти да ме превариш!

И Стоимен извади кожено портмоне и последва примера на шестака.

Пристигнах в полка, отгдето дадох бележка на каруцаря кога и къде съм го освободил. Това бе необходимо, за да получи съответните надници. Сбогувах се и с него и... здравей 41 полк!

* * *

Първото началство, което видях, бе командирът на полка. Представих му се. Посрещна ме радостно и особено сърдечно ме поздрави с оздравяването.

— Бяхме ви помислили за умрял!

— Сигурно много ще живея, господин подполковник!

— Дай боже! Дай боже!

Дружинният командир капитан Петров поиска да ме задържи. Имало стрелба. Да съм останел... Я да си вървя аз при взвода!

Поручик Стефанов и Будевски ме посрещнаха извънредно възраждани. И падна разпитване за близки и познати, и ядене на колетите, които им донесох. Тук се запознах с нов човек от ротата — Иван Власев от Скопската школа, чиито кандидати бяха пристигнали

12 дни след нас. В числото им бяха още докторът по археология от Виенския университет Иван Велков, гимназиалният учител — по литература — Васил Пундев, кандидат-инженерът от Берлинската техника Георги Иванов, съдебният кандидат Владимир Мавродиев, народният учител Иван Попкръстев, народният учител Крум Газурков, народният учител Георги Димитров, завършилият гимназия Йовко Шумански, завършилият механо техническо училище Ради Медникаров. Последен, тринадесети, бе един, който след войната умря от гражданска смърт. Държавата го амнистира. Полкът не го амнистира. Затова името му не петни тая страница.

Затова наред с имената на другарите ми, имената на други двама красят тая страница. Същата Скопска школа даде на полка завършилия архитектура в Германия Иван Вардев и следващия инженерство там Илия Георгиев. Когато се завърнах, и двамата бяха вече убити. Затова имената им красят тая книга.

НАПРЕД ПО ШИРНА РУМЪНИЯ!

Настъпваме. Ето ме наново във връзка с противника. А това ми доставя безкрайно удоволствие.

Една нощ се вдигнах напред. Тъмнината попречи да се упътя. Колкото повече вървах, толкова повече мислех, че стигам. И наистина един кладенец, който бе вляво от ротата, се мярна, слава Богу, пристигам. Какво бе, обаче, учудването ми, когато чух руски говор. Просто не повярвах. Още няколко крачки и още няколко и зад един неголям насип виждам насядали край огъня руси. Измъкнах револвера и бавно направих няколко крачки назад. Не ме забелязаха. Още няколко. Че като побягнах! Встрани изпукаха няколко пушки. Напред се хвърли една ракета, после друга. А като застреляха и нашите! Нали моите от взвода видяха, че излизам, защо стрелят? Залепих се на земята. Никога не бе ми се видяла тъй мека.

Постепенно огънят от двете страни утихна. Но нашите ракети се хвърляха продължително. И те ме спасиха. Как не съм попаднал на някой руски пост! Достигам едно окопче, отгдето ми викат тайната дума. Отговарям. И то не само тайната. Аз съм, аз свой, аз! Приблжих. Не ме познават. Били от рота, която е тъй далеч от нашата! Как съм се заблудил!

Един подофицер назад ми даде войник, който ме заведе до съседната рота и оттам вече леко се оправих.

Отидох да видя тоя пусти кладенец! Той също като оня, при русите! Така е, когато човек си мисли, че на земята има само един кладенец.

Русите бият здраво с артилерията си, като да не могат дай се нарадват. Много често нашата ги обсипва с огън или пък се почва продължителен артилерийски двубой. А както през деня, така и през нощта, пушечната стрелба поддържа бодростта и нервите.

Напредваме. Всяка нощ копаем окопи и на сто-сто и петдесет метра пред тях копнем малко и покрием с тръни, клони и каквото ни попадне. И на сутринта русите забиват по „окопите“ ни с такъв силен огън, че ако бихме били там, кой знае кой би останал.

Чудно нещо! Толкова да бъдат глупави. Ами като бият „първата“ ни линия, защо не пратят няколко поздрави и по втората, която е истинската? Не могат ли да разберат, че щом по окопите, които тъй силно обстрелват, никой не се движи, нищо не се вижда, нищо не се забелязва, възможно е да са празни? Да благодарим на несъобразителността им!

Една сутрин на шестдесет-седемдесет метра вляво от окопчетата на взвода ми падна тежка граната. Аха! Баба руска! Русите биеха с тежки 21 см. снаряди. Че като ни зачесаха, че като ни зачесаха... Какво са забелязали, когато там нямаше нищо! И не само там, а и на сто-двеста-триста метра вляво — също нищо. А те бият ли, бият! А ние не можем да мръднем. Взводовете вдясно малко трудно могат да доловят где точно се стреля, а ротата вдясно от тях „ясно вижда“ как левият фланг на трета рота е просто унищожен!

Времето минава, а стрелбата не спира. Като че ли имаме най-здрави куполни оръдия, които на всяка цена трябва да бъдат разрушени. Парчета стигат и до самите нас. А тия, които хвърчат и бръмчат като оси? В пълна безпомощност всеки от нас чака реда си. Тук едно рекуширало парче падна върху крака ми, право на коляното и скъса шинела. Когато пипнах — горещо. При тоя тъй продължителен, през целия ден, тежък, ужасно, душевно смутителен артилерийски огън, на открито, само в малки окопчета, отделно за всеки от нас, както русите ги правеха, виждам, че някаква фигура лази отзад. Поглеждам внимателно — моят ординарец Стоил Лазов, Стоилкьо, както го наричаха, макар да бе вече на четиридесет години. Войниците го наричаха „бозаджията“, защото макар от Софийско бе близо до Радомирско.

— Не съм бозаджия бе, отвърщаше той, имаме хубава вода. И само името на селото ни Студена показва, че не бозата, а водата ни е студена!

— Какво правиш, Стоилкьо, — рева му аз, — луд ли си, лягай, ще те убият!

— Яденето-о-о, господин кандидат!

— Какво ти там ядене бе, ляг-а-а-а-й!

А Стоилкьо лази ли, лази. Току се понадигне и пак полази.

Най-после пристига и ми носи кокошка и хляб. Поглеждам часовника — обядът отдавна минал! Стоилкьо се наял и мене не

забравил. Каква предана ординарска душа!

— Имаш ли син, Стоилкьо, — питам, защото почвам да се досещам нещо.

— Имам, господин кандидат, и он е войник, от 40 набор!

Има място и за двама ни. Като за началство моето окопче е два пъти по-голямо от войнишкото, за да може да се подслони свръзка или подофицер, ако стане нужда да бъде повикан.

Задържам Стоилкьо. А той иска да се връща.

— Тук ще стоиш. Ти си ми ординарец, донесе ми яденето, сега нямаш друга работа.

А стрелбата е все тъй непрекъсната, все там, на шестдесет-седемдесет метра от нас и по-наляво и парчета хвърчат — било че снаряждът сбърка, било че парчето сбърка — че ако ординарецът ми пристигна невредим, не зная какво би станало, ако би тръгнал да се връща.

Оставам с впечатление, че този руски батареен е луд. Стрелбата не го ли убеди, че там няма никой? Ако имаше повече луди артилеристи, щеше да има и по-малко сираци!

* * *

Вляво от нас се води бой. Днес имаме задача да приковаваме противника.

После настъпваме, доближаваме на сто крачки, а той опразнил и *нашите* окопи. Вървим бодро и духът у войниците, подкрепян и от отличната храна, е превъзходен.

Макар тоя нов ден да нямаме видим допир с неприятелската пехота, артилерията му, както почти всеки друг ден, от толкова дни насам, държи такава връзка с нас, че просто ни сковава. Настъпваме. Всеки ден напред и все напред!

Отново настъпваме със задача да атакуваме. Мъгла. Противникът се е окопал зад блата и ни посреща с огън. Мъглата се вдига. Ето ни срещу русите, виждаме се. Добър ден!

Че като ни зачесаха ония тежки 21 см. — баба руска! Стана само на добър ден!

Ничии снаряди досега не са действували на войниците (пък да си кажа право — и на нас) като тия, които от три седмици са на мода на румънския фронт. Друсат ли друсат! А войниците се обаждат:

— Баба руска най се друска!

Отново настъпваме. А отстъпващата им артилерия винаги ни достига и все връзка държи. Кавалерийските им части и силни патрули прикриват това непрекъснато, все след бой, неуспех, принудително или по заповед отстъпление.

Минаваме много села, може ли да се запомнят толкова нови за нас имена? Не съм щабен, не съм и ротен. Нямам карта. (Като че ли, ако я имам, кой знае колко ще я разбера!) За мен е важно, че селата остават все в гърба ми. Това не е много учтиво от моя страна, но романците да извиняват...

Окопаваме се на разни коти, чиято номерация не ми е много фамилиарна: 51 ли беше, 81 ли беше, 101 ли беше? После 16, 48, 83 — да не съм ги мерил! Минаваме разни чифлици, от които не можем да разберем нищо. От всички села пък съм запомнил само имената на Филиул, защото ми се стори някак красиво и на Команяска, може би защото се римува със Сатраяска Романяска (правилно Румъния — да живее Ромъния!)

* * *

Към последните дни на декемврий, една вечер артелчикът ни докара цяло буре първокачествен хайвер. Голяма радост! Ние, четиримата от ротата, просто се нахвърлихме върху тоя тъй скъп в София деликатес. Всеки си напълни по един тенекиен съд, който побираше най-малко три-четири кила. Ядем и поменуваме. А бурето — като че непобутнато. Какво да го правим? Разбира се, ще го дадем на войниците!

Веднага се нарежда всеки да си приготви хартия, плик, вестник, че има голям армаган да получи. Брей, какъв ли ще е тоя армаган?

Един след друг всички войници минават и доволен, загдето е могъл да угоди на изтънчените вкусове на славния Пижо, артелчикът раздава ли, раздава... по двеста, по триста, че и по четиристотин грама на човек. Девета разкладка.

Ядем хайвер, та щяхме да се съдерем. Хлябът ни за другия ден се свърши още вечерта. Хубаво нещо било това, хайверът! Чудесно нещо било това, войната!

На сутринта, съмнало-несъмнало, настъпваме. Гледам, нещо бяло ми се вижда, и друго бяло, и трето. Чудно! Какви са тия писма над окопа? Приближавам... Хайверът оставен непокътнат. Никой от войниците не пожелал и да го опита дори! От Искърò по дълбоко нèма!...

* * *

Като ви запознавам с артелчика, нека кажа и какво бе мнението на войниците.

Нашите не обичаха много тия *кашавари*. Все им имаха зъб. Не можеха да им простят, че се хранят преди нас! Че се хранят по-добре от нас! Че не хранят червеите като нас! Без да се ползуваха с лошо име, не се ползуваха и с добро. Да кажеш, че си артелчик, значи да кажеш, че почти никой не те обича.

Все пак, колкото сравнително лека и да бе прехраната ни в Румъния, много зависеше и от него. Имаше пъргави, способни, просто родени за артелчици, както имаше родени за строеваци, както имаше и готвачи, които готвеха тъй вкусно, че да си оближеш пръстите! (Да има отнякъде малко вода, че три дни не сме се мили!)

Ако тоя род „нестроеваци“ не се ползуваше много със симпатиите на войниците, всяка рота имаше един любимец. И той бе водарят!

А! Водарят! Имаше защо да го обичат. Ако храната се забави, а тя идваше през нощта, ядва се. Но да се забави водата! А тя идваше във всяко време — и в бой, и на почивка.

Без храна все пак може да се изтрае, но няма по-убийствен враг от жаждата. Мори и не пита.

Нашият, ротният водар Иван Веков от Долна Кремена, Врачанско, заслужено носеше службата си на истински строевак. С дълги мустаци, среден ръст, малко понатежал от умората, бе неуморим доставчик на тоя безплатен елексир.

— Добре, Иване!

— Ще се старая, господин поручик!

И в другите роти положението бе същото. А имахме един Колю... Чий Колю? Как тъй чий? Колю! Имахме един Колю, който, сам ротен водар, бе старши на водарите. Героична, легендарна и символична личност. С една дума — водар!

Бог да ви поживи, водари, загдето намирахте тъй бързо най-бистра и най-сладка водица. И вас, и кончетата ви да поживи. Ама защо буретата не бяха малко по-големшки? Там бе нашата болка. Но тая бе и вашата болка!

Живейте строеви другари, водари!

* * *

Всичко отстъпва. Тук-там някое и друго куполно оръдие стреля и пожертвувано, едва спасява от жертвуване прислугата си.

Майстори са това, русите. Има какво да се поучим от тях. По пътя ни напред — по осем-десет, пет-шест, двама-трима пехотинци стрелят до последния момент и дразнят ротите. Дават възможност на отстъпващите да се закрепят на по-здрава позиция, гдето ще ни посрещнат.

На много места, доближили ги, те се предаваха и то почти винаги с едни и същи думи:

— Заспахме, не видях кога съм заспал!

— Какъв заспал бе! Нали стреляше!

Както и да е, те бяха вестителите. Далечните, откъслечни предвестници на руското разложение, руската революция, руската държавна и народностна катастрофа!

Не може обаче да им се отрече, напротив, трябва да бъдат възхвалени за упоритостта, храбростта, геройството и кавалерството.

Малко по-късно, след десетина дни, когато бяхме в едно село, покрай нас бяха прекарани няколко стотин пленника. Обърнал се към нас, един руски войник произнесе гласно:

— 41 пехотен полк от *първа софийска дивизия*!

— Откъде знаеш, че сме от първа дивизия — запитях, като спрях колоната.

— Как да не зная — отвърна той, — щом бяхме пленени, веднага попитахме, защото искахме да узнаем коя е дивизията, която ни разби!

* * *

Също към последните дни на годината, една привечер, когато полкът се движеше в линия взводни колони и можехме да видим отново събрани ротите и дружините, войниците почнаха да викат:

— Я гледай! Я гледай!

Вдясно от нас се мярна един ескадрон, ето втори, дивизиони, полкове. Цяла конна дивизия, командувана от генерал Голц. Каква незабравима, величествена гледка представляваше на откритото равно поле тая гъста конна маса, тия бляскави полкове — два германски, с пики, три български — 3, 6 и 9 от бляскавата, славната дивизия на прославения генерал Колев, нашата кавалерийска гордост, следвани от конната батарея на легендарния вече капитан Векилски. Всички се движеха в пълна тишина и ред — хора и коне — подравнени като на парад, за преглед от корпусния, армейския, от самия — бляскав хусар генерал-фелдмаршал фон Макензен, нашия тук командущ.

Но нямаше нито корпусния, нито армейския, нито самия Макензен.

Тоя парад бе за нашите очи, за нашите души.

Тая картина бе картина от Великото време.

* * *

Нова година! Да е честита! Всички сме далеч от своите, но близки до другарите и тая близост е тъй приятна, тъй насърчителна.

Целият полк бе строен и поздравен от полковия и от бригадния.

Същия ден, късно вечерта, заехме позиция пред едно село, точно в канавката пред оградата на гробищата. Нова година. Гробища... Кое ли е това село?

Научавам и запомням — Скорцарул Вехи. Веднага го превеждам: скърца на вехто. И то наистина заскърца, само че на ново. Но това

стана на другия ден.

Почти цяла нощ копахме и уморени, всички си легнахме. Как всички? Разбира се, само тези, които бяха свободни от часови, постове и секрет. Всяка нощ войниците бяха поставяни посменно, всичко трябваше да бъде справедливо.

Със секрета обаче работата стоеше иначе. Още в Добруджа, когато трябваше да го поставя за първи път и попитах кой желае, всички стоят, само трима излизат. Защо да не излязат двама или четирима, петима... А те — трима, като готови.

И тогава научих. Тези трима, сигурни в себе си, не искаха кой да е да бъде в секрет: „Нёкой може да заспи, па да упущи!“

И тримата от моя взвод, те бяха *патентованият* секрет на ротата в Добруджа и Румъния. Всяка нощ без изключение. Изключението настъпи, когато единият бе ранен. След него и втори, но и двамата бяха се вече завърнали.

Ето тези четиридесетгодишни чичовци: ефрейтор Христо Младенов от Горни Богров, кавалер на ордена за Храброст, редник Петрун Павлов от Герман, кавалер на ордена за Храброст, редник Владе Миков от Пролеша, кавалер на ордена за Храброст — сите сè от Софийско, сè шопе!

Като всяка друга и тая вечер Христо, често Петрун, който бе като тяхна свръзка, ме пита:

— Е, господин кандидат, да одиме ли веке?

— Е па одете, Петруне!

Малко по-горе писах: Почти цяла нощ копахме и уморени, всички си легнахме. Вярно. Бяхме уморени, легнахме си. Но по средата направихме вилазка. Като се юрнаха войниците в селото, че като почнаха да тършуват... За какво? За жени ли? Какви ти жени! За ядене ли? Какво ти ядене!

Всеки граби кой дюшек, кой юрган и — право на позицията! Както англичанинът не тръгва на път без четка за зъби, тъй и нашият шоп „не може“ да спи без дюшек или юрган...

У наше Шопско не е като у Търновско, например де, дека „нема“ нищо. У нас, у „сите“ кащи, сè дюшеци и юрганье... Без порция може, кога нёма, ама без юрган — не може!!...

Тия войнишки набези, когато позицията, на която се нощуваше, бе близо до някое село, се свършваха по един и същ начин. На

сутринта настъпваме, а цялото село, ако е останало, настъпва след нас и заема окопите ни. Позицията е побеляла от разхвърляни, посивели, посинели и почернели от кал дюшеци и юргани, които населението идваше да прибере... и изпере...

Но да оставим шегата настрана. Не е ли днес втори януарий, рано сутринта? Не сме ли на открито? Не зъзнем ли? Оная равна като тепсия Романия не оставя ли вятъра да лудее както си ще? Студ. Без завивка не може.

Читателю, свали шапка пред шопата, който преброди цяла Румъния, за да можеш ти в София спокойно да спиш.

Вляво от ротата, до самата нея, само на няколко крачки от моя взвод, имаше едно оръдие, до него друго, до тая батарея втора, трета.

Дванадесет оръдия на позиция на една линия с пехотата! Просто като с конец подравнени. Пижо гледа, радва се и се гордее. Артилерията е винаги зад него. Само я чува. А сега я вижда и може да попипа и оръдията дори. А войниците — сè нашенци.

Но и тук не минава без закачки. Някой ще се обади.

— Макия, дойдохте ли и вие при назе, да лапате от нашата? Ама не бойте се. Туа сме, ние че ви вардиме!

Тук видях мнозина от артилеристите. Между другите и батареините от отделението на майор Жечко Иванов. Това отделение от 14 артилерийски полк придружаваше полка ни в Добруджа и Румъния и името на Жечко Иванов, този бляскав артилерист, бе известно на всички. Както батареините, които бяха се отличили, тъй и младшите офицери бяха софиянци и почти всички познати. Между тях бе съшколникът ми, офицерският кандидат Димитър Сарафов. Двете му топчета бяха до самия ми взвод.

— Здравей, Митко!

— Как си бе, Гошо? Брей, къде било съдено да се видим и то на връх Нова година!

Още през нощта трябваше да блиндираме окопите. Нарезда се да се изкърти оградата на гробищата. Но никой войник не мърда. Всички разбираме. Нарезждането не се повтаря.

На сутринта бяха хвърлени няколко снаряда. Едва настъпи тишина, като плъзнаха войниците, че ограда, че вътре ограда, че кръстове! За няколко минути гробищата се обърнаха в запустяла, от корен изкоренена градина.

Тук си спомних думите на Дъба в нашата литература: „Няма преграда, няма препятствие, което да задуши това мощно чувство — чувството на самосъхранение!“

Окопите закипяха. Всеки става майстор. Греди, прътове, дъски, кръстове — всичко се използва. Окопът се полупокрива, насипва с пръст и блиндажите са готови. Хайде сега, стреляйте!

Гледам окопите и вълнение ме обхваща. Не всички кръстове са счупени, някои още стърчат. Тук кръст, там кръст, до войник, над войник.

Кръстовете, приведени отгоре, войниците, закрити отдолу. Живо погребана войска.

* * *

Общо настъпление. Такъв силен артилерийски огън от наша страна, че земята се тресе.

Получи се съобщение, че вляво от нашата дивизия германците пробиха фронта. Ето как продължава боят за пробиване на последната укрепена неприятелска линия пред нас. Цял ден артилерийски двубой. Непрогледна мъгла. Напред! Стигаме четири широки и гъсти пояса телена мрежа... (Каква изненада бяха ни приготвили русите!) Прегазваме ги. Следват усъвършенствувани, блиндирани окопи. Прегазваме и тях! Напред! Вече сме към края. Ето, стигаме Серет. На няколко километра е вече друга държава.

Край на боевете. Край на похода. Край на Румъния. Един хвърлей... и голямата, велика, необятна Русия. Догде стигна кракът на нашия войник. И всичко това — пеша. Всичко — с раници. Всичко — с бойна амуниция. През дъжд, кал. Сняг, студ. Всред боеве, жертви. Колко убити, ранени! Дене, ноще. Делник, празник.

Напред и все напред! И всичко само за Нея — Родината! Сега е Неин ред. Ще се завърнем. Всеки ще ни сочи, поздравлява. И този, видиш ли го с калпака, и онзи, ей там, с каскета, и той стигна снежните бури на Русия, и той е герой!

* * *

Отсам Серет, до самата река е с. Михалея. Пред него има мост. Възможно е русите да искат да минат. Изпращат се два взвода с офицерски кандидат, за да наблюдава, охранява и ако стане нужда — отбранява. Западно е една рота от 1 полк. Вдясно — един патрул от 42 полк. Към пратените по-рано взводове се присъединяват и останалите два. Това е рота от 41 полк.

Русите са решили да правят нещо. И настъпват стремително и в голяма маса. Силите им се изчисляват на три дружини — цял полк — шест картечници, една батарея и един ескадрон.

Срещу две намалени от боевете подразделения. Имената им са роти — едното е просто взвод. Срещу две роти — една картечница и един патрул.

Завързва се страшен бой. И трае целия, *целия* ден. А в това време първа дивизия, която е вече много назад, се оттегля. Едни от частите са пред смяна — чакат всеки час да бъдат сменени, други — повечето — са вече сменени от една съюзна дивизия, която, движейки се отзад като дълбок резерв, не взе досега в Румъния никакво участие, но идеше да пази придобитото, границата.

Останалите три роти от дружината са далеч. Невъзможна кал. Едно донесение до дружинния стига за час и половина. Отговорът пристига за същото време. Цели три часа. Никакви телефони. Правят се разпореждания. Към пладне да заминат два взвода от 42 полк. Към 2 часа — една австрийска рота. Към 5 часа — една турска дружина. Но нито едните, нито другата, нито третата пристига. Помогни си сам!

Целият удар се насочва изключително към селото, към „ротата“, заела позиция в окрайнината му. И ударът, ударите се издържат. Русите дават огромни жертви, полето е постлано с трупове. Но патроните са свършени. Пушките задръстени. Шомполите — счупени. Тогава ножовете са турени. Това е упорна отбрана.

— Никой няма да мърда!

— Никой, господин кандидат!

И русите няма да минат.

В тъмнината, с лодки отдалеч, незабелязан, безнаказан, противникът минава реката и в тил, и във фланг се хвърля с „ура“.

Помощ. Наши... Но ето и по фронт мощно „ура“. А и конници с пики доразкриват истината. Ротата е пометена. Коя рота? Нашата.

* * *

Късно вечерта и тая рота от полка бива сменена. Рота ли? Спасилите се от тоя бой войници. А те искат да имат някакъв спомен, просто да знаят кой е тоя ден.

Тоя ден е Бъдни вечер. Тая нощ Христос се роди. А тая нощ има нови вдовици.

ВСРЕД СНЕЖНИ БУРИ КРАЙ СЕРЕТ

Коледа. Рано сутринта поехме за Питолаци. А! Сега вече имената на селата лесно се запомнят. Стоим по-дълго, няма боеве. Ставаме нещо като нестроеваци... Един ден ще ни разпитват, ще трябва да разказваме. Пък и без питане сами ще почнем... Че тук ходихме... Че там ходихме... Полека да не ме чуе някой... че се бихме...

Сняг. Квартирното ни разположение е просто невъзможно. Малко къщи, а цял полк натъпкан. Студено. Войниците мокри. Не може да се пали огън. Ужасно.

А е света неделя. Светъл празник. Коледа.

След два дни тръгнахме за Домница.

Гърдите ми бяха се обадили отдавна. Това задъхване, което усещах още в София, в Търново, продължи по цялото настъпление. Макар че не носех нищо, шинелът просто ми откъсваше раменете. Като че някой ме натиска с всичка сила и ме свлича. Но война е, такова нещо не трябва да се казва. Все пак, въпреки всички взети от мен мерки, войниците забелязаха тая необикновена умора, която лицето не можеше да прикрие. Забеляза я и ротният и първата му грижа бе да ме посъветва да подам докладна записка, с която да помоля да ми се разреши кон.

Нито съветите, нито подканянията помогнаха.

Но ето, настъплението свърши, а походите щяха да продължат и настояването започна отново. Няма що, дадох ми хартия и писалка. Писах, подписах и предадох.

Тая малка бележка бе първото ми и последно продиктувано литературно произведение.

Какъв е тоя полк! Все едно, че в мирно време бях подал бърза телеграма с отговор платен. Докато усетя, от щаба на полка се получи нареждане да се явя на полковия лекар.

Без да се познават, без и да знаят, без и да подозират, тук се видяха за пръв път синовете на срещналите се много преди Освобождението бащи. Тук видях за пръв път д-р Каролев.

Прегледа ме, изслуша ме с най-голямо внимание и ме освободи. Докато се върна в ротата, докато да се завъртя, от щаба на полка се получи бележка, че командирът ми разрешава кон.

Конният ординарец Петко бе повикан, началството му каза две думи. Петко изчезна. Тук Петко, там Петко, ундей Петко? Ето го, Петко връща се с едър, охранен кон. Конят — както и да е, ами седлото.

Петко гледа тържествуващ. Отново има полза от него! На Петко дай коне.

Конят се хареса на всички. Брей, що войници излязоха да го гледат, до там, че и на ротния хареса.

— Хайде да ги *трапним* казвам — когато забелязах как го гледа.

И тъй, тръгнахме за Домница. Дъжд. Това село ще припомни на мнозина разни епизоди. Имаше електрически лампички, панцерови фенери, свещи. С една дума, хем сме на война, хем не сме!...

Тук останахме цяла седмица. Почиваме, изкърпваме се, почистваме оръжието.

После заминахме за Максинени.

По пътя бяхме свидетели на една от най-страхотните, но и най-величествени картини, които гениалният художник — войната — може да нарисува.

Минахме по места, гдето руси и германци бяха се сблъскали. Телените им сгъваеми мрежи бяха само на десет-петнадесет крачки една от друга. Как ли са ги поставили? Окопите им — на по-късо от обикновеното разстояние. Германците и русите са били не по-далеч от шестдесет крачки!

Злокобната утрин е изненадала и едните, и другите. Още при най-първо зазоряване намиращите се прилепени до самите телени мрежи руси и германци са почнали да се оттеглят, да се прибират в окопите си. Но и от двете страни всички до един са избити. Първият на самата телена мрежа, вторият на две-три крачки, третият на четири-пет. Така с всички постове!

Цялото това пространство е просто надупчено като решето от артилерията, която и от двете страни е стреляла с поразителна и унищожителна точност. Гъсто натъпканите с войници окопи са пълни с трупове — един до друг, един върху друг. Някъде цели купища. На места артилерията ги е изравляла от окопите, като е създала всички

възможни и невъзможни положения, придружени с най-невероятни разкъсвания на телата.

Няколко души се запътихме към другата страна. И войници ни следват. Разкъсаната телена мрежа служи за врата. Следващи роти правят същото. Никой не ги спира. Нека любознателният ни войник види всичко. Примерът е поучителен.

А сняг обвил земята. Гарги. Верешчагинова картина.

На всички убити липсват ботушите. Кой ли ги е взел? Не зная. Но спомням си, когато преди няколко месеца на един още жив бяха издърпани от краката!

Тук легендата, която бе се създала всред нашите войници, се разби напълно! Сами те, ужасени, се изказваха.

Известно бе с каква мощна артилерия разполагаха германците. Не атакуваха преди оръдията им да бяха разрушили физическата съпротива на противника, преди да бяха го сломили морално, преди да бяха му нанесли големи загуби. И нашите войници мислеха, че германците не дават жертви.

Пътят ни, който минаваше на дълго разстояние, все покрай пълните с трупове окопи, разкри на нашите грозната истина.

— Брей, че *леш*!

Тая *леш* бе все от млади, просто момчета, ясно, от най-последните, може би най-последния набор. Всички отлично облечени, с много хубави чорапи, а на пагоните — вензели, шефски баварски полк. Какъв път бяха изминали тези баварски деца, за да стигнат най-после далечните си гробове, които тъй нетърпеливо ги чакаха!

Сняг. Гарги. Война. И велика Германия.

* * *

В Максинени сменихме 25 полк. Тук, не в селото, разбира се, а километри и километри пред него, разбрахме що е *сибирски студ*. Тук и най-първият, и най-последният се убеди, че *боят е миг от войната*.

Заемахме охранението. Нали трябва да пазим границата? Какво охранение! Какъв ужас и какви още по-ужасни терзания!

Охранението се заема в открита местност, свърталище на най-отчаян вятър, който свири, пронизва и коси. Никакви закрития.

Никакви блиндажи. Само малки, плитки окопи, в които може да се седне. А главата, гърдите, стомахът — на открито. Сняг, студ, вятър, виелица.

Вали и ни закрива. Заринати от сняг войници. Измръзнали. Замръзнали.

На позиция стоим по 2 дни. Два дни. Четиридесет и осем часа.

В град, зиме, човек отиде за 20–30 минути на пазар, по работа и премръзнал, бърза да се прибере. А тук — 2,880 минути!

Постовете и заставите мръзнат. Измръзват. Замръзват. Само тук-там през тоя първи ден задими плах огън и веднага угасва. Защото... защото, стане ли малко по-ясно, артилерията само това чака.

И затова всеки се нагласил върху няколкото шепи слама, които е получил. Но преди да ни стопли, сама сламата е изстинала. И не само изстинала, а и измръзнала, замръзнала.

Стане някой да се разтъпче. Никой не го спира. Ако го спре, няма с какво после да му се помогне.

Срещу нас русите също убийствено зъзнат. Голяма група излиза и почва да скача. Нашите също наскочват. И се почва гоненица, борба! Между руси и българи ли? Нищо подобно. Руси с руси. Българи с българи. Виждаме се, почти се гледаме. Здравствуйте, братушки! В тоя час и двете страни имат общ неприятел, суров, безмилостен.

Но страхът от него отстъпва пред друг, който не прощава.

Някой престарал се артилерийски наблюдател в голям кожух дава тревога. Артилеристите изскачат от топлите си закрития в селата, които се тресат от стрелбата: „Виу, виу.“ И нашата, и тяхната артилерия.

А ние и русите се „изпокриваме“ в дълбоките си окопи, поизкривяваме се, и снегът и вихрушката дозакриват телата.

На фронта е отново спокойно.

Тук до мен достига дълго странствувалият, изпратен от дома, колет. Голямо парче чудесно опушена сланина и кейк. Как мога да забравя тая картина! Седнал съм в „окопа“. От пояса нагоре съм на състрадателното милосърдие на съвсем несъстрадателно милосърдния вятър. Седнал съм, аз си знам как, а до мен един от другарите.

Ха малко от измръзнало-замръзналата сланина, ха малко от студено-изстудения кейк! Стана само на сланина и на кейк! Това са калории. Ако някои *специалист* не може да ви обясни точно и нагледно

що значат, питайте нас — ние ще ви кажем. Може да ви кажем и нещо друго.

Колкото човек да се сдържа, не може цели 48 часа да се удържа! Хора сме, все ще стане нужда „да се поразходим“.

Снемеш ръкавицата, за да си послужиш, ръката замръзва. Ако все пак успееш, не можеш вече да се закопчееш. Тук бих казал нещо, което никой не би повярвал. Питайте някого от тези, дето гониха „романци по Романия“, той ще ви каже. Само да няма недоразумение — не сме се вдетинявали. Но питайте, не се стеснявайте. Всичко се пука и всичко още във въздуха замръзва!

А когато стане нужда да се отиде истински по н... — хайде, нека ви се съкратят страданията, които бихте понесли за наша сметка!

Връщаме се в селото. Два дни почивка. Всеки „почива“ и всеки мисли. Мислена почивка. Никой не се връща към миналото — то се забравя. Никой не мисли за настоящето — то не се чувства. Всички мислим за бъдещето. А то още отсега ни смразява. Ще трябва отново да излезем. Нито ни се яде, нито ни се спи. Тук не мислим за калории. Тук сме обладани от *страха*.

— Опасвай се!

Каква страшна команда! Давам я, а като че някой на мен я дава. Защо някой? Сам си я давам. И я давам, пръв от взвода да я изпълнявам.

От по-рано още всеки се е въоръжил с колкото може по-широка и по-дълга дъска. Ще я носи далеч, но ще потрябва.

Един след друг войниците излизат, а студеният северен вятър още от вратата ги посреща. Бързо завиваме по максиненските улици. Излизаме от селото. Пред него сме. Като Наполеон пред Москва. Тук всеки от нас е Наполеон. По-голям от Наполеон! Двете роти, които отиват за смяна на другите две, спират.

— Ходом марш!

Никой не мърда. Тук сме и ротният, и Будевски, и Власев, и аз. Тук са и началствата на втора рота — пред тяхната. Войниците мълчат. Ние мълчим. Никакви обиди, оскърбления, закани. Толкова е студено, че и те са замръзнали! На устните ли? Какви устни! В самите ни глави!

И кротко като на дете им се говори.

Когато оня ден приближаваше часът за смяна, къде ни бяха очите? Нали по-малко гледахме към противника, а повече назад, откъдето в

побелялата от сняг тъма щеше да се роди новината?

Тая новина не бе писана, телефонирана, телеграфирана. Тя бе в кърпата, в гуглата, в платнището, в сянката, дори във въображението. Първият, който би се мярнал, би възвестил радостта:

— Идат!

Студено ли ти е? И на мене не е топло.

На кого ще накривиш? Нали пак на хора като *тебе* — земляци, приятели, познати? Те чакат. Ами ако рекат да тръгнат преди тебе? Хайде, кой ще е първият? Не казвай „аз“. Дръж затворена устата. Студено е. Мръдни крака. Не стой закован. Ще замръзнеш. Така, браво!

Първият тръгна. Вторият се насърчи. Третият се убеди. И две роти от първа дивизия поеха пътя към „Сибир“...

* * *

В селото всички бяха със страха. Тук, в „окопите“, го забравихме. Започна мъката. След два дни забравихме и нея. Какво ни остана? Споменът. Запомнете го и вие.

Позицията ни е оживена. Дъски се премятат, ниски закрития се правят, слама се постила. Огньове се запалват? Тъмнината прикрива пушека. Малко по-добре сме. Край открит огън. Той може много да не стопля, но затова стоплят ни пламъкът, димът и съзнанието, че се прави *всичко*. Да, *всичко*!

Ако Айнщайн би бил тук (преди всичко нямаше да оживее, при условие че въобще би дошъл), не би ни занимавал с никакви относителни теории за още по-относителни неща. В този момент за нас думата *всичко* е *абсолютна*.

Огънят трябва да се подклажда непрекъснато. Снегът, вятърът, вихрушката гасят по-добре и от най-добрия „минимакс“^[1].

Дните минават еднообразно. Нощите им приличат. Но са по-обезпокоителни! Бдителността трябва да бъде пълна.

Снегът грозно навява. Вятърът убийствено го натиква в очите и ни ослепява. А вилицата върти и снега, и вятъра и просто им се подиграва. Вихърът убива и най-големия шум, който би дошъл от

противника. Студ. Часовите и патрулите са с двойни очи и уши. А и едните, и другите са загубили вече и очите, и ушите.

Понякога става дума за студовете при Шипка. Но Шипка е в сърцето на България. Шипка е на високо. Всички я виждат. Десетилетия, и не я забравят. Векове ще живее споменът ѝ. А нас, кой ни видя нас, хей там, далеч, в отвореното поле, отнесени от руските бури, засипани от руските преспи? Кой знае за подвига на подвизите? Запомнете и това като спомен, но вече не за *нашата*, а за *вашата* дивизия!

Кой казва, че войната била само страхотия? Чуйте малко и от тая веселия!

Един от кандидатите ни — Занков — бива настигнат от заблудил се руски патрул, който, повторно заблуден, запитва где е заставата. Само самообладанието спасява нашия. Посочва им с пръст и ги води... и те с него продължават... Пристигнали, откриват, че са попаднали при противника. Разбира се, не бе им даден водач, за да ги придружи до дома им!

Друг ден пак руски патрул попада в самото Максинени, наднича през един прозорец, през който не се вижда нищо. По съвпадение тая бе квартирата на бригадния. Случайно ординарецът му излиза, вижда и ги... пленява. Може би бяха се заблудили, може би не бяха... Но нали бяха минали незабелязано, всред бял ден и постовете, и заставите?

Една нощ група от петнадесет-двадесет руси с големи бели ризи върху шинелите се промъква към нашите части, успява да плени един патрул и стига тъй близо до поста, че часовият едва успява да извика. Нашите скачат и прогонват с бомби русите. Убити и ранени и от двете страни. И това не ни липсва.

Тия случаи създадоха голяма бдителност. Трябваше да се внимава.

Постовете се проверяваха по няколко пъти през нощта. Не само проверяваха, а още по-важно — насърчаваха. Самата поява на началството създаваше бодрост. Ако обаче имаше опасност за постовете, не по-малка бе и за този, който проверява.

Като всяка нощ на позицията и тая тръгнах по обиколка с Петрун Павлов. Той бе голям *мераклия*. Макар да имаше син войник от 41 набор, който се обучаваше вече в казармата, бащата бе все в строя — като мой Стоилкьо. При това, както вече споменах, Петрун, макар

неоснователно, се отнасяше малко недоверчиво към младите войници от 40, 39, та и от 38 набор. Вместо да ме придружава някое „момче“, сам той искаше да бъде. Шоп от Герман, на 12 километра от столицата, баш шоп! И затова:

— Хайде, Петруне!

— Хайде, господин кандидат!

Страхотна нощ. Страшна, неописаема и неописуема виелица. Нищо не се вижда. А ние вървим, вървим. И пак вървим. Слава богу, ето огън, заблудихме се, но все пак достигнахме най-последните. Наближаваме. Излизаме пред насядала около него група. Шинели, платнища, завити глави — като нас. Говорят обаче ги откри: руси. Бяхме толкова близо, че нямаше спасение. Аз — револвера, Петрун — пушката, но предпазителият замръзнал. Тогава само бягането остана. Русите скачат, но по неумолимия за днешния ден закон и техните пушки не хващат.

От спомените за онова усилено време най-характерен ми остана следният.

При една от нощните си обиколки офицер от полка достига най-последен един пост, вижда ясно полузасипани със сняг греди, които виелицата непрекъснато чисти и отново зарива, вижда части от раници, чанти, пушки — всичко. Само войници не вижда. Какво е станало? Къде са войниците? Придружаващият го войник му привлича вниманието настрана. И наистина... да, това като че са хора. Приближава... и какво да види! Всички войници от поста насядали в кръг, метнали на главите си платнища, ясно е, един е пожертвувал своето, защото на всички останали са на гърба. Това платнище закрива и част от гърбовете им. А сняг навялял отгоре и съвсем ги сравнил с общия цвят наоколо.

Дръпва платнището и... в средата, при мъждукането на една свещ войниците играят барбут!

Преден пост — срещу русите, пост за очи и уши на заставата, ротите, полка.

Веднага шум. Близко началство иска да ги даде под съд за това тежко престъпление. Престъпление ли? Под съд ли? Намесват се други. Това е героизъм. На твоето място, за това място, след като бих ги наругал, по липса на орден за безстрашие бих ги наградил със самия орден за Храброст!

* * *

Бяхме снабдени с големи кирки, лопати и се почна работа. Това погряваше войниците. От друга страна, макар и невъобразимо трудно, макар и невъзможно бавно все пак ни вдълбаваше в земята. Много шанцов инструмент се изпотроши. По-добре е, отколкото да се трошат кокалите.

При едно посещение на ротата от дружинния командир подполковник Георгиев, който бе се вече завърнал, се фотографирахме: той, ротният, адютантът Ковачев и аз. Не сме ние. Тъй сме навлечени, че и платнище отгоре, главите ни са тъй завити, от лицата ни се вижда тъй малко, че всеки от нас прилича на ескимос!

По общия навик, само че съвсем малко, третия път бяха донесени от селото и няколко дюшеци и „юрганъ“. Разбира се, само от войниците, които имаха „мъжеството“ да носят на километри извън другата тежест и тия приятни, меки завивки. Но и тук не мина без куриоз.

Въпреки нареждането, предупреждението, когато ще стане бяля... Паднала цигара запалва дюшека. От него юргана. Пламват и дъските, че след тях и другите. За нещастие вятърът бе обрал снега и бе го разпилял. Че като затрепява всичко. А като застреля руската артилерия! Нещастните... Не само че се лишиха от дюшеците си, но щяха да се лишат и от кожата си.

* * *

При смяната копахме окопи вдясно от селото. За най-голямо неудоволствие бе извадено и местното население. Учудвах се на тия млади и здрави мъже. Защо не са войници?

Нашият полкът бе сменен от 6 полк. На следния ден пристигна 36.

Един следобед гледам висока, тънка фигура. Позната походка. Има си хас! Да, той е!

— Дяконе!

Наистина Петър Дяконов. Какво търсиш тук, Петре?

Пристигнала именно една бригада от шеста дивизия. Нали той попадна в нея. Каква неочаквана, каква приятна среща! Тръгнахме заедно от София, разделихме се на Каспичан и ето сега...

Ужасът пред Максинени трая за нас две седмици.

— Само две седмици — бе отвърнал по-късно, вече в София, един общ познат, когато се говореше за тия грозни часове. Че много ли са две седмици?

Помислих за дъските от позицията и на устните ми бе да кажа:

— Я дай оттам дъската, па прас по главата! — Язык за дъската!

* * *

Отново в Питолаци и оттам — за Сутеци. Тук се разполагаме добре. А студ!

Сутеци е голямо и хубаво село, собственост на принц Сутеци. Всред селото се издига великолепият му дворец. Езеро и чудна гора го доукрасяват. Всичко в зимна премяна. Колко ли приятно е тук пролет, а лете и особено есен, когато листата капят, когато сетни вейки се отронят, да газиш крехките тела и да се готвиш през нова зима да посрещнеш нова пролет!

И то не сам. Да седиш край камината и от благороден Ерар да се опиваш от звуци, които принцът на принцове е създал. Най-изящният, най-чистият, най-прекрасният, който рисува музика-светлина, извая музика-щастие — от Моцарт. Детинството не ми остави по-светъл спомен, по-радостна надежда!

Да бъдеш край принцеса, значи сам да бъдеш принц. Защо тия никому ненужни желания? Я си гледай взвода и яж сланина и пастърма!

Малко преди войната съпрузите Сутеци се хващат на бас. Въпросът е, дали принцът може да преплува езерото. Разбира се! Но съдбата го следва неумолимо. Схваща му се кракът, губи силите си и преди още да успеят да му помогнат, се удавя.

Ето войната. Огромните владения на принца, пълните с храни складове са на разположение на победоносната войска. Тя трябва да яде.

Но войната върви с ужаса и... с поезията си. Един германски офицер се влюби в „прекрасната“ принцеса, която не бе напуснала страната, и още там, в Синая, се ожени за нея. Всички владения минаха под покровителството на закона.

Госпожата бе вече германска поданица.

[1] Марка пожарогасители ↑

НА ЗИМНИ КВАРТИРИ

Пристигнахме в Перишори, гдето се настанихме нашироко и удобно. Тук останахме до завръщането си в България.

Почнахме чистене, изпиране, изкърпване. Общо подреждане. Голяма почивка. Беседи с войниците. Учения. Но времето бе лошо. Въпреки съставената програма тя не можеше да се спазва.

Отслужи се панихида за падналите в Добруджа и Румъния. Студът бе такъв, че ни измръзнаха главите. Не измръзнаха, а просто замръзнаха. Но това бе за Тях. Молахме се за душите им. Помолете се и вие.

За Перишори всички запазихме много хубави спомени. Отдъхнахме си. Починахме си.

В стаите светло, чисто, топло. Спим на кревати, примитивни, но все пак — кревати, с дюшек, юрган, одеяло. И не мнозина — само по двама. Градска квартира.

В стаята — маса, столове, огледало, голяма лампа. Грамофон. Плочите — с една от друга по-весели песни. Едни румънски шлагери — не ти е работа! Не бяха много, а ние навиваме ли, навиваме. Та не само напева, който се навинти в главата ни като часовникарски синджир, а и думите. Ушите ни бяха писнали от румънска реч! Каква румънска! Вътре пълно с френски, латински искам да кажа. Само краят изменен. А турски, български!

Един ден пожелах да поиграя с децата от къщата, в която бяхме настанени. Снегът бе спрял и слънцето изгряло, та цяло село наизлязло. Разскачахме се из двора. Исках да им кажа да попеят нещо. Но как? Хайде при латинския!

— Канто, канто! — казвам глагола.

Децата ме гледат. Отварям устата си.

— А! Кънта! Ун кънта!

Разбрахме се. И кънтата започна.

В съседната къща нещо се засуетиха. Какво има, питам с ръкомахания? Научавам, че имало *болнав*. Това, разбира се, бе казано на румънски!

Няколко домашни птици се разгвакаха по двора. Показвам, питам — *гъска*! И като ги подкара, едно от децата се посочи с пръст и тържествено произнесе *гъскар*!

След това посочвам друг предмет — *калпак*, под него — *глава*! А това — *калцун*, онова — *опинка*, туй пък — *гайтан*! Ей че красиви „румънски“ думи! Особено това, *опинка*, много ми ареса!

Жалко, че ние нямаме такива поетични словеса! Колко по-богат, по-славен е румънският! Така е, народ със „стара“ култура! Ние пъшкаме под петвековно робство, а румъните си имат княжества, че Влашко, че Молдова, имат си *Кнеаз*, който се нарича с царствените „румънски“ думи *Войвод*, *Господар*! Къде у нас подобни кнеазе, войводи и господари! Пък същите те са писали грамотите си не с никакви погански „чертами и резами“, а на азбуката на светите си братя Кирила и Методия. И не на някакъв си шопски, а на езика на славните си, нявгашни праотци — на чист български! Браво бе, румънци!

* * *

В това знаменито за нас село започна чуден живот.

Ковачев, който бе най-висок, най-възрастен и най-представителен, при това, облякъл хубаво кожухче, което го отваряше още повече, има „гениална“ идея: предложи да се образува медицинска комисия само от кандидати и, разбира се, само от строеваци. (Впрочем той бе, и то отдавна, адютант и качеството му на строевак можеше вече да се оспори!...)

Прочее, гениалната му идея бе, че предвид възможните заболявания на войниците от туберкулоза, сърцебиене, бъбречна болест, стомах, подагра, артериосклероза, епилепсия и всички други възможни и невъзможни за случая и извън него болести, цялото *цивилно* население трябва да се прегледа. Под *цивилно* население се разбираха младите жени и по-възрастничките момичета. Но в своите благородни намерения „лекарското“ съсловие трябваше да се жертвува и за всички останали!

Идеята бе възприета с възторг. Само че, когато дойде да се прилага, „недостатъците“ ѝ се разкриха веднага.

Съставът на комисията (количественият, защото въпреки качествата ни за качествен не можеше да се говори) не трябвало да бъде по-голям от тричленен! И понеже двама се вредиха веднага, за нас не остана място.

— Не може ли да се увеличи броят поне с още един?

— Не може, — отвърна важно в качеството на самоизбрал се председател Ковачев.

— Това е медицинска комисия. Ще преглежда хора, а не добитък, та извън ветеринарния да има строеви, горски, канцеларски, финансови, митнишки и не зная още какви...

— Ами ние, какво ще разберем ние от тая комисия?

— Чакай де, ние още нищо не сме разбрали!

— Открих, — обади се друг, — ще образуваме две комисии и всички ще се наредим!

Селото бе разделено — вляво и вдясно от главната улица. Преди обаче да се почне прегледът, всички дадоха дума, че това „между нас ще си остане“. И още едно. Изпрати се рекогносцировъчен патрул да проучи къде са на квартира началствата. Стават грешки. Тъкмо си турил ухото си и преслушваш някоя „болнава“, отнякъде излязъл някой от дружината и тебе преслушал!

Най-после, населението трябваше да бъде уведомено да стои (като че ли излизаше някъде) в квартирите си и „никой да не излиза, докато прегледът не мине“. Тая точка не бе по-малко важна и трудна за изпълнение. Но все пак намери се войник, който знаеше румънски, при това бе „доверен“, и всичко се нареди.

След най-после, имаше още едно най-после. Какъв смисъл има всички къщи да бъдат прегледани в един ден (да изядеш двадесет парчета и от най-хубавата баница ще ти се втръсне)? Значи за толкова кратко време да се изпитат всички сладости от преслушването. Не е ли по-добре да се разпредели за по-дълго? — Добре. Ами ако ни вдигнат внезапно, какво ще стане с другите къщи? — Вярно. — Ще продължим в друго село, — обажда се трети. — Вярно.

И медицинският преглед бе определен да почне още същия следобед. А нито полковият, нито дружинните лекари знаеха нещо за него!

Отидохме на обяд. Нашите прословути обеда в Перишори!

Събрахме се към 12 часа. Хранехме се заедно. Дружинният. Четиримата ротни. Единственият подпоручик — взводен. И ние, офицерската кандидация.

Подполковник Георгиев бе четиридесет и осем годишен, обичаше да си похапва, да хвали и да се шегува. Вместо да се готви общо, за всички ни, готвеха се цели пет кухни! Всяка рота си идваше с яденето. А то бе едно ядене в Румъния! Наядохме се за цял живот! (Кой ли ще ми опече още една пържола, че нещо съм гладен!)

— Я да видим краченцето на първа рота! — Хубаво. Я опашката на втора рота! — И тя хубава. А ушите на трета рота?

И всички ротни се изреждаха. После дружинният почваше яденето от дружината, защото, ако ротното готвено криеше за него изненади, дружинното бе по негова поръчка направено.

— Днес... рота е приготвила сладко, като за изложение. Вижда се как командирът обръща внимание и на тия работи, как се старее. Благодаря... Кой беше готвачът? (Тъкмо дружинният да не знае кой е готвачът!) А, да. Той е добро момче. Ковачев, ще изкажете моята благодарност на готвача!

— Слушам, господин подполковник! Дружинният бе начетен. Имаше особена любов към книгите и се вдълбочаваше във философски въпроси. Понякога, забравяйки *аудиторията* си, впускаше се в далечни размишления и разсъждения. И часовете течаха.

Освен философия, обичаше и други, по-леки работи. Следобед сме, трябва да ни се смели храната. И като се развързваха ония ми ти масали^[1], един от друг по-мазни, чак до зачервяване на печката и на момчешките ни лица. Когато заминахме за фронта, двама от присъстващите бяхме по на 19 години.

А като почваха и ротните да разправят какво било и какво не било, на вратата се чукаше и влезлият ординарец запитваше дружинния да донесе ли лампата.

— Че кога се стъмни, ние не видяхме!

Като че се вижда кога се стъмва! Обикновено човек вижда само когато му притъмва!

Така продължаваха дните ни до тоя, в който бе решено да се почне прегледът. На обяд обаче дружинният каза, че на един от нас има

да съобщи много приятна вест. Каква? — От всяка дружина се пуска в отпуск по един за три дни до Плоещ. Кой от нашата? — Георгиев.

След като се наобядвахме, поисках разрешение да изляза, тъй като трябваше да се поприготвя. Дружинният освободи всички.

И ето, в стаята ми започнаха да пристигат кандидати и от другите дружини, а и офицери. Всеки казва: „Честито, ще видиш свят, хора, блазе ти.“ А аз приготвям ръчното си куфарче, гледам да не забравя нещо и оттичвам да се сбогувам с войниците.

Когато се връщам, всички направили такива мутри, че нищо не мога да разбера. При това един-двама бяха си отишли. Какво се е случило? Подават ми бележка: назначен съм дежурен по полка! Тъкмо навреме!

Ясно бе, че второто идваше по реда си, както са ни водили по списък, без дори и да е известно, че имам отпуск. Но тогавашните ми разбирания, а и самата служба налагаше тя да бъде пред всичко друго.

„Разтоварвам“ багажа си, приготвям се, опасвам се и сбогом — довиждане, излизам.

Когато да пресека широката улица, на която бе щабът на полка, гледам — излиза Занков. Какво ли е правил там? При това запасан. А не е и старият дежурен. В бележката се споменаваше името му.

— Връщай се! Връщай се!

— А! Какво ще се връщам, отивам да се представя по случай дежурството.

— Връщай се, ти казвам — отвърща Занков усмихнат. Аз съм новият дежурен. Рекох да не ти се попречи на отпуска, явих се на командира и — свършено!

Другарството бе най-ценното качество в нашия полк. Затова и до днес сме така сдушени.

[1] Масал — любопитна, весела история ↑

БУКУРЕЩ, ПЛОЕЩ, БРАИЛА... ПЕРИШОРИ

С две шейни заминахме за гарата, която е само на три километра. Освен нас тримата — поручик А. от втора дружина, подпоручик Панайот Колев от трета и аз от първа — бяха пуснати още оръжейникът и капелникът. Защо не! В Плоещ бе най-голямата румънска военна фабрика и най-добрата им консерватория!

Гара Янка, тъй симпатична по име (да не мислите нещо, че думата е българска!) и симпатична въобще като гара, защото за нас значеше изходен пункт по железниците вляво и вдясно, ни посрещна тъй радостно, че не забелязах дори кога пристигна влакът.

Няма отопление. Студ. Но пътуваш безплатно и без да си габровец, много не придиряш. При това, ако тук е студено, в града е топло. И само тая мисъл вече сгрива.

Във време на революционното ни движение Плоещ е имал голяма българска колония, бил е просто български град! Добри, много родолюбиви българи. И днес не са изчезнали, напротив, броят им е много голям. Ще има да ги видим, да си поговорим, колко ли ще се зарадват!

Но война е! Утре, дето се казва, ще ни вдигнат. Ще се завърнем в България. Кой знае през кои места ще минем! Кога друг път ще видя военния Букурещ! Ето, едничкият случай ми се представя. Кой ще проверява, кой ще се научи! Ще се престоря, че съм пропуснал гарата, и това си е! При туй Букурещ е тъй близо — само час и половина от Плоещ!

Когато да го наближим, измъквам се от купето и преминавам в друг вагон, гдето гузно се свивам в един ъгъл.

Гара. Разтърквам прозореца, поглеждам — да, Плоещ, пише ясно. Ама нали не пише Букурещ?

Стоя си, но със страх да не ме потърси случайно някой от другарите.

Влакът тръгва. Слава богу! И успокоен, измъквам главата си от отворения прозорец и крещя:

— А! То било Плоещ! Я гледай!...

И се озъртам, за да убедя тоя, дето духа... И думите ми замръзват, защото... с най-голяма изненада виждам как от разни вагони и купета се подават главите на четиримата ми другари. Смах през глава!

Втурваме се в нашето купе, в което кротко дремят петте ни куфарчета, и почваме:

— Абе защо не каза, бе!

— Абе защо не каза...

— Абе защо не...

— Абе защо...

— Абе...

Имаме обща съдба. И петимата бягаме. Впрочем съвсем не бягаме, нито се надбягваме — влакът си знае работата. Просто отиваме в Букурещ без разрешение, без билет. Трябва да се организираме.

„Какъв смисъл има да плащаме по хотели и гостилници, заявява тържествено оръжейникът Минчо (не е шега, вярно е, че е от Габрово), когато може на «законно основание» да получим всичко от комендантството (добре че бе германско).“

Поручик А. е старши, при това знае немски — работата е наред. И едва пристигнали — право в комендантството, гдето внушителната ни група бойни другари може само да импонира.

Изстъпва се поручик А. Говори бавно и сериозно. Току-що сме пристигнали, уморени, молим по-скоро да ни се дадат карти за спане и храна.

— Разбира се, веднага, хер оберлойтнант!

Ние ще сме били първите пристигнали от истинския *фронт* на истинската първа дивизия.

Звънец. Разтичват се войници. Два допълнителни стола. И ние обираме каймака на сърдечното приветствие, отправено към храбрата българска *бойна* армия, чиито достойни представители са пристигнали в бившата румънска столица!

Достойни! Попипвам отгоре, през шинела билета си. В тоя миг той е бяла хартия. Но кой мисли да ти иска билет! Това бойни офицери ли са с чест или някакви нестроеващи! Поглеждам оръжейника и капелника. Но мислите им са далеч от моите. Мислят за семействата си, за тъй нещастно оставените си съпруги...

Букурещ гъмжеше. Офицери, войници: германски, австро-унгарски, турски, та и български (тиловашки, а и наша милост). Местно население: но то почти не се мярка. А жени? Всякакви: румънки, еврейки, унгарки, рускини, немцойки, гъркини. Говори се на всички езици.

Витрините светят и привличат неколкомесечните непокътнати заплати.

„Капша“ бе определеният за нас българите хотел и ресторант. Същият „Капша“, в който през 1913 бе сключен Букурещкият договор. На ти сега договор!

Получаваме не стаи, а апартаменти. Всеки има кабинет и спалня. Спалня — да, но кабинет как да го използваме? Минем, поотъркаме се и хайде навън! Не сме дошли да стоим по стаите, я!

Посещавам народния музей и това, което най-много привличаше, бе една мумия — истинска мумия на умрял някога египтянин.

След това разглеждам и частния музей на... не си спомням вече името му. Необходимо бе разрешение от самия него. Но показва се много любезен и ме допусна. Бе и трогнат, и поласкан, че на фронта се знае за сбирката му, и дошли в Букурещ, който тъй всестранно привлича, има хора, които се интересуват и от изкуство.

Бях в Атенеума, в разкошна концертна зала, за която в София можеше само да мечтаем.

Разгледах и Военния клуб, който не бе още довършен. Изкачвах се все нагоре и нагоре. Как не съм паднал от недовършените стълби!

Ето и Народния театър.

После из разни квартали, по улици, градини, в околността.

Букурещ тогава бе някак по-внушителен и по-оживен. Имаше ресторанти, заведения, за които у нас и помен нямаше. Но общо взето, не ми се видя, някак по-красив от София. Къде ти нашият керамичен паваж! Къде ти тия дворове-градини!

Обиколките, посещенията правех сам, дори си купих румъно-френски разговорник. Щи румънечи?

Вечерта се събрахме в един прочут аперитив точно срещу двореца. Оттам отидохме в най-елегантния ресторант с великолепен оркестър и най-отбрана, предимно чуждестранна публика. Прибрахме се уморени в „Капша“. Бях толкова обикалял!

Следният ден бе неделя. Отидох в българската черква. Не знаех дали бе празник, или тъй редовно се е повтаряло, или пък съвсем случайно — българското училище бе там. След свършване на службата, на излизане, децата ме наобиколиха, че като почнаха да скачат, да се радват, да ме пипат по ръкавите, пък като почнаха да ме разпитват! След като целия ден вчера ушите ми бяха чували навсякъде румънски, сега тоя чист български от устата на толкова деца ми се стори като коледни камбанки.

Слязох в града и разхождайки се, стигнах до една прекрасна градина. Попитах един господин за името ѝ.

— Градина Чешмеджиу!

— Градина Чешмеджиева ли? Румънещи?

— Румънещи! Румънещи!

— А бе това е българещи!

И, наистина, после научих, че градината е дар от богатия букурещки българин Чешмеджиев.

Вечерта отидох на оперета. Пълно и с румъни и румънки, и с разни съюзни офицери. Шумно. Весело. Артистките и артистите млади, добре сложени, хубави. Какво сте се разиграли бе, за вас война няма ли?

Колко жалко, че думите са на румънски, нищо не се разбира! Не се разбира ли? *Пишман* станах за разговорника! Не само многобройни отделни български думи, но понякога и по две-три в едно изречение, дори цели изречения! После турски. Да не говорим за латинските (преминали и в италианския, френския и другите романски езици). Само малко усилие, и румънският не би представлявал никаква особена трудност!

Прелистих разговорника. После, по-късно като прилегнах пред голям румънски речник... Поразително! Да оставя латино-италианския, също и турския. В румънския има много хиляди български думи.

Вземам само няколко букви от речника и от тях — само по няколко думи. При това, всяка има по две-три, четири-пет или повече производни. И тъй...

Безна, бивол, богат, богослов, Богдапрости, бразда, брат, варда, весел, време, въздух, век, глас, глоби, гони, граница, греша, гаван, добиток, догори, драг, дух, ефтин, жалба, жъли, желание, жертфа,

житница, звон, зестре, зидарие, змеу, избави, изби, извод, извор, кавал, кикот, клъти, клеветник, клокоти, кобилица, косач, кошар, кошница, кривак, крои, кърча, кърпа, кърпъчи, лаком, либов, майка, маслу, милостив, молитва, мученик, мършав, народ, нърав, образ, обида, обичей, обор, общи, овес, ограда, опис, остров, отрова, офтика, пелин, плесни, под, пожар, поклон, полица, православие, праздник, праз, прост, рай, рак, рана, расол, рукавица, румен, самодива, сбор, собор, скрин, слаб, слава, слобод, слуга, служба, сноп, спор, стража, страшник, сукман, тайна, творец, тесла, топление, топор, торба, тор, точилар, тропот, труди, тръсни, турта, ученик, храна, хули, целина, час, чашка, черни, четение, читов, чума, шопот и много други — много, много хиляди думи!

Извън това, много български, към които е прибавено българско окончание -ар, като са образували думи, които не се употребяват в нашия език: властар, оцетар, подковар, улицар и др.

Или латински с българско окончание -ар: поркар (свинар) и пр.

Или руски с българско окончание -ар: скрипкар (цигулар) и пр.

Какво да кажа пък за листите по гостилниците? Ето една, която съм запомнил.

Сливовица
Чорба ку фиде
Гивеч национал
Кюфтели пръжители ку картофле опарити
Пуйка ку маслини
Салата дин краставец

* * *

Наближи времето за връщане. Бягането — бягане. Но поне да се върнем навреме. От Пловдив нататък билетът е в сила и срокът — също. Трябва да се отбием и до тоя град. Нали всички ще ни питат за него! Хайде, другарите — лесно, ами началството, ами командирът, ако попита какво прави нашата колония, ами ако закачи оръжейника за фабриката, капелника — за консерваторията?!

И отново с две шейни — на гарата. Букурещката. Пloeщката.

И тук в комендантството. Бяхме наистина първите български офицери. Пуснатите от полка ни пет-шест войници, които бяха вече пристигнали, са били арестувани от германските патрули. Квартироващите в Пloeщ германски части бяха дошли от Карпатите, не бяха още виждали българи и затова бяха взели нашите за руски бегълци! Но работата се разбрала. Цялата ни колония се струпала пред комендантството, като заприщила всички околни улици.

— Ами това са нашите братя българи!

Паднало извинение, тупане по гърба и обичайното почерпване.

— Абе, Дойчо...

— Ферцаен зи, булгарски! Вайн гут?

— Не гут, а добро!

— Вайн добро!

Когато минавахме по улиците, всички румъни и румънки ни изглеждаха. Как няма да гледат! Това е *българска* войска, не е шега!

А като се юрнаха нашите българи подир нас — ръкуване, прегръщане, поздравяване. „Какъв сте, заповядайте“ и прочее, и прочее. Жилаво племе сме това българите. Навсякъде всеки си запазил и спомена, и българщината!

Моята квартира бе в семейството на полковник, квартирата на Панайот Колев — в семейството на капитан. Германците знаеха какво трябва да правят: за офицерите — в офицерски семейства.

Излязохме заедно от комендантството и тръгнахме, за да оставим куфарчетата си. Моята квартира бе по-близо. Посрещна ни момичето, после излезе госпожата, на която дадох бележката. Попита любезно кога ще се върна, за да се запали печката. Благодаря. Довиждане.

Влязохме в определената от комендантството стая — тя студена, като че нарочно за Панайот изстудявана. Той разправя нещо за печката. Момичето отговаря, че няма дърва. Той посочва оградата. Тя ръкомаха и просто да ни изпъди. Чудна работа!

Излизаме. Панайот се обръща ий „казва“ пак нещо за печката. Тя отвърща с такива отрицателни знаци, които като че казват: „Надявай се, ще разбереш довечера.“

И наистина, Панайот *разбра* вечерта. Но всичко това ще ни разкаже сам той, когато един ден пише *мемоарите* си...

Прибрах се. Стаята добре затоплена. Леглото широко и меко. На масата сладки, бисквити, парчета торта. Разглеждам картините. Добродушно лице на полковник с жена си и тринадесет-четиринадесет годишната си дъщеря. Почетох малко и, уморен, заспах.

На сутринта се почука на вратата, която свързваше моята стая с друга, и влезе младата дъщеря с табла. Закуска. Домашна закуска. Не зная дали това влизаше в задължението на тези, в чиито къщи бяха определени квартири, или бе просто любезност. Във всеки случай преди тръгване от своя страна почуках, за да благодаря още веднъж и се сбогувам.

С Панайот си бяхме дали среща за девет и половина. Чакам в кафенето. Става десет, десет и половина. Няма го. Разкарвам се, а ето че ме настига един господин, унгарец, но живял дълги години в България, говори напълно свободно и правилно български. Радостно, почти възторжено ме поздравлява. Видял българин, като че брата си видял. Гостоприемно племе сме. Кой знае какво е разбрал! И се поставя напълно в разположение да ми услужи. Моля го, завежда ме в един магазин, който не отстъпваше по уредбата си на букурещките. Тук най-неочаквано направих големите си покупки: коприна за блузи на сестрите и великолепен зефир.

— Колко желаете?

Желанията ми не са от скромните — заплатата ми е от скромните. След няколко дни ни иде вече редът за производство, но нали досега получавах „мизерните“ кандидатски гологани?

Питам за цената. Моят унгарец се намесва, говори нещо на латино-български, че и аз разбирам, и румънинът отстъпва. Унгарецът се намесва отново, пак му говори. И аз се намесвам. Той намалява още.

Изваждам портфейла си, броя каквото ми е останало от Букурещ, гдето нищо особено не бях похарчил, смятам на листче и „още, мерете още“.

Румънинът мери с аршина и ме поглежда, аз меря с очи и поглеждам бележката. Той — аршина, аз — бележката, докато и зефирът се свърши... и парите се свършиха. Купих четиридесет и три метра и няколко десетки сантиметра. Но такъв зефир, че когато го донесох, всички вкъщи ахнаха!

Всичко това добре. Побеждавахме и победихме. Ами като слязохме на връщане за България в Русе, а с нас и войници, и като се

изправили митнишките чиновници: „Стой, оттук, един по един!“

Ще преглеждат войниците, раниците, шинелите. Че Иван бил купил за Рада едно ливанто, а Стоян за Стойна — една кърпа! Не ви ли е срам бе, тиловащи, не вас, а тия, дето ви учат! Ние да не сме контрабандисти, диваци!

Че като се изкомандува едно „Напред“, стана само на митница и на митничари! Ще спират Пижа! Цяла държава от шест милиона не можа да го спре, та вие ли, сукини синове, както се изразяваше един учен лекар!

* * *

Обядвам. Панайот го няма още. Сигурно се е срещнал с другите. Отивам на гарата.

— Къде ти е Панайот, бе? — питат другарите.

— Не зная. Да не се е случило нещо? Да е паднал в някой кладенец!...

Няма време да се отиде до града и где да го търси човек? В квар...? Какво ще прави там!

Влакът вече навлиза в гарата, когато виждам един файтон да лети, та чак конете ще изхвъркнат от хамутите.

И от файтона наш Панайот, подпоручик Панайот Колев, както си е слабичък и тъничък тича, като изпреварва краката си, а куфарчето му леко, леко като никога. Това одеколони, парфюми, шоколади, дето ги бе купил армаган от Букурещ за тази, онази в София — и помен няма от тях.

— Остави се, остави се, ще ти разправа!

И ми разправи.

Желая всекиму подобна приятна неприятност. Сатраяска Румъняска!

* * *

Вече се разрешава голям отпуск за Браила. Заминават на групи офицери. Заминава и една кандидатска — от дванадесет души.

Голям, оживен град. Високи здания, кой от провинциалните ни градове тогава е като него?

Разхождам се край Дунава. Ето Браила. Като Букурещ и тя бе град на нашите хайдути. Нашите революционери. Нашите просветители. На тези, които с духа си откърмиха, вдигнаха, раздрусиха. Цяла империя се разклати. И освобождението дойде. Ние, дребосъкът, откърмени от идеала им, продължихме делото им.

Ето, Поморавия свободна. Добруджа свободна. Тракия свободна. Скоро ще си разчистим сметките и за Македония.

Браила, един от светлите спомени на нашата доосвободителна борба, е също свободна.

Стъпвам по свободна земя, освободена от освободени!

* * *

Отново Перишори, нашето село, с което се сраснахме и което и досега ни е тъй мило. Отново срещи с другарите. Все по-близко опознаване.

Преди всичко сближаваме се с другите кандидати — от Скопската школа. От общо 29, след върналите се ранени, останахме 19.

Опознаваме се и с офицерите от другите дружини. И по-рано, било по настъплението, било в Домница, дори Максинени, но особено сега се сдружихме. Всички от полка се познаваме вече.

Но въпреки това месецът и половина, които полкът прекара в Перишори, разкъсан с отиването ни на групи в тоя или оня град, скъса връзката.

Съвсем друго бе на Южния фронт, гдето цяла година и половина позиционна война ни сближи като братя. Разотидохме се, но не се разделихме. Затова сега с такава радост се срещаме, затова тъй често се събираме.

Един ден една група отидохме на гости на 1 полк в Визирул, после на 42. Друг ден ние имяхме гости.

А и в самото наше Перишори си ходим на гости — по роти, дружини. Черпим се. Даваме си празненства. Който има, отива с грамофона си. Който няма, отива там, гдето го има.

Но никакъв грамофон, ничии гласовити, дори Лазови, Дечови песни не са нищо пред това, с което поручик Тодор Тенев ни гощава.

Тенев бе един от най-гуляйджиите в полка. Казвам скромно и смирено „от най“, за да не би да обидя, оскърбя или злепоставя някого, който може би не би могъл да се утеши, че не нему съм запазил първото място! Такъв грях не мога да взема на душата си!

Това, което Тенев измисляше, ничия друга глава не можеше да измисли. Не бе глава като глава!

Лично храбър, смел, разпоредителен, от най-добрите ни бойни офицери, сега всичко му бе позволено. Свършихме ли войната? Превзехме ли Румъния? Сега е време само за гуляй, само за веселба. Браила! Че какво е Браила! — Букурещ! А за Букурещ отпуск не дават.

И Тенев нарежда да се приготви най-леката каруца от ротата му, да се впрегнат най-бързите коне и... дим да ви няма... — Но, господин поручик... — Никакъв поручик! Ще ми докарате най-хубавия цигански оркестър!

Тенев е ротен от началото на войната. Тенев е участвувал и в Балканската. Тенев може да не е винаги разумен, но Тенев знае да заповядва. Известно е що значи да влезе бръмбар в главата му. С него шега не бива (с Тенев, не с бръмбара). На всяка лека дума — по две тежки, за да я носят. И докато усетим (много време мина, но разстоянието бе голямо), пристигна знаменит цигански квартет от тия, за които човек само е слушал или „виждал“ на кино.

И Тенев кани „на оркестър“. Колкото му е тясна стаята, толкова му е широко около врата. Заповядайте! Как се събрахме четиринадесет души плюс четирима оркестранти, не зная! Но в оня момент Военният клуб в Перишори не бе още построен. А поради траура на Румъния местният Народен театър бе затворен.

Ние лесно се наредихме. Ротният му е съвипускник: Тодоре! И свършено. Разбира се, че и Георгиев е поканен.

— Добре дошли, Георгиев, елате да видите какво се казва гуляй.

В Румъния ни се говореше на „ви“. На Южния фронт и ние им говорехме на „ти“. То и да искаш да удържиш, войната стана май малко дължка. При това там и ние вече станахме началства.

Тенев е в настроение. Това значи... Но не съм бил държавен контролър в спиртна фабрика и не мога да зная на кой градус е днес.

А ония цигани, прегърнали цигулките и челото, изкарват едни жални, и от жални по-жални, че и от дърво да си, пак ще проплачеш.

Всички номера на циганите са един от друг по-отбрани. Възхитен от удоволствието, което ни доставя, Тенев вади банкноти, наплюнчва ги и ги залепя на и без това изпотените чела на циганите. Челата им са покрити със залепени банкноти. А те свирят ли, свирят! Свирят и се потят. А печката и създалата се топлина — осемнадесет души дишат и също толкова издишат — ги изсушава и банкнотите падат.

— Шт! — изревава Тенев.

И всеки се навежда плахо, вдига банкнотата, облизва я и като си я залепва собственоръчно на челото, бърза с цигулката или челото да настигне другарите си.

Перишори... цигански оркестър... и Тенев.

Тук е доскорошният адютант на полка поручик Ангел Николаев (Ангелчо, както го наричаше дружинният му и покрай него и другарите). Подпоручик Христо Новаков, новият (от няколко седмици) адютант на полка.

Ето капитаните Иван Дипчев и Рашко Бораджиев, поручик Петър Мутафчиев подпоручиците Крум Паспалев, Никола Арnaudов и Стефан Царвулков. И двамата кандидати на домакина.

Най-после пристига дружинният на Тенев.

Това удоволствие е такова, че не трябва други да се лишат. Преди всичко останалите от втора дружина. А трета? А немалобройната ни, пръсната по всички дружини кандидация?

И затова следната нощ неколцина отстъпваме местата си, за да може и други да чуят и пият. И тъй продължава с нощи. Наградил ги богато, Тенев ги пусна.

Но дойде му настроение. Отново циганите! Да се настигнат! И те биват настигнати и от 40 километра, в сняг, буря, докарани в Перишори.

Знаехме да воюваме, но знаехме и да лудуваме!

В КРАЛСКИТЕ ДВОРЦИ

Радостна вест! Отпуск до Букурещ! И не крадешком, а редовен — на големи групи!

Пак Янка, гарата на всичките ни полкове. Янка ни става толкова близка, че я зачисляваме в дивизията!

Ето, дигаме се — нашата кандидация и други.

Букурещ още по-шумен. Пълно е с българи — офицери, подофицери, войници. Всеки се изпънал и с гордия си вид, с уверената си походка като че ли иска да каже: „Не ме гледай, че ми е тъй смачкан фасонът, то е само по дрехите, гледай иначе и ще видиш, че ние именно премачкахме великата ви държава!“

Голямо веселие. Срещаме все познати от разни полкове — все софиянци, софиянци. Букурещ бе станал като гарнизон на първа дивизия.

Разхождахме се из града. На всички се вижда особено голям. Какво е Браила! А след нашето Перишори и паланката би била град.

Времето е приятно. Няма вятър. Слънце от време на време се показва, понякога се позадържа. Красив зимен ден.

Пред голяма витрина куп наши войници. Говорят високо, показват с ръка, сочат си взаимно. Смеят се и всичко това свободно. Сами са. Няма кой да ги безпокои.

Но нашето *офицерско* приближаване се почувствува. Всички се обръщат и отдават бодро чест.

— Рангеле, здравей, Рангеле!

— Здраве желая, господин офицерски дат!

Рангел, моят другар от пътя за дивизията. Подавам му ръка, а той цял просиял, не по-малко от мен възраждан от срещата.

Заминават в отпуск за България. Спрели се да видят столицата. Питам го дали е свободен.

— Хайде тогава с мен!

Днес ще разглеждаме дворците. Тоя в града е отворен само в определени дни, и то за ограничен брой. При това цялата група от 30 души трябва да влезе наведнъж, не човек по човек.

Рангел се хили. Доволен ли е? Безкрайно. Нещо ново? Виждал ли е Стоимена? Не. Как е изкарал боевете? Има ли нужда да питам? На гърдите му окачен сребърен кръст.

Уреждам въпроса за влизането ни в двореца. А пред него на пост германски часовой. При появата ни отдава чест, като че сам кайзерът минава.

— Виждаш ли, Рангеле, той и на тебе чест отдава, и тебе поздравява. Това е за ордена. Носи го и се гордей.

При вратата ни посреща румънски служител. Висок, едър, във форма. Всички влизаме. Всеки си чисти ботушите, поизцапали сме се. Пък и в дворец влизаме.

— Стига, достатъчно — казва служителят. А ние се чудим.

Влизаме. Ето ни вече в един салон. Всички си сваляме фуражките. А служителят и с дума, и със знак — наложи!

Чудно нещо! Защо всичко това?

Води и ни разправя. Групата ни се състои предимно от германци — офицери и подофицери. Един-двама австрийци. Ние, няколко кандидати и наш Рангел.

Китайска зала. Японска зала. Оранжерия. Салони. Разкош. Светлини. Богатство.

— Бре що свети, бре що злато, ум да ти зайде — обажда се Рангел, който досега вървеше напълно мълчаливо.

Влизаме в тронната зала. Огромен великолепно украсен салон. Тук се пръскаме още от вратата. Гледаме стените, тавана, картините. В дъното е тронът.

Минаваме в библиотеката. Ето за мене работа! Гледам тия разкошно подвързани томове, за които не е жалено злато, и без да си завистлив, разни желания ти се явяват. Желанията поне не са забранени!

Оттам в съвсем малка зала — истинско очарование.

— Това е концертната зала на кралица Елисавета. Тук обичаше да седи и да слуша. Ето тук, на тая малка естрада, е мястото на малкия оркестър. Това е креслото, на което сядаше, а с това звънче до главата си даваше знак на оркестъра да започне.

Тая малка зала, просто като стая и вестибюл, ми остави най-трайно впечатление. Целият дворец се събра в нея.

Седнах благоговейно на това кресло, на което е седяла голямата почитателка и приятелка на Пиер Лоти, бележитата писателка Кармен Силва, чието име и талант ми бяха разкрити още в ученическите години и чието благородство и душа остават като царствена украса на тази рядка и рядко царствена жена и владетелка. Дърпам звънчето. Но оркестърът не засвири!

Същия ден посетихме и двореца Котрочени — резиденция на младите владетели — и го разгледахме.

Ето спалнята на кралица Мария. Балдахин от великолепен мрамор, с мраморни стъпала. Белоснежна, цяла с дантели покривка. Мятам се на тоя креват. А той ме подхвърля като топка. Ей че меко! Хайде, Рангеле, хайде друсни се и ти, да разправяш къде си бил и какво си правил.

Рангел се приближи, попипа с ръка, а тя току се надолу слиза. Че като седна и той, като се друсна, че като седнаха и други, креватът играе ли, играе!

ВСРЕД БУКУРЕЩКИЯ НОЩЕН ЖИВОТ

Още първата вечер отиваме в „Мажестик“, едно от трите най-хубави нощни заведения на града. Като новаци за столицата не сме осведомени и когато влизаме — пълно, препълнено. Най-после с усилие откриваме една маса и бързо я заемаме. Шест-седем души сме.

На всички маси наши и съюзни офицери — и разговор, веселба, прегръщане, целуване. А коя от коя по-хубава, по-привлекателна, по-пикантна. Това заведение е първоразрядно, всяка няма достъп.

Песни, оркестър, вино, шампанско, конфети, серпантини, танци — да се замае главата на първа година студент или последна година ученик.

Когато очите ни свикват и почват да различават отделностите, откриваме, че на една маса седи сама една и изгледът ѝ някак съвсем я отделя от останалите, макар всички да са тъй приятни. Защо е сама? Чака ли някого? Защо се бави она? Ние за какво сме?

И куражлията от нас вика келнера.

— Не, не чака никого.

— Тогава поканете я, защо не казахте досега?

— Само че трябва да забележа...

— Какво има да се забелязва?

— Искам да кажа...

— Хайде, по-скоро!

— Дамата не е дама!

— Не е дама ли? Ами какво е, тогава?

— Госпожица!

— Абе, госпожица ли е, не е ли, нали е жена, нека дойде — обади се един. Няма с лупа да я гледаме я!

Келнерът се приближи до масата ѝ с такъв изящен поклон, че красиво легналият му фрак като да прилегна още по-красиво. Казай няколко думи. Но защо не става? Ето, тя го пита. Той отговаря. Добре. Дига се. Какво ставане! Това само жена от *раса* може да направи.

Ето, тръгва към нашата маса. Сега върви по празния в момента, оставен за танци, кръг. Каква походка! Какъв крак! „Крак на статуя“,

както бе казал Бодлер. Приближава с такъв израз на лицето и с такъв жест, че човек се чувства пленен, завладян, покорен.

Както пред полковия, всички се вдигаме като по даден знак и веднага предлагаме най-хубавото място.

Госпожицата се покланя по такъв завладяващ начин, че и да имаш хроническо главоболие — пак ще ти мине. Сяда с няколко любезни думи на немски. Веднага от двете страни се нареждат двамата „немци“ от нашата среда.

Предлагай се нещо. Всички дигат чашите си, чукат се, пият. А тя става все по-възхитителна и чертитей сочат благороден произход. Какво търси тук?

Разговорът се води със и без преводач. Дватама ни другари, които говорят много добре езика, услужват веднага с готовност, когато някой иска дай каже нещо. Един намеси и няколко думи на френски, когато видя, че ще ги разбере. А тя се обръща към него и в тоя миг като че само той съществува. Към всички еднакво внимателна. Всеки я чувства близка — тъй приближава. Всеки далеч — тъй отдалечава. Най-ценното качество, което жената може да притежава.

— Хайде бе, какво сме седнали като ибрици — обажда се едничкият, останал досега мълчалив, — хайде да вървим другаде! Какво ще правим тук? Затова ли съм дошъл — да гледам как ме гледат! Затова ли съм се друсал чак до Букурещ, да бях си стоял на позицията!

— Каква позиция бе — Перишори!

— Е, тъй де, Перишори. Хайде!

— Бъди по-голям идеалист!

Спряла вниманието си върху него, нашата гостенка можа да разбере само последната дума. Какво значеа за нея Букурещ или Перишори?

— Какво желае господинът?

— Той е идеалист и тая атмосфера тук много му действа — смънка един от спасителите ни.

— Идеалист? Откога?

— Откога си идеалист, бе?

— От край време — отвръща той с прилично безразличие.

— От край време — повтаря преводачът и не знае какво е успял да предаде.

— Такива хора обичам!

И като откачи от гърдите единствената си роза, тя му я подаде. Цял развълнуван, той я пое.

— Кажи благодаря.

— Благодаря, данке — каза той, изразходвайки едничката си учтива дума на немски.

После, обръщайки се към един от нас добави: „Виж какво ме гледа бе, ти не разбра ли, че ме хареса?“

— Харесала!... Не виждаш ли, че е внимателна към всички.

— Внимателна! Ти си младо, бе! Ти не ги разбираш тия работи!

И като посегна, достигна с ръката си до нея с осезателните намерения да ней прости.

— Кой ви е научил тъй да пипате? — запита тя спокойно, но в недоумение.

— Самоук съм!

* * *

Всички стават. Настъпил е часът, когато заведението трябва да се опразни. Нашата госпожица благодари, дарява ни с поклон, поглед и усмивка, които струват съкровищата на Дарий и протягайки ръка на всички, отдалечава се.

Ето отново тоя божествен крак, който вече се закрива. Други, станали, пречат да я следваме с поглед цяла до вратата, която я поглъща.

— Какъв великолепен крак — казвам на един от другарите си, споделяйки с него това неизгладимо впечатление. Видя ли?

— Да, имаше много красиви крака.

— Какви ти крака — крак!

— Че каква е разликата?

— Разликата! Крак е поезия, крака — проза.

* * *

Повикваме келнера, за да платим, и го питаме каква е тази госпожица.

Отговаря, че е виенчанка, от много добро семейство, дъщеря на известен, виден човек. Говори еднакво добре френски и английски. Понякога, преди часа, в който заведението се отваря за публиката, идва и свири на пиано, свири тъй, че не само келнерите, а и метачите оставят работата си.

Идва от доста време, сяда, веднага привлича вниманието на всеки новодошъл, всеки иска да я покани. Но не допуска волности и веднага, щом се разбере, че не е от тези, които отвеждат или се отвеждат, стават от масатай. И понеже е имало вече неприятни случаи, при които изгубили вечерта си с нея офицери е трябвало да тръгнат сами, келнерите са принудени да предупреждават. Ето защо и при препълнена зала масатай е почти винаги празна. Ето защо и преди да стане, пожела да се осведоми...

Вали. Сняг е обвил земята, покривите и нови снежинки се наслагват. Прибираме се в „Капша“. Влизам в салона, в стаята си. И цялото време мисълта ми е прикована към тоя миг, в който, ставайки, тя се движеше с крак на статуя към нашата маса.

Дълго в нощта мисълта ми бе будна.

А вън снегът се стелеше непрестанно.

Втората вечер бе определено да отидем в „Алхамбра“, друго от големите и бляскави увеселителни заведения. Искаше ми се да отида там, а същевременно — отново в „Мажестик“. Но какво ще правя сам?

В „Капша“ се срещаме и с други от разни полкове. Тоя ден между тях бе Илия Ковачев, едноименникът на нашия другар от дружината. Този втори Ковачев бе също завършил турска гимназия, макар и не в Цариград, и той владееше френски. Но най-важното — бе деликатен, възпитан и се държеше великолепно. С една дума бе прекрасен момък. Добре че и аз не бях прекрасен, защото сигурно и мене щяха да *очистят*. От 25, на Южния фронт от 81 полк, и този, както и онзи подпоручик Илия Ковачев, бе убит. Съдбата не пожела да раздели съвпаденията и ги придружи чак до тъй ранните им гробове.

Предложих му — съгласи се веднага.

Тая вечер взехме всички мерки. Отидохме рано — само няколко маси бяха смесено заети. Изборът не само на маси, но и на тези, които бяха седнали край тях, бе голям. А те заемаха вече три четвърти от залата.

Нали вчерашната ни маса е настрана — празна е. Тя именно ме привлече. Благодарността ми бе се обърнала в признателност.

Интересно ни бе да наблюдаваме как идват, как се държат разните германски, австро-унгарски, турски и наши офицери. Някои пристигат с приятелките си. Повечето обаче си чакат тук късмета и разнообразието. А също проверяват вкуса си. И изборът почва. Те избират. Тях избират. Който превари.

Ковачев и аз сме предмет на особено внимание. Преди всичко — млади. Кой бяга от младостта? На нея просто налитат! При това набитото око не може да се излъже: новаци са, не сме ги виждали още, или само единия, и то с оная, виенчанката. Значи и двамата пълни с душевни сили, телесни пориви и натъпкани портфейли. А и самият им вид говори, че идат от „позицията“. Макар и в съвсем нови дрехи, това, което виси на гърдите им, опровергава веднага предположението, че е възможно да са канцеларски мишки. Най-после, българи са.

А българите бяха на най-голяма почит в Букурещ и Румъния. Да не ти излезе име. Като казаха българите... Все трябва да не е било напълно неоснователно. Най-добри съдии са, могат да отсъдят. Нещо повече — истински вещи лица. Ето случай, при който една френска пословица губи смисъл и значение.

Именно защото имаха възможност да правят сравнение, затова и „уважението“ им бе голямо — правопрпорционално на мнението. Всички тия подробности се научаваха от тези, които бяха имали вече възможност да влязат във връзка, както се казва на военен език!

И тъй, седим обстрелвани от разни страни — по фронт, от фланг — от тоя съвсем нов за нас огън, по-силен дори от „баба руска“. Погледите са тъй много и кръстосани, тъй се въртят очите им като на прожектор, че става опасно да не би някое да изхвъркне от орбита!

Но нови и нови гости влизат и отвличат вниманието им. Времето минава. А с него се утвърждава и истинността на едничкия останал в сила и изпитан от логиката закон от стопанско-финансово-социално-кривоуправен характер — закона за търсенето и предлагането. Почваме да се *котираме* все по-слабо и по-слабо.

Ако по-рано две „куражлийки“ бяха седнали, като научиха, че сме „заети“, станаха. Ако след това една новодошла се завъртя около нас. Ако по-късно една цветарка се приближи, за да ни поднесе рози, пратени ей от ония две. Ако един келнер ни попита дали няма да бъдем

обезпокоени, ако... Сега никой вече не се интересуваше от нас. Като да бяхме се изпарили.

Всички маси заети. Но къде е тя? Защо не идва? Времето толкова напреднало, че вечерният келнер бе повикан.

— Не зная — отвърна той. Досега не се е случвало да отсъствува, макар да е тук повече от месец. Но вчера, когато излязох дай подържа палтото, винаги щедра, даде ми такъв бакшиш, че почвам вече да се съмнявам да не би да си е заминала!

* * *

„Алхамбра“ натъпкана като „Мажестик“. Не бихме могли да открием тъй лесно другарите си, изчезнали в серпантини, дим и трогателни прегръдки, ако едно „младо“, което още се стесняваше, не ни откри.

— Тука сме!

И цял засиял, понадигнат, той ни замахна.

— О! — развикаха се един след друг и останалите, отмятайки деликатно вторите си половини.

Само вчерашният идеалист не си развали кефа. Задълбал като в каменовъглена мина, носи житейския си кръст. Горещо му е! Не е виновен той, виновни са въглищата!

На една или друга маса и наши офицери — от полка, от други полкове. Но почти навсякъде мъжете повече от жените. А виждат се и някои кротки, скромни, както от най-младите, тъй и от по-възрастните. Защо ли са дошли?

Колко софиянци! Тъй много познати! Всички се виждат вече ясно, свикнахме и със светлината, и с дима. Но вижда се и друго. Привлечени от миличките, току-що дошли от фронта, от студа, приятелките на приятелите бързат да се покажат гостоприемни и състрадателни и предлагат ли, предлагат погледи, милувки и са жадни за целувки.

Товай българина бе, ние шига! Днес е тук, утре го няма. В тоя час сме отлично *котируни*. Честта на българското племе е спасена. Добре че можем да пазим и тоя фронт, иначе заминахме като народ и нация!

* * *

Третата вечер сме в „Берлинер“ — последното от най-хубавите весели заведения. И тук пълно. Само че салонът не е като другите. Има доста големи стаи, в които има също много маси, а всички вече заети. Тъкмо надникнахме в една от стаите с надежда, че може би тук именно ще намерим място, виждаме няколко от ротните. Сбарахме ли ви най-после? Все се чудехме, че ги няма миналите вечери, а те къде били!

Нашата неочаквана поява ги смути тъй, както ние се смущавахме от тях, когато войниците не бяха добре подравнени, а бяхме вече командували „Мирно!“ И един от тях, който не можа много сръчно да освободи ръката си (какво значи, когато човек е загубил навика), се загледа в тавана, гдето виждаше мухата, която не се виждаше!

RIDENDO DICERE VERUM!^[1]

Войниците ни бяха от повечето околии на Софийски окръг, предимно от Софийска околия. Съвсем малък брой — от няколко от съседните околии. Едничкото изключение — далеч — бе Шуменският окръг, откъдето ни бяха пратени турци.

Имахме и няколко граждани, почти всички от София. Имахме и хора с образование. На вратата се чука.

— Напред!

— Господин офицерски кандидат, моля разрешение да остана!

На пагоните — фелдфебел. На гърдите — орден. В джоба — докторат. В София, след туй професор в квадрат. Крум Дрончилов!

А дисциплиниран, само за пример на войниците.

Не сваля ръка, докато не му се каже. Не подава ръка, докато не му се подаде. Не сяда, докато не му се посочи.

А „възрастен“. Висшист. Доктор.

Ръкуваме се. Сядаме. И хайде! Разправя човекът къде бил, какво правил. Говори ми за своя Берлин като за обична.

Разбирам го сега, когато макар тук и да мълча, тъгувам по моя Париж като по любима!

* * *

Често посещавах войниците си на „свободен разговор“. Първия път отидох при тях след настаняването им на квартири в Перишори и приближавайки, познах гласа на старши подофицер Георги Марков. От Врачеш, Орханийско, но преселил се в града, бе от тези ценни подофицери, които се явяваха непосредствени помощници на офицера. Схватлив, отракан, природно интелигентен, умееше да увлича войниците си. Бе първият сладкодумец в ротата.

Ранен на 19 заедно с мен и с множество други (тогава раниха и нашия приятел вече от книгата, Петрун), после в Румъния на 29

ноемврий (когато между многото бе ранен и моят фелдфебел Драган), Георги бе вече успял да се завърне. Колко жално, че бойните действия в Румъния се свършиха! Имаше мегдан и за трето, пардон четвърто раняване. Георги бе ранен и през 1915! Кавалер на два български и на австрийския орден за храброст.

Приближавам бавно и чувам:

— Ина кал, ина кал, та ви казвам, момчета, чудесна кал!

— Каква е...

— Стани, мирно!

— Здравейте, юнаци!

— Здраве желаем, господин офицерски дат!

— Седни. Каква е тая чудесна кал бе, Георги? Георги се посмути, но веднага се оправи. Кой може да му излезе насреща в красноречието!

— Исках да кажа, господин офицерски кандидат, че калта беше един вид, така... един вид великолепно, тъй де, нещо, ама нещо разкаляло се, един вид голяма кал, дето може здраво да се оцапаш, с една дума чудесна кал! Може да не е съвсем вярно, ама аз тъй, на войниците и те войниците — разбират!

— Вярно е, Георги, тъй е. Пък и не е грешка. Когато един подофицер е чудесен и великолепен, той може да каже, че калта е чудесна и великолепно.

Георги сияе.

— Ха така де — обади се Арсо Пешов от Мало Малово, Царибродско, един от тези, които най-много се унасяха от чародейната приказка на старшията Георги. Бе един вид негов почитател, обожател.

* * *

Бяхме още в Домница. Първият ден от квартирния ни макар и краткотраен там живот преди максименските студове.

Седнах и — хайде! Хайде де!

— Срамуваме се — обади се неколцина.

— От какво?

— От вас, господин кандидат!

— Ами, когато настъпвахме, срамувахте ли се от мен?

И затова сега в Перишори ходех при тях и за всички като свой... отпуснали се... и си говорят, все едно че ме няма...

Гледам тия славни войници: кой скръстил, кой подпрял ръце, кой си играе, с нещо и слуша ли, слуша. А ръцете му загрубели, надебелели, но чисти. Деца, целунете ги.

Но всички ли ръце са чисти?

Когато от *нашите* да попитаме:

— За какво са дадени ръцете?

Ще отговори:

— Да бранят Отечеството!

А какво ни отговарят други?

— За какво са дадени ръцете? — „За вземане!“

„Какво сме виновни ние, да не ни дават. Като ми дават, защо да не вземам? Вземайте и вие! Ама че сте будали! Какво, на чужди интереси ли сме били служили! Какви чужди бе, наши собствени, мои лични!“

— За какво са дадени ръцете? — За пипане!

„Едни пипат по хорските джобове, други — в държавните каси. Ама било срамота и грехота! Не е ни срамота, ни грехота! Ако беше срамота, толкова хора нямаше да пипат. Ама било война! Не е важно! Важно е, че не сме виновни!“

„Всички може ли да бъдем на фронта? Е, като не си бил на фронта, как можеш да пипаш в онова, вариетето де, «Алхабамба» ли беше «Бълханаламба» ли беше. Щеш, не щеш, търсиш... Пък ако наоколо ти ни джобове, ни каси, тогава... ако ръцете ти мирно не могат да седят, има цяр и за тях — хорските булки! Ами било срамота от хората, грехота от Бога! Който е искал да не му пипаме невястата, да е седял да си я пази. Като не може сам да я пази, ние ще му я опазим! Пък и не сме виновни ние, виновни са ръцете! Да ги отрежем ли? Ами после как ще се кръстим?“

Седя всред тези славни войници. Помниш ли? И се започва... и се продължава... и не се свършва. Има ли нужда някой да помни, когато никой не е забравил? Всички си спомнят, само че един припомня гласно. Другарите му пригласят негласно. А шеги, закачки!

Кой да е знаел да научи стенография, та да седне.

Абе и без стенография, ама да седне, да записва. Това са такива моментно създадени народни умотворения, че „ум да ти зайде“, както

казваше наш Рангел. Нещо като светкавица — мине... заминете. Като поглед — излъчи се... застине. Хайде, улови го!

Не записвах. Съжалявам. Не записвахме. Съжаляваме.

А имаше хора, чието място бе именно там. Да седнат, да записват. Но кой от тях седна до Рангела? Кой от тях се нареди до Рангела? Кой от тях литна с Рангела?

Ridendo dicere verum!

Колко има да благодаря и на римляните, и на баща си.

На баща си! Когато дойде времето, разбра, че не точните науки ще помогнат един ден на сина му в стремежа му да уточнява, и затова го даде в такава гимназия, която му разкри толкова зарити за други богатства.

Но кой е той? Кой е този, който ми даде най-обикновеното, най-простото, най-прозаичното име, но което никакъв псевдоним не би могъл повече да украси?

Загубил в деня на рождението умрелия си от радост баща, едва след година умрялата си от скръб майка, без братя и сестри, без лели и чичовци, без баба и дядо, прибран от далечна, но добра и благородна братовчедка, която нарича леля и обиква като майка, едва свършил четвъртото отделение, бил даден на работа. Но постоянните разпри и груби думи го отблъснали дотам, че отдавна загорял за висша наука, избягал, като преди почти 65 години предприел пеша дълго пътуване и пропътувал стотици и стотици километри, за да стигне най-последната си мечта — тогавашния университет!

Толкова е бил угнетен от средата и тъй възпламенен от чакащата го радост, че в бързината дори забравил да вземе свидетелството си от отделението! Но изчаквайки да се получат документите му, този копнеещ за наука човек е бил прибран и срещу квартира и храна, назначен слуга.

Почва бързо следване и бързи успехи. А слугува и учи. Учи и слугува. Всички свидетелства на този сирак, който няма никого, са изпълнени от първото до последното с най-високите бележки. Тия свидетелства са пред моите очи.

Но има друго по-ценно, по-вълнуващо и още по-затрогващо. Сиромаш, без никаква възможност за учебници, сам ги преписва с прекрасния си със златисто мастило почерк. Днес тия подвързани томове са най-ценните книги на библиотеката ми.

Русите. Освобождението. И с войските им — в Русия.
Ето, връща се вече офицер.

* * *

И преди 35 години начело на полка си, сам от народа, честната му и чиста душа не му позволи да стреля срещу народа. За това бе съден и осъден.

Синът на Поморавия, ученикът от Габрово, юнкерът от Одеса, подпоручикът от втори випуск, взводният, ротен и дружинен командир от първи софийски, командирът на втори искърски и седми преславски, участвалият през 1885, 1912–1913, 1915–1918, починалият през 1920 г. полковник Стоян Георгиев няма още на гроба си паметник. Но тоя паметник се вече издига. Той е тая книга!

* * *

Рангеле от първа дивизия, прощавай за *англо-френската* дума, с която накичих тая глава от песента си за тебе. Но ти, който се би по всички фронтове и разбра що е Дълг, Родина и Жертва, с естествения си усет ще схванеш, че мнозина трябва да са се провинили пред теб и пред твоето Отечество, щом говоря за греха им на непознат за теб език.

Ти не прости на външните врагове на България.

Държавата прости на вътрешните.

Прости ти сега на този, който те бе забравил. Прости и отмени, не съжалявай. Борбата за бълдни, светли дни ражда бореца, но тя ражда и певеца. Ти замина със свои певци. Те ще се родят, както сам ти, неизвестен, скромнен се роди повторно, роди се герой!

Остави на собствените си певци да излеят в лееща се песен лелеената от теб за всички българи свобода, която не по твоя вина, Рангеле, не възсия във всички български огнища.

[1] Да кажеш истината, смеейки се! ↑

ТЕ НЕ УМРЯХА

Пристигам в Букурещ за трети път. Спирам, за да дам възможност на подофицерите и войниците да видят града, за който са се били, чието царство са покорили.

Тук се събираме от всички полкове на дивизията. И ето на нашия полк хрумва една идея. Великите мисли... В полка ни има мнозина със сърце. Ето един, който през войната срещу Сърбия е бил в нашия полк, сега е в първи, за да дойде на Южния фронт отново при нас. Той е подпоручик Крум Митаков, нашият гост в Перишори. Той именно предлага и идеята му се одобрява. При това от всички тук най-старши е един майор, също от нашия полк.

— Утре сутрин всички строеви от най-строевата в строя строени!

Събираме се. И всички пехотинци, артилеристи и пионери образуваме голяма сборна дружина, начело със знамето, с музиката на първи полк.

Великолепна дружина, в която са представени всички роты на *Славната*, всички батареи.

— Ходом, юнаци! Никой няма да избързва! Това е Букурещ, ще минаваме по улици. Да не мисли някой, че пак има нещо да превземаме!

И тръгна тая славна дружина, тая славна дивизия, желязната, първата!

Музиката свири. Знамето се вее. Лъвът реве.

Като на парад нашата дивизия се носи по целия Букурещ. Церемониален марш пред всички къщи, пред всички прозорци, пред всички изплашени погледи, пред всички застинали сърца.

Виждате ли сега българския войник?

Може да няма гащи. Но победи!

Може да носи съдрани панталони. Но победи!

Може да мъкне смачкан шинел. Но победи!

Гащите се купуват. Панталоните се кърпят. Шинелите се гладят.

Славата не се купува. Честта не се закърпва. Поражението не се изглажда.

И все пак вие ни сочите една хартия.

Ние ви сочим сто победи!

Ние, първа дивизия! Желязната! Славната!

Непобедена! Непобедима! Непобеждаема! Ура!

* * *

Пътуваме. Минаваме Дунава. Ето родната земя.

Всред войници съм. Свои, чужди. А те — прилични един на други. Все от нашите полкове. Все от нашата дивизия.

Отиваме в отпуск или по служба и после отпуск. Ще се видим за малко с близки, приятели и отново „на работа“ — войната не е още свършена. Без нас никъде не може.

Пристигаме на части. Но един ден ще бъдем събрани и всички вкупом отново ще полетим.

Гледам нашите славни войници. Предани, изцяло предани на службата, Родината. С любовй служеха, най-смирено понасяха тия тъй отчаяни несгоди, в които бяха поставени от неизразимо тежките условия на живота, на бойния, най-славен за дивизията и армията живот — на Северния фронт. И всеки напълно безропотно понасяше съдбата си. А тя бе еднаква и за подофицера, и за офицера.

Когато и сега отдавам на войника тая дан, говоря вече не със своята, а с неговата уста. „Ако сами ние нямахме началниците, които заслужавахме, за които бяхме достойни — подофицерите пред нас, офицерите пред тях, — нямаше да има първа дивизия. Първа поред, първа по име, първа навсякъде, винаги във всичко. Дивизиите ни щяха да се броят направо от втора“.

На запад се свърши!

На север се свърши!

На юг сега!

Негов ред е! Наш ред! На първа дивизия! Ето ни, плъзнали с разни влакове, в разни дни, пристигаме... като остатъци от нещо, някога многобройно, днес разредено, но станало велико, за което споменът живей. И още сега, през самата война тия пристигания ни

напомнят завършен, славен път, който ни е струвал скъпо. И на най-скромния символът говори.

Но къде са нашите, близките, непознатите? Къде е тържествената арка за Победителя?

В древния Рим са му поднасяли венец от трева — най-скромен, но и най-ценен дар, който да му спомня, че е бил близо до земята, в която е могъл и сам той да лежи!

За нас няма нищо! Но къде са поне обичайните, народните хляб и сол?

Няма вече хляб. Пленниците го изядоха.

Няма вече сол. Тя остана по бойните полета. По златна Добруджа. По ширна Румъния. Насолихме земята със скъпите тела на скъпите си другари. Навсякъде, където кракът ни мина, останаха знаци. Навсякъде се издигнаха скромни, прости кръстове, свидетели на нашия подвиг, на Тяхната жертва.

Бурята може да откърти кръстовете. Вихърът може да ги разпилее. Вятърът може да ги отнесе. Но следата от нашия път остава.

Зиме, когато шумът заспи и тишината се пробуди, белият кристален сняг се пуква и по дългия път по ниви, поля и гори кървава следа пропуква.

В ледения студ на будна полунощ притвори очи и пред теб сияние ще засияй. Това сияние е Българската слава, това сияние са живите души на Тези, които не умряха!

Ние леехме кръвта си. А те я проляха. Лейте вие сега сълзите си за Тези, които оцеляха.

Онез отминаха в слава. Във слава Те живеят и ще преживяват!

Какво от нашата дивизия остана? — Името само.

Макар тя отдавна не под знамената, името остава, ще остане вечно, догдето не мине време бързотечно, догде живее последният шоп.

Сами знамената се преклониха пред Него!

Сами знамената се преклониха пред Нас!

ВТОРА ЧАСТ

НА ЮГ!

През април 1917 нашата дивизия замина за Битолския фронт. На полка бе даден участък от вечната Черна до починалия Караман. Смяната стана на 1 май вечерта.

Всичко ни е ново. И местността, и позицията, и условията, и животът, и самото време.

Първото ни престояване там е за кратко. Още с пристигането си трета дружина остана временно до 25 полк. А нашата и втора бяха пратени в Завоя на Черна. Но след няколко седмици и трите се събрахме и взехме позицията на 12-и полк за постоянно.

И преди, и след това се учим на новия живот, ставаме щурмоваци — бомби, гранати, телена мрежа. И напълно вече отговаряме на новите изисквания.

В Завоя на Черна влизаме в подчинение на 302 германска дивизия от 61 корпус. Разбира се, само щабове бяха германски. Пехотните им части се състояха само от една егерска дружина. Артилерията им обаче бе наистина чувствителна и най-разнокалибрена. Имаха и минохвъргачки, и огnehвъргачки.

Неизгладимо впечатление ми направи приемането ни от началника на дивизията генерал Фон Цигезар.

Сутринта бе приета втора дружина. За нашата бе определен 5 часът след пладне.

Строени сме. Потегнати. Великолепно стегнати. На войниците се казва кой и защо ще ни приема. Да не се засраим. Напълно да се отсраим.

Командирът на полка ни поздравява, също говори.

В далечината се вижда малка група. Часовникът показва четири часа, петдесет и пет минути. Твоят колко е? — Пет без пет!

Групата приближава. Само трима. Генералът, преводачът, ординарецът.

Часовникът показва четири часа, петдесет и девет минути и тридесет секунди!

— Мирно! За среща, за почест! Глави наляво! Всички сме мирно и с глави наляво. Но какво става? Къде е генералът?

Генералът си знае работата. Щом командува 302 дивизия, значи има още 301 генерали, които като него си знаят работата. А колко има след него и като него — не зная.

Генерал Фон Цигезар обхожда дружината и се явява от десния ни фланг. А заедно с него очите на колко от войниците също обхождат!

— Здравейте, юнаци!

— Здраве желаем, господин генерал!

Първата бележка, която началникът на 302 дивизия ни направи, бе, че в дружината не се чувства надлежната стегнатост. (Ако бяха ни учили, ако бяхме ги учили, сега нямаше да ни учат!)

Но с това не се свърши. Първа рота ще постави маските си. Втора ще покаже движение на самостоятелна рота към даден обект. Трета — сгъстен строй. Четвърта — движение на ротата под артилерийски огън. Първа картечна — бързо разтоварване и откриване на огън, както и настъпление с картечниците.

И всичко това едновременно! Пет роти — пет упражнения! Кого да гледам — себе си ли, войниците ли, ротата ли, ротите ли, генерала ли?

Какъв късмет имам! В рота съм, която в тоя миг има най-благодарни моменти за наблюдение. Ротният командувач и ни обръща ту на една, ту на друга страна. Виждам и ротите, и генерала! Какъв генерал! Ту туря монокъла си, ту го сваля. Обръща се ту към една, ту към друга рота, и то с такава пъргавина, като че ли е пред лост, паралелка. На самия лост, на самата паралелка!

Обръща се към преводача и му говори, а повиква полковия, дружинния, вика и ги пита. Става нужда и някой от ротните да се повика. Но за това, без да го вади от строя, изтичва сам преводачът.

Всичко бързо, сръчно, енергично. Като че не ние показваме бързина, сръчност, енергия. Като че сам той ни показва себе си. Блестящо, възхитително, отлично, господин генерал!

Номерата са свършени. Номерът е свършен.

Дружината е събрана. Почва разборът.

Генерал Фон Цигезар, който ни отдели час и половина, не се задоволява да ни каже в общи думи кое не му е харесало. Сочи. Въоръжен с бележка, започва. Младши подофицер еди-кой си направи

тая грешка, редник еди-кой си — това и това, оня взвод — туй и туй, и като ни зареди!

Тук по най-подчертаващ начин почувствувах: само който знае да *импонира*, само той знае да се *налага*!

След туй — хубавото, отличното. А имаше какво да ни каже, защото наистина остана възхитен от нашата дружина. С изключение на грешките, които отбеляза, изпълнението ни бе бляскаво. Най-силно впечатление му направи енергията, с която мъжествено, гранитно ротите *мръднаха* като че ли в *шурм*. Да, *шурм*, тъй се изрази! Сам германецът се възхити!

Значи това наистина е първа дивизия, за която бях чувал, че помела заедно с други свои и наши части и румъните, и русите, и по Добруджа, и по Румъния! Тогава за тях Завоят на Черна не е нищо! Добре дошли пред Завоя на Черна, светли и светнали герои!

* * *

Завоят на Черна! Току-що бяха се завършили големите, майските боеве, в които 54 полк се отличи. И ние, нашите две дружини, идваме да сменим тези войници, които трябва да си починат, нещо повече — да се видят. Защото французите дадоха големи жертви, но и нашите бяха убийствено разредени. Не зная дали са се почувствували поласкани, че именно части от първа дивизия взеха местата им, но ние се почувствувахме горди, че именно части от 54 полк ни отстъпиха местата си. И каква случайност: дружина от полк, командуван от полковник Тошков, смени дружина, командувана през 1915 г. от същия — тогава подполковник — Тошков!

Завоят на Черна! В живота на всеки от нас настъпва черен завой. Страшни места — позиция, подстъпи, пътища, пътеки. Страшно за тези отпред, за тези отзад.

Завоят на Черна! Противниците ни създадоха множество военни медали за героите при едни или други от най-разнообразните или най-страшните места на фронта. Къде са медалите, нарочно излените медали за тези, които видяха, които виждаха непрекъснато смъртта в Завоя на Черна? А тези, които създадоха величавата Дойранска

епопея? А тези, които се понесоха хвърковато и всред грозни несгоди и величествени подвизи сметоха всичко на Север?

Три малки медала. Три големи спомена.

Три велики примера. Три чудеса на Българската Военна Слава!

Или... всяко чудо за три дни! Артилерията стреля денем и нощем. Стреля най-безразборно, най-неуморно, най-разгулно. Не се задоволява с позицията — там има само наблюдатели. Стреля по закритията. Галериите. Стреля назад, в тила ни. Огнени урагани ни смущават нощем при движението. Бризантни, шрапнели, гаубични, тежки. Нали сме „за кратко“? Да не ни скършат *хатъра*, че не сме видели и чули всичко!

И всеки ден само от артилерията даваме жертви. Няма бой, кой казва, че има? Няма никакви боеве. Никакви сражения. Има само жертви.

Всеки ден няколко убити. Всеки ден няколко ранени. Почти винаги осем-десет-дванадесет. Ако искаме да кажем за някого, че загина, как ще се изразим? Геройски? Не се води никакъв бой! Какъв героизъм е показал?

Боят е миг от войната. Да не си в тила, е вече патриотизъм. Да си на фронта, е вече стоицизъм. Да си в Завоя на Черна, е вече героизъм. Тук пада убит едва-що преведеният от тила в полка ни поручик Михаил Харизанов, адвокат в София. Пада убит, както пише първото писмо до годеницата си в София. Писмото е недовършено, както животът му.

Писмото е недовършено като писмото, което в Добруджа, в самия бой, залегнал, офицерският кандидат Иван Вардев, архитект в София, пише до годеницата си, архитектка в Карлсруе. Предчувствува и пише, пише и се прощава. Мушва писмото и полетява.

Пишейки на годениците си, и двамата се пожертвуваха за Родината. Родината стана вечната им годеница.

Убитите французи са още пред телените си мрежи. Патрулите ни всяка нощ намират още и още неприбрани, непогребани. Не е ли и някой от тях надвесен над писмо до годеницата си? В тоя час те всички имат годеница. Земята ги прибира в сладостните си прегръдки тъй, както само годеница знае да прегръща.

В Завоя на Черна прекарахме черни дни и бели нощи. Бели нощи. Белите ракети осветляват непрестанно. И като почнаха

червените... При първия още червен сигнал за помощ засвяткаха оръдията, батареите. Зад нас — 17 батареи, 70 оръдия! Светло. Можеш вече да почнеш писмото си до годеницата!

* * *

Смениха ни. От единия край — на другия. През цялото Битолско поле. От ляво на 1050 — чак зад 1248, гдето заставаме дивизионна поддръжка. Тоя дълъг път правим пеша, да не е с някой Линкълн или Ролс Ройс!

Но да имах и двата, бих ги пожертвувал. Нали и ти, Иване, се отказваш, предпочиташ да поемеш пеша. И не само да поемеш пеша, но и да поемеш въздух, защото тия черни дни и още по-черни бели нощи ни почерниха душите, щом почерниха толкова домове и толкова семейства.

Хубаво нещо е да ходиш пеша... Но по-добре да не бяхме тръгвали. Защото... попаднахме от трън на глог. Кой да знае, да бяхме си седели в Завоя — на Черна или на Живота.

Драгаринският дол е известен на цялата дивизия. Коя дружина не е била там дивизионна поддръжка!

Драгаринският дол край село Драгарина. Колко хубаво и звучно „италианско“ име! А друго? Секирани. А трето? Беранци — съвсем италиански! Хайде сега френски! От Беранци — Беранс, там бяха замъците ни — Шато д'Беранс! Ами немски? — Лизолай! Почти Лорелай!

Стига си се закачал с тия имена! Каква е тая Драгарина! Съвсем не ми е драга твоята Рина!

Тоя пусти Драгарински дол, в който толкова страдахме. Юний. Обзавеждаме се. Нямаме още туй, което с материалите отпосле, със здравите си мишци с течение на времето създадохме.

А французите шибат! И ние по дола — ту надолу, ту нагоре! Нали е дол, хайде сега нанадол!

Светна ни, когато заехме „старата“ си позиция. Старата метла мете по-добре. При това, като си у дома си, господар си. Копаеш, плетеш, дълбаеш, въобще правиш и за после мислиш. А тия люшкания

на изток и на запад! От червената пръскачка край 1050 — по посока към Червената стена! Благодарим.

Добре сме. Укрепяваме си позицията здраво, с радост и любов, редим си къщата и един ден ще каним, но не сега, рано е още. Макар че и по-късно, когато всичко бе вече готово, имайки на няколко пъти гости, които бяха принудени от обстоятелствата да нощуват, без, естествено, да мигнат, на другия ден с най-голяма сериозност изявиха не само желание, но и настойчиво искане да бъдат наградени с ордена за Храброст!

Ако за всеки отделен случай, за всяка нощ на позицията бихме получавали ордени, къде щяхме да ги закачаме? Не си ли даваха сметка? Нали щеше да стане нужда да искаме назаем и от техните дрехи? Как щяха да ходят без дрехи? Ей че съм прост! Ами забравих ли наборната комисия? Ами че нали някои от тях имаха нужда само от палта!...

И тъй, почнахме живота си на позицията. Тъй обикновен вече за нас, тъй необикновен за необикновените, които по кафенетата в София не можеха да се начудят как е възможно първа дивизия да е само на пет километра (някъде много по-близо) от Битоля и още да не може да я превземе. Мълчи, че като дигна дъската!

Тук, на тая позиция, оставаме почти година и пет месеца. Петстотин дни!

Как прекарахме тия „еднообразни“, тия тъй „скучни“ дни?

Но преди всичко малко радост.

След производството още в Румъния на майор Димитър Петров (23 випуск) и на поручик Петър Мутафчиев (завършил Школата преди Балканската война и участвувал в нея) тая година донесе производство на всички.

Командирът стана полковник „за изслужено време и на ваканция“. Този бляскав офицер, този незаменим началник, този удивителен храбрец трябваше да чака времето и ваканцията. Той, който не знаеше що е ваканция...

Нашата, Софийската, и Скопската школа — двадесет и осем души в началото на март бяхме произведени подпоручици. В това число влизаха и пристигналите от първа бригада Никола Дойчинов, Методи Василев, Иван Богданов и Тодор Създанов, както и причакалите ни в София съшколници, обучавали 41 набор, Борис

Николов, Георги Василев, Никола Коцев, Диню Харбов, Апостол Апостолов и Атанас Кацаров.

Нашето производство повлече и други. След три месеца — в края на май — ново голямо: в поручици бяха произведени завършилите Школата през 1914 — Страшимир Димитров, Крум Митаков, Панайот Колев, Лазар Петров, Крум Паспалев, Асен Агопов, Неделчо Бенчев, Хаик Хайребедиян.

След други шест месеца — в началото на декември — също в поручици, завършилите Школата през 1915 — Никола Арnaudов, Борис Гъргоров, Дечо Чалъков, Тодор Тодоров, Владимир Георгов, Маню Начев, Съби Дундов.

Заедно или междинно и другарите ни — в капитани — Цветан Стоянов, Никола Халачев, Младен Игнатов, Хаим Аструк.

В поручици — преди всички други — Никола Недялков, Христо Хвърлев.

В подпоручик — Стефан Дончев.

Ето и производството по випуски макар също на разни дати и не випуск след випуск.

21-ви. В подполковник — Спиро Михайлов.

25-ти. В майор — Иван Дипчев.

31-ви. В капитани — Ангел Николаев, Тодор Тенев, Радомир Стефанов.

32-ри. В капитани — Ерусалим Василев, Димитър Тропчиев.

33-ти. В капитани — Петър Колев, Димитър Иванов, Григор Писарев.

35-ти. В поручици — Панайот Антонов, Христо Новаков.

36-ти. В поручици — Кирил Грашев, малко по-късно — Иван Иванов.

Всички тия повишения се налагаха. Идваха нови хора и те трябваше да вървят напред.

В София ни бе дочакал 38 випуск — офицерските кандидати Борис Бобчев, Атанас Атанасов, Борис Попов, Иван Пожаревски, Крум Куртев, които в началото на август бяха произведени в подпоручици.

В края на април пристигнаха офицерските кандидати от 41 набор — Иван Трифонов, Никола Николов, Христо Бърков, Янко Антонов, Йото Денков, Георги Петров, Сава Дойнов, Васил Пейчинов, Иван

Жеков, които в началото на ноември бяха също произведени в подпоручици.

След тях пристигнаха офицерските кандидати от 42 набор — Христо Лютов, Георги Йотов, Кирил Иванов, които в края на май 1918 бяха също произведени в подпоручици.

В началото на май 1918 г. пристигна единствен от 39 випуск офицерският кандидат Никола Чалъков и тези от последната школа — Константин Бойчев, Владимир Куртев, Григор Цеков, Михаил Манчев. Производството им в подпоручици стана след свършване на войната. Тогава стана и нашето — на Софийската и на Скопската школа — в поручици.

В разно време в полка бяха преведени още поручик Стефан Велчев от 34 випуск и подпоручик Александър Илиев от 40 набор. А фелдфебел Петко Божилов бе произведен в подпоручик за бойно отличие.

Но с идването на нови хора полкът ни се лиши от мнозина от другарите ни. Тропчиев, Грашев, Павлов и Дойнов станаха минохвъргачи. Бораджиев, Дацов, Паспалев, Дундов, Царвулков, Георгов, Сарафов и Станков бяха преведени. Иван Кючуков, Петко Велков, Коста Чилингиров, Борис Газибаров, Венелин Янев, Александър Василев, Алекси Савов, Владимир Мавродиев, Ради Медникаров и други, някои от които тежко ранени, не се завърнаха вече при нас. И колко още!

Голям брой, участвували в състава на полка само през войната срещу Сърбия, бяха отдавна вече преведени в други полкове, на други служби или тежко ранени, бяха също освободени от строя.

Те бяха: първият командир на полка подполковник Петър Рачев, дружинните командири Константин Шингаров и Велчо Стоянов, ротните и взводните командири Пейчо Пейчев, Тодор Савов, Никола Вълчев, Любомир Сарафов, Леополд Биндер, Иван Рулевски, Делчо Илчев, Ангел Благоев, Йордан Кравчев, Димитър Стойчев, Симеон Гърков. А колко бяха убити!

С дошлите от първа бригада и от други части (в числото им бяха няколко души преди нашия набор; имената им също влязоха в общия брой произведени), с пристигналите от допълнящите дружини, Военното училище и Школата полкът се оживи още повече. А

оживелите по болниците още няколко души не закъснях да оживят и без това оживения ни живот. Че като го ударихме на живот...

Как прекарахме тия петстотин дни? Само като си помисля, че бяха петстотин (когато отида сега на кино, не мога да издържа час и половина), не искам да вярвам нито на паметта, нито на календара си. Да не би вашият да е по-точен?

Но тогава бяхме млади, идеалисти. Идеализма си не загубихме. Младостта си загубихме. Идеализмът ни не изчезна. Младостта ни изчезна. Когато човек дойде до средата на живота, както казваше Данте, много по-близо вижда края, отколкото началото, както не казваше Данте.

Как прекарахме тия петстотин дни? На позиция, на позиция и в поддръжка. Много скучно... Много еднообразно...

Но както поддръжката бе разнообразна — ту полкова, ту бригадна, ту дивизионна, ту корпусен резерв, и то на пет-шест места — в разни сезони, разни местности, пресечени и неотсечени, на открито и на закрито, с дъжд по керемидите и дъжд през керемидите, със селски топли пещи и „модерни“ студени печки и прочее, и прочее, тъй и позиционната ни война бе разнообразна. Имаше всичко.

КОПАНЕ. ПАТРУЛЕ. РОПЛАНЕ. АЛТАЛЕРИЯ

Ако би трябвало да държа беседа, бих разпределил времето на позицията на следните точки:

1. Окопателна дейност — от съмване до съмване.
2. Аеропланна дейност — от съмване до съмване.
3. Патрулна дейност — от съмване до съмване.
4. Артилерийска дейност — от съмване до съмване.

Кой казва, че било скучно? Тъкмо помислиш, че е възможно, не дай Боже, някой ден да ти стане скучно и... или някой снаряд те чукне по бетонната ти глава, или ординарецът ти чукне (не по главата ти), за да ти подаде бележка, че тая нощ Линколна или Ролс Ройсът (по твой избор) те чака...

Колкото до копането, макар да не си задължен, копаяш, за да се разкършиш, защото целия ден телесата нещо са те прекършвали. А когато сам се умориш, само като гледаш тия, дето копаят и не се уморяват, само като ги гледаш, и повторно се уморяваш. Копяхме година и половина. Разкопахме цялото Битолско поле. Три години не стигнаха след това на „италианците“ от българските села с итало-френско-немски имена да върнат земята оттам, отгдето ние я бяхме изкарали. „И ние изкарахме една война“ — казаха те и изкараха кърпите си.

А телените ни мрежи бяха тъй нашироко и надълго преградили селата от нивята, че разделиха и братя от братя, и мъжа от жената.

Бетоните ни бяха тъй здраво направени от майсторите — нашите славни Стамени и Свилени, Сребрени и Сърмени — войници, че когато, след войната „победителят“ надникна, вратите сами се затвориха зад него!

Ропланете пък все ни носеха някой *армаган*. Понякога, че алталерията не стреля точно и затова трябва по-точно да стреля. Или тяхната, или нашата. От нашата падаха техни роплане. От тяхната — наши глави. Или техни и наши роплане ще се вкопчат. Те се стрелят, пък нас застрелват! Или ще се вият над нас като соколи, като мислят, че долу има зайци. Четири техни роплане бяха свалени. Два балона —

запалени. Или ще прелетят над нас, за да гонят Михаля. Или пък, като желаят да ни кажат, че им е омръзнало вече да стоят на тоя мочурлив фронт, гдето мрат като мухи, искаха с позиви на български да ни убедят да си идем, та да си идат и те. Идете си, ето нашия позив!

За патрулите трябва да поговоря повече, именно защото те повече мълчаха. Как можеха да говорят, когато нищо не видяха!...

В Битолското поле сме. Пред нас местността е разнообразна, трябва да се проучи. А всички патруле се изразяват съвсем еднообразно. Пращат се и стари ротни. Но и те като младите взводни като да са си плюнали в устата!

Най-после дружинният се ядосва. Сам ще ида. Но няма защо да отива. Има още няколко души, които не са пращани. Двама са един вид дружинен резерв. Едната нощ единият — Занков, другата — другият. И те като да са си плюнали в устата, но затова затвориха на всички устата.

Тези двама, всеки поотделно, откриват в левия участък и река, и мочури, и шавар, и ята гъски, и поляни, и телена мрежа (я гледай, даже телена мрежа!). И без да са следвали картография, правят такива чертежи и нанасят с такава точност разстоянията, включително широчината на река Драгор (12 м) и дълбочината (по това време почва да намалява — 80 см) и високи брегове, че главите на другите клюмват. Но тия глави не биха били български, ако поне една не би се вдигнала, засегната от съмнение. Кой знае? — Добре тогава, на колко крачки според теб е противникът? Дай един триметров прът, тури му бял плат да се вее, ние ще го забием.

И понеже през нощта тая върлина бе забита в телената мрежа на противника, на другата сутрин всеки погледне и бяга. Чакай бе, поне да се почерпим. Черпнята наистина дойде. Дружинният почерпи двамата, като предварително прочете на останалите от дружината конско евангелие.

Патрулете бяха от най-големите ми удоволствия. В атестацията ми пише, че съм ходил седемнадесет пъти на гости на противника. Добре че ми се припомня, защото бях забравил!

Местността и пред Трънския, и пред Караманския участък ми е тъй добре позната!

Едва се стъмни, и изкушението почва. Тръгвам. Командирът научи, че извън нощните пътешествия по нареждане отивам и с

пререждане. Нищо против. Но защо тръгвам сам? Непременно да вземам войници. Най-редовните ми другари биха Трайко или Иван.

Ефрейтор, после младши подофицер Трайко Николов от Обеля, Софийско, кавалер на ордена за Храброст, стоманено здрав, с идеално телосложение, бе от първите в ротата. Пратен в щурмовото училище в Гопеш, гдето всеки полк или самостоятелна дружина се представляваше в тоя първи курс извън офицерите само от един войник или подофицер, при толкова дружини, полкове, дивизии — български, германски, турски войници — Трайко излезе пръв в състезанията, пръв в наградите. Удивителна сръчност, поразителна издръжливост и... не дай Боже да си насреща — практически постижения. Докато обикновено войниците хвърляха една бомба бухалка на 30 крачки, Трайко хвърляше едновременно четири (по една между пръстите си) — на 40 крачки.

Другият бе ефрейтор Иван Димитров от Долно Камарци, Пирдопско, кавалер на ордена за Храброст. Мераклия като Трайка. Трайко мераклия като Ивана. И двамата бяха най-добрите ми другари при нощните разходки на юг.

Когато излизах с няколко души, присъединявах младши подофицер Франц Иванов от София, доброволец през Балканската война, кавалер на четири ордена за Храброст и на германската заслуга, също един от първите в ротата, за което свидетелствуват и големите му отличия, младши подофицер Стефан Михайлов от Лъжене, Пирдопско, кавалер на ордена за Храброст, ефрейтор Иван Пенков от Голема Раковица, Софийско, кавалер на ордена за Храброст.

Когато групата бе още по-голяма, към тях се прибавяха ефрейтор Георги Вушков и редник Дико Лаков — и двамата от Калугерово, Орханийско, ефрейтор Свилен Константинов от Бракьовци, Софийско, кавалер на ордена за Храброст, ефрейтор Тодор Йовков от Царичене, Софийско, редник Никола Гюров от Видрар, Трънско, редник Стоян Недков от Чурек, Софийско, и пр., едни от други по-стегнати, по-изпълнителни, по-самодейни и с най-голямо съзнание за задачата ни. Просто да се гордееш, че водиш такива войници! Към тъй образуваните по-големи групи — десет-дванадесет души, — за да има човек при ядрото, което вече се създаваше, вземах посменно старшите подофицери Хараламби Русинов или Георги Геошев — и двамата от Лява река, Трънско, кавалери на ордена за Храброст, а първият — и на

турския полумесец. Хараламби и Георги бяха от 38, останалите от 39 и 40 — трите набора!

Хараламби Русинов! Тънък като млада топола, пъргав като топка. Заставаше и отдаваше чест — просто знаменито. Той и Трайко бяха двамата от ротата, които съм повиквал и без да има належаща нужда. Да ти е драго да се възхищаваш от такива подофицери!

Хараламби дружеше с Георги Геошев, който бе отличен като него. Дружеше не само защото бяха от едно село, един набор, но и от една рота. Бяха най-близки приятели. Винаги заедно. Като другарки „от пансиона“. „Разделиха“ се, когато станаха помощник-взводни подофицери. Съединиха се, когато станаха големи началства — взводни подофицери. Заедно с фелдфебел Драган Бенчов — взводни подофицери на трите взвода, с Власев и придадения ни другар картечник Попкръстев, сама ротата води бой при Дървеник срещу три италиански дружини, извън другите боеве в състава на дружината и полка. Всички тези мои другари си спомнят какво стана при Дървеник.

Славни бяха нашите нощни разходки. Но преди всичко никакви звезди, цифри, нашивки. Никакви пликове, писма, тефтерчета, книжа. Каквото с когото и да се случи — всички сме редници, всички с празни джобове. Само кърпата бе позволена.

Лежим по тревата, газим из шавара, прегазим реката, легнем да си „починем“ пред телената мрежа и хайде отново през реката! Или когато сме в десния участък — никаква река и никакъв шавар — поле, равно, съвсем близо.

Срещяхме се с патруле, заваряхме постове. Достигнали мрежата им, вслушвахме се в шума: правеше се телена мрежа, минаваха коли, камиони, обози, влакове. Когато пристигахме съвсем рано, наблюдавахме заемаването на охранението, защото срещу нас те не се изтощаваха тъй, както се изтощавахме ние срещу тях. Французи, колониални войски, свикнали на колониален живот, колониални схватки, колониални маневрирования. Ние бяхме от континента. Без маневрирования, без лавирания!

Ходехме пролет, лете, есен, зиме. В кал, при дъжд, сняг, тъмнина. В най-хубаво топло време, при пълнолуние. Задушевни нощи и нощна задуха.

Какви прекрасни картини ми остави Южният фронт!

Утро. Бодрост. Маранята се вдига. Като поръсени със света вода, изникват пред чакащи взори китни кичести дървета, пълни с радост и живот. Тях дим и огън не е засегнал. Случайно оцелели встрани, еднички те разказват за минали сладостни дни, за кавала, кучето и овцете, за песента на овчаря и прегръдката на овчарката. В далнината светват минаретата на Битоля. Градът, селата, полето закипват от нов живот призвани.

Пладне. Зной. Въздухът се уморил. Натезнели златни класове привеждат тънки шийки. Напразно търсят място за сладка отмора. Ведрото небе гледа безпомощно и само една молитва възнася. А ние лежим в тежки землянки, в които топлият въздух нахлува неканен, нежелан, като смъртоносен газ. В тоя час за никого няма почивка.

Вечер. Омая. Четката на Всемогъщия разтапя бои в топящото се злато на слънцето. Пъстроцвети отблясъци се оглеждат в околните върхове, надничат в долината, полето и потапят топли още нозе в охлаждащите се води на блатата. Жаба приглася на щуреца. Далечината се губи в дрезгавината, която завладява победно измъчената земя. А от нея никнат сенки на войници, които вечерният покой кани на молитва. Зефир лъхти, нежно погалва обрулени дървеса и бърза да ни дъхне аромата на портокали и банани, които някой отсреща, получил от далечна земя, спомня чрез тях своя дом и своята любима!

Нощ. Опиянение. Спокойна тишина замества спокойния ден и вещае спокойна нощ на вечно спокойни бойци. Но светне нейде ракета, зачестят бели, червени сигнали и като разпукана земята забълва огнена смърт. В тъмата блесне внезапно прожектор и снишени, залепяхме се на земята там, гдето сме изненадани. Но когато луната застели криле над нас, почувствуваха до тръпка мощта на природата, вслушваме се в сонатата на нощта, която носи покой и забрава. Планината намята вълшебен саван и цялата природа мълви легендата за Този, който не умира!...

Колко бих искал да отида сега и да посетя местата, които сме обикаляли, тия, които сме охранявали, тия, срещу които сме отстоявали. И то не сам, а със същите нощни и дневни другари! Но...

Макар и сам, това лято отидох в Добруджа.

Добруджа ме посрещна такава, каквато я помнех от дните, които всички ѝ посветихме. Златна земя. Прекрасни хора. Великолепен език.

И като си помисля как я загубихме!

В Добруджа почувствувах трепетите на най-светлия кът от Родината. Пътувах през деня, по слънце. Пътувах през нощта, по луна. Догдето стигна окото, радост и тъга, и после сълзи. Но ето, дочувам нашето ура!... За Добруджа, ура!

А где остана нашият, *традиционният* секрет от Северния фронт? А! Той отиде вече назад. Цяла Балканска война. Цяла Сръбска. Цяла Румънска. Да има и за други.

Всички останали войници от ротата ми бяха дневни, но също и нощни другари. Кой от тях не бе на пост? Кой от най-първите — в секрет?

Кой от войниците не бе на пост, секрет? На пост... и на молитва? Той знаеше, че докато е тук, противникът не ще пробие. Но той се молеше и всички други на фронта да пазят като него.

И тъй, като оставим този кратък *нощен* живот, който бе три четвърти от живота ни, другарите ми си оставаха дневни.

След нощната умора и утринна закуска — спане. След обяда — пак спане, защото...

Как се изнизаха тия 500 дни? Не ги усетихме! Просто като 50! А как — тия 500 нощи?

* * *

Най-обикновените дни противникът ни пращаше по 5–10 снаряда. Също 20–30, а и 50–100. Имаше много пъти 200–300. Не липсваха 1000–1500.

В един от тия грозни дни, изненадани както обикновено извън закритията си, втурнахме се кой където види.

Закритието, в което се бутнах, бе за осем, а се събрахме осемнадесет. Не може да се легне, не може да се седне. Всички сме клекнали. Времето минава, клечането омръзва, едва удържаме. Краката ни се подвиха, изтръпнаха, просто невъзможно да се издържи. А огънят на французите е убийствен. Войниците се сместват, за да ми направят повече място. Един вид „Сгъстис!“ Командувам „Разредис!“ Смеят се. Защо да не се смеят? Да плачем ли? А французите бият

ужасно. Гранати падат от всички страни на закритието ни. Няколко паднаха и върху него. Издържа. И ние издържахме.

В едно от съседните обаче един от войниците не удържа. Дългото клечане го предразполага и всред най-отчаян огън той излиза. На двадесет-тридесет крачки има определени места за тези, които са в настроение. Какъв героизъм! Гранати отвсякъде, той не мисли за тях, мисли за клечането. Едно парче го удря и той пада.

Дълго другарите му чакат и въпреки огъня, въпреки явната опасност — какво другарско чувство — отварят вратата и виждат падналия. Веднага без команда двама се вдигат и го довличат. Не е смъртно ранен. Но опасността идва от друго. Възможно е раната му да се зарази, паднал е върху собственото си произведение!

Сега ли намери да ходиш по такава работа? Нямах ли друга работа? Ама работа! Като си от село, не знаеш ли какво казва народът? Нали има един природно-народен закон — Г... глава затрива?

Но огънят продължава и здравата, извънредно здравата ни врата получи много удари от малки и големи гранатни парчета. Всички сме сгушени и чакаме, все чакаме да се свърши. И когато най-после огънят утихна и излизаме, нещастната врата е станала на истинско полурешето. Добре че бе много дебела, извънредно здрава и отвътре, и отвън, с дебели успоредни и напречни греди, които спираха стремителната сила на носещите на открито смърт парчета.

Но ако подобни дни се запомняха, а те не бяха малко, няма да забравя и друг.

Точно на сто и петдесет крачки зад ротата бяха на позиция най-близките ни оръдия. Един взвод бе още по-близо, но зад левия ни участък. Тия оръдия бяха наистина наблизко, защото другите бяха в селата — Могила или Кукуречани — или недалеч от тях. Без нашите алталеристи бееме живи загинали. Но с позволение, без нас — и они беа загинали!

На бляскавата пехота от първа дивизия отговаряше бляскавата артилерия от първа дивизия. Затова първа дивизия бе *първа*!

Един ден, пристрелвайки се осезателно по намиращите се зад позицията ни оръдия от 4 артилерийски полк, французите като да искаха да кажат: „За вас е.“ Едва се стъмни и хората, оръдията, конете се изтеглиха. Много умно. Личен почин, разрешение, заповед? — Не е ли все едно? Важно е, че е умно.

И тъй, всичко се оттегли. Не намирайки друг начин да запази стоката си, лавкаджията решава да я отстоява със собственото си присъствие.

Французите започват. Стрелят и си правят сметка: сега първото оръдие, сега второто. Сега... сега Вуто Иванов, сега Иван Вутов... *Изстрелват* огромен брой снаряди. С тия пари можеше да се купи цял броненосец. Всичко е изпотрошено...

И те наистина изтрепаха... всички соци, лимонади, содени и лимонадени шишета, разни шекерчета и леблебийки, направиха дюкяна на сол. На лавкаджията му е горещо като от лют пипер. Ама нали е шоп, стои си човеко при дюкяна. Абе съсипаха ти стоката, това шишета, това леблебета... А той стои... защото останало още едно здраво шише! Брей, че корава глава! Да е фасул — ще уври. Да е нива — ще се разоре. А то глава! Шопска! Не разправя ли легендата, че през първото ни царство шопи със сопи тръгнали Цариград да превземат? Но ако шопът не е имал тая корава глава, и първа дивизия нямаше да бъде корава. Шопът бе корав, но не и коравосърдечен. Похвала на твоето сърце и на твоята доброта, Шопе от Шопско!

Като си припомням този случай, не мога да отмина и колко се смяхме, когато ни разказваха подробностите на тая френско-българска жаловита случка. Искахме да видим този истински храбрец. Дека го! Он, човеко, не мисли ни за чин, ни за орден — он ошел да докара нови шишета и нови леблебета!

Ето и последното от най-големите артилерийски нападения.

Много пъти се стреля по полка, дружината, ротата, неколкостотин, много стотин, 1000-1500-2000 снаряда в един ден, но като този ден... Обстрелва се ротата, закача се съседната и назад по пътищата на приближаването ни изкъсват се всички жици. Неведнъж са се изкъсвали. Но този път всяка връзка е напълно унищожена. Стреля се с тежки, големокалибрени, далекобойни и със закъснител. Какво е това закъснител?

Когато отидете късно на гарата, няма да сварите влака. Когато отидете късно на вечеря, няма да сварите яденето. Може да е останало нещо, но римляните казваха: Тарде вениентибус осса (на късно дошлите — кокалите). Добре че се сетих, защото ще кажа нещо и за кокалите, човешките кокали.

Но какво е това закъснител? Тъкмо мислиш, че гранатата е нещо ялова, а тя, задълбала до центъра на земята, експлодира тъй гръмогласно и тъй рушително-разрушително, с такава детонация и те вкарва в такава стагнация, че експлоатира и теб, и спокойствието ти. А може да експроприира^[1] и кокалите ти!

Тоя ден бе най-грозният от артилерийско гледище. Огромен брой тежки, грозноразрушителни, между които много 32-сантиметрови оръдия се струпяха и стреляха предимно със закъснител по ротата, края на съседната рота. И изстреляха над 5000 снаряда! Какво стреляха, кого мереха?

Предишния ден бе завършена една бетонна наблюдателница, намираща се в самия първи окоп. Макар и прикрита с клони, през нощта силният вятър бе я разкрил. И още с пукване на зората...

Артилерийските си привети ни пращаха обикновено от селата Новак, Чакръкчи^[2] — брей че мераклии тия артилериисти — Долно Оризари и от огромната си артилерия, настанена в най-здрави бетони в самата Битоля.

Мръдне ли някой, още неусетил, и Чакръкчи се обажда. Просто удивително бърза, поразително точна стрелба. Но ако бе точна по хора, бе съвсем неточна по позицията. Благодарение на коравия шоп, на коравите му мишци и на коравите му кирки имяхме толкова много корави окопи и ходове, нивата ни бе тъй разорана, а полето — тъй плоско, че не ни знаеха съвсем точно къде сме. Един ден стрелят по-напред, друг — по-назад. В това търсене напред-назад разрушаваха окопи, ходове, землянки, полуразрушаваха полубетони. Но ще разрушат именно там, гдето в тоя час няма никой. Общо взето, имяхме голям късмет. А когато биеха право в нас, полските, гаубичните, далекобойните не закъсняваха да отстъпят пред непристъпните бетони. И ропланете не им помагаша. Битолското поле бе разкопано на дълж и на шир и образуваше истински лабиринт. Къде да стрелят? Наше остана изкуството да правим, да показваме, но и да заблуждаваме.

И тъй, ясно виждайки ясновиждащата се бетонна наблюдателница, белнала се метър и половина на грейналото слънце, стрелят и я разрушават.

Ако бе човек, щеше да бъде погребан. Ако бе кон, щеше да бъде заровен. А глупостта по постройката на тая нужна само за прицел на французите наблюдателница не е заровена и досега, щом още мога да

си я спомня — не глупостта, разбира се, а наблюдателницата! Как мога да си спомням чуждите глупости, когато съм забравил своите собствени!

Тая победа ги насърчи. И макар че никакви други бетони не се виждаха, решиха да ги открият. Кой знае какви гъсти маси бяха скрили българите зад тая бетонна наблюдателница! По съвпадение именно тогава имахме сведения, че противникът ще атакува, че ще предприеме голямо настъпление, и го чакахме.

Огънят, който закипя, бе безумно оглушителен. Цял ден. Какво е цял ден, толкова пъти го имахме! Но какво бяха полските, гаубичните, дори тежките! Цял ден барабанен огън с тия тежки, със закъснител, от които бетоните ни се люлееха и земята се тресеше. Тежки със закъснител! Пред тях полските изглеждаха като детски плюскала — пляс, пляс! А ония — Грооо-бааам! И ти държи ехо, и ти задържа дъха, та не можеш да дишаш, само издишаш. Държи ти влага и ако очите ти не овлажняват, защото си мъж и на позиция, някой тиловак да ни е на гости, може без време и на бърза ръка да се овлажни нанякъде...

Но всички снаряди ни прехвърляха. Сигурно петдесет, шестдесет крачки. Тия може би сто, дори повече и повече. Други пък много по-близо от първите. Но защо тая неточност?

Ако и те, и ние бяхме свършили една и съща школа — в Сен Тюрен например, — щяхме да правим едни и същи изчисления. Но понеже те бяха свършили в Сен Сир, а ние просто гледахме Сен Монастир^[3], бяхме си направили галериите съвсем наблизо, за да можем, както се изразяват поетите, да чувствуваме най-отблизо пулса на големия град!

Когато огънят спря напълно и излязохме, не се излъгахме. Нито едно закритие, нито един бетон не е пострадал. Нито една дупка не се вижда. Нито един убит, нито един ранен. С тия изразходвани пари можеше да се купи цяла флотилия. Ние си купихме безпокойството, за да ви запазим спокойствието.

Вечерта кухните ни пристигнаха с голямо закъснение. Очаквайки ги напразно, наредих, щом се появят, веднага всички нестроеви да се явят.

Ето че се явяват. Защо се забавихте? Какво се е случило? — Алталерия!... Обясняват и същевременно изплашено съобщават през какъв страшен път са минали. — На войниците... — Слушаме...

Войниците се нахраниха, нестроевите заминаха! Хайде, Власев, да се разходим. Разходихме се и едва се върнахме.

Дойде време за смяна. Пълнолуние. Никога няма да забравя ужаса, който се изписа по лицата на войниците. Ямите буквално една до друга. Една пред друга. Една зад друга. Пречат на минаването. Трябва да се движим в колона по един. Колона по един, но в пълно безредие, защото обстреляната площ е с голяма дълбочина. На много места ямите са се закачили и образуват страхотни многоъгълници. А целите дупки като с бръснач отрязани. Просто кладенци. Извънредно широки, а дълбоки!

Войниците искат разрешение. И се нахвърлят. По петнадесет-осемнадесет души се събират прави в една само дупка и главите им не се подават. Просто вземи някои захлупак, захлупи, никой не ще и предположи, че е възможно петнадесет-осемнадесет живи войници да са погребани само в една дупка! А когато няколко закъснителя не закъсняваха да образуват някой страшен многоъгълник, цял взвод можеше да се изтръшка в него!

Понеже сме свободни, понеже войниците се интересуват, понеже нощта е наша, пръскаме се, всеки иска да види и да си отнесе тая ужасна гледка. Ами ако бяха стреляли само петдесет-шестдесет крачки по-близо? Не, на ужасните, тежки, закъснителни снаряди бетоните ни нямаше да закъснеят да се предадат. Дори да предположим, че отгоре биха се съпротивлявали, отстрани биха били подривани и вдигани във въздуха!

Сега да бързаме. По-скоро, по-далеч от тия страшни места. Да бързаме? Защо? Нали всичко е вече разрушено, унищожено? Тук можеш и кровати да пренесеш, няма вече кой да те смущава!

Войниците се събират. Сега можем да се връщаме.

И дълго по пътя всички мълчат, както се мълчи само пред гробове. Но докато други мълчат пред чужди, ние мълчахме пред собствените си гробове!

* * *

Такъв бе ужасът при нас. А той се ядваше. Бе цвете. Имахме много дни, в които снарядите бяха разнообразие. Но какво да кажа за

„вляво“ и „вдясно“, гдето към страшната артилерия, която и ние „имахме“, се присъединяваха и оглушително-разрушителните минохвъргачки, които ние в полето „нямахме“? Вляво и вдясно, гдето по-често, отколкото при нас, облакът се сгъстяваше?

Като задими 1050, като задими вляво и още по вляво, като пламне Завоят на Черна, нищо вече не се вижда, само се чува. Чуват се глухото бучене на барабания огън, тънтежът на земята, която не може да издържа, и биенето на неразбиваемите сърца. За това се искат не само нерви и кураж. Искат се и високо съзнание, че си достоен за този ужас!

Като задими 1248, като задими вдясно и още по вдясно, като пламнат Височините, нищо вече не се вижда, само се чува. Чуват се глухото бучене на барабания огън, тънтежът на земята, която не може да издържа, и биенето на неразбиваемите сърца. За това се искат не само нерви и кураж. Искат се и високо съзнание, че си достоен за този ужас.

Благодаря ти, Боже, че си ме създал с нерви и кураж. Може би от тях да се роди и съзнанието, че съм бил достоен за далечен наблюдател и близък свидетел и на този ужас!

[1] Експроприация — принудително изземване на частно имущество от държавата ↑

[2] Чекръчкия — народен лечител, специалист по наместване на счупено и навехнато ↑

[3] Монастир — гръцкото наименование на Битоля ↑

ВОЙНИЦИ

Подофицери. Такива бяха нашите войници и подофицери.

Извън споменатите на Северния фронт, извън споменатите на Южния, списъкът на ротата трябва да се удължи с още мнозина от най-първите.

Но да ги впиша значи без избор, направо от списъците да ги препиша. А тези, които минаха през ротата, са 664 души! Где са списъците?

Ето, отново без списък, славният ми ординарец на Южния фронт Седефчо. Седефчо Антонов от Извор, Брезнишко. С парализирана ръка, а на фронта. И не само на фронта. Когато имаше бой, Седефчо вземаше пушка и заставаше на фронта на България.

След войната се обадох на повечето от подофицерите и войниците си. Получих множество отговори. А колко от бойните ми другари дойдоха да ме видят вкъщи! Отвсякъде радости. Само една тъжна вест от брат на Седефчо. „Разправяйте на приятели и познати, че моят брат Седефчо умря млад и зелен.“

Имена. Имена. Но не само имена. Ето и малко дела, като примера на Седефчо.

В едно от най-славните сражения, в които нашата рота се отличи в Румъния, загина и Иван Андонов. Храбрият трябва да бъде навсякъде храбър. Ротата имаше нужда от око. Вляво се намираще съвсем малка височинка, която пречеше да се вижда. Оттам именно можеше да се яви страшна изненада. А вляво наши части няма.

Кой желае? Излиза един храбрец и при първите няколко крачки пристрелялите се и стрелящи удивително точно и съсредоточено руски картечници го нанизаха на куршумите си.

Ужасен огън, смъртоносен, неспасяем. Но ротата трябва да се спаси.

Кой желае? Излиза втори храбрец и при първите няколко крачки пристрелялите се и стрелящи удивително точно и съсредоточено руски картечници го нанизаха на куршумите си.

Ужасен огън, смъртоносен, неспасяем. Но ротата трябва да се спаси.

Кой? — Този, който командува там... край Серет, не пита вече. По същия път ще отиде и третият, и четвъртият... цялата рота, а тя трябва не само да се пази, но въобще да се опази.

— Аз ще ида — извиква право пред очите ми редник Иван Андонов, и от София, и от моя набор.

Извиква, без някой да го извиква. Става и полетява. Но пристрелялите се и стрелящи удивително точно и съсредоточено руски картечници го нанизаха на куршумите си.

И Иван Андонов падна. В същия миг на гърдите му като причастие засия сребърен кръст — орденът за Храброст, който бе вече получил за предишната си храброст. В тоя миг светият кръст го опя, пречисти и заедно с другите прибра в полка на Тези, които не умират.

Кой бе той? Син на чехи, внук на чехи, правнук на чехи — българинът редник Иван Антон Кисели даде живота си за България!

В едно от най-славните сражения, в които нашата рота се отличи в Румъния, когато патроните се свършиха, кой ще донесе патрони? Никой? И стана най-неочакваното! Най-дребният, най-незначителният, *най-никаквият* войник, над когото войниците се смееха, когото още преди войната, още в казармата, другарите наричаха Шмекера, когото подиграваха, същият той всред пълното мълчание на всички извика: „Аз!“

Обща изненада! Тоя ли бе? Шмекера ли бе? Ти ли бе? Куршумите, особено картечните, косяха като смърт. А той, като да го виждам и сега, извика и скочи. Едничък всред толкова храбреци!

Няма силни хора. Има силни моменти само. И на най-малкия, най-смирения, най-скромния съдбата отрежда да осъществи поне един — от един до безкрайност минус един. Разликата между хората е в количеството и в качеството силни моменти!

Такъв силен момент създаде редник Христо Костов, и от София, и от 39 набор. Три пъти поред донесе по едно платнище патрони. С това и ротата спаси, и себе си награди.

Редник Христо Костов, кавалер на ордена за Храброст.

От тоя ден по мълчаливо съгласие на ротата прякорът Шмекера се заличи.

Но и да бъдеш съобразителен, значи да си и храбър, и спасителен. Това вече се случи на Южния фронт.

В Могила имахме артилерия. Макар да се обстрелваше тъй често, макар много да не се разрушаваше, пак можеше да се ходи покрай разрушените, полуразрушените стени на селото. Щаб на бригадата, щаб на артилерийския полк, лазарети, артилерия, полкови, бригадни поддръжки — някой може да обикаля. Някой трябва да обикаля. Патрул обикаля. Вижда подофицер. Какво особено има? Пак обикаля и към същото място — същия подофицер. Какво особено има? А! Има нещо особено! „Я ила, господин старши, да се поразприкажем нещо“ — казват му двамата славни, будни и събудени шопи! Господин старшията... Но и господа редниците... „Стой“! Застигат го, залавят! Не е никакъв облечен български подофицер, а преоблечен неприятелски офицер!

Ето, и без да си учен, какво откритие можеш да направиш! Наистина не спасяваш човечеството, но достатъчно е, че спасяваш част от човечеството!

Както храбреците създават храбростта!

Както храбростта създава храбреците!

Тъй и съобразителността създава и храбростта, и храбреците!

Да си съобразителен и при най-малкия случай съмнителен, значи да действуваш по начин спасителен!

* * *

Много сезони минаха. За нас Южният фронт видя две пролети, две лета, две есени, една зима. Но тя ни стига.

Мислехме, че като сме на юг, няма да е студено. Каква измама! Когато паднаха студовете, декември бе еднакво мразовит, както и февруари. Ноември — еднакво дъждовен и гнил, както снежно-дъждовния март.

Тия студове на позицията бяха страшни. Не като румънските, разбира се, не може и да се сравняват, но все пак просто страшни.

Всичко напред свети. Виждат се постове, дежурните отделения. А и на едното, и на другото — студ. Никой не спи. Всички

— или на пост, или в дежурно отделение, или в патрул. Така — цяла нощ. Така — всяка нощ. Така и Нова година.

Въпреки студа закачките не спират. Висок разговор, смях — и с говорене, и със смях се стопляме, хайде по-скоро да мине нощта, че да дойде другата. Нали имаме тук петстотин дни... и петстотин нощи?

— Помниш ли у Романия, кога стана студено? Ти какво разбираш бе, ти си 41 набор! Ти не знаеш какво се казва студено. Ами кога спре джелезницата, та одийме да чистим линията? Три дена без машини. Бре що снег у тая пуста Романия. Ами пъто от Перишори до Янка? Загубиеме се у снего!

Случи ми се да пътувам по буря до Янка, веднъж пеш — с войниците, друг път в кабриолет — с другари. Снегът буквално щеше да ни зарине. Нещастните коне едва си пробиваха път в *гора* от сняг. Невидено у нас зрелище!

А когато бях с войниците, без малко снежната виелица не ни отвлече. Грозни виелици имало у тая пуста Романия!

В също такива ужасни дни начело с музиката заминахме за България. Снегът напълнил не само очите и ушите, но и духовите и още неиздухани инструменти! Как да не си спомня това!

— Дека да е сега музиката туа, не да ми свири у Беранци, па да се разиграем, да видиш какво се казва температура!

— Музика ли е, не ми я хвали — намесва се друг, — помниш ли в Романия, кога за Янка...

Браво бе, музиканти! Най-послед и вие разбрахте що е неприятел. И за вас настъпи време да изпълните отечествения си дълг. Смели и бодри на поста си! А то духа ли, духа. А вие духате ли, духате. Вие духате, то духа, ха да видим кой кого ще издуха!

Нова година ни завари на позиция. Вечерта срещу нея се прибрах след първата обиколка в преждевременния си гроб и тъкмо да затворя вратата: Мяу, мяу — коте.

Живо същество! Откъде бе дошло? Сигурно с кухните. Но за кого, как е избягало, как попадна при мен? Вдигнах го. А то изстинало, огладняло, измършавяло!

Нахраних го, напоих го и то легна в обутите ми крака и замърка. Лампата светеше. Печката гореше. Котето мъркаше. Така посрещнах Нова година. Тръгнах в нова обиколка. Какво да занеса на войниците!

Нямах нищо. Взех котето. Войниците от всеки пост го посрещаха с такава радост! Я! Коте на позицията!

На позицията нямахме котка, и то не само ние, не ми е известно някоя от ротите да е имала. Войниците оставиха пушките, забравиха противника. Всеки вземаше котето, милваше, галеше го, искаше да го стопли. „И аз имам котка!“ „И ние имаме котка.“ „Брат ми има котка!“ И тъй нежно го вземаха, и тъй нежно му говореха, като че казваха: „И аз имам дете.“ „И ние имаме деца.“ „Брат ми има дете.“

По фронта на цялата рота — постове, дежурни отделения — всичко се оживи при вида на това коте. Всеки се почувствува у дома, край своите, близките. Котката създаде за всички тая илюзия.

Така посрещнахме Новата 1918 година!

* * *

Не само войниците, и офицерите не спят. Цяла нощ облечени, опасани — всички са бодри. Обикалят и все сред войниците. Отбият се до бетона, хапнат или се изтегнат, четат и отново в обиколка. Не е въпрос за проверка. Всичко е на мястото си, всичко е в ред. Офицерите не отиват да видят войниците. Отиват, за да може войниците да видят офицерите. Така за всички участта е еднаква. И затова фронтът се държи. Противникът знае къде какви са частите. Къде офицерите спят и къде не спят.

Никой не може да ме разубеди. Напразно времето си ще похаби. Само тая част е будна, в която офицерите са будни.

Преди отличният български войник да разбие румънския войник, отличният български офицер би румънския офицер.

Наистина, когато румъните бягаха — бягаха. А преди да бягат? А когато не бягаха?

След упоритото им, някъде много упорито държане, въпреки огромното им числено превъзходство, въпреки по-голямата им на много места и твърде често отлично стреляща артилерия, въпреки унищожителните им картечници, защо пак ние победихме? Питайте и най-скромния ни войник: „Каквито усилия, какъвто напън да правех, се офицерът беше пред мен!“

Това е слава за офицера!

Това е слава за войника!

Това е слава за щика!

Това именно напред войника тика!

Книгата ми е обща. Ако сега за случая — румъни-българи — може да изглеждам убедителен, какво би било да си дам свобода на израза?

Но на втория въпрос. Както на първия — офицерите напред! Тъй и на втория — цифрите напред!

На Северния фронт — Добруджа и Румъния — нашият полк даде убити и ранени подофицери и войници 50% — точно петдесет на сто.

Убити и ранени офицери и офицерски кандидати 58% — точно петдесет и осем на сто!

Ако подофицерите и войниците дадоха само през втория от трите периода на войната огромни, тежки жертви, офицерите и офицерските кандидати не само не останаха назад и в жертвите, но напротив — и тук излязоха напред. Напред пред подофицерите и войниците! Офицерите напред! Ето защо и цифрите напред!

Нещо повече. Продължавайки най-внимателно изчисленията си, в относителни числа, офицерите и кандидатите дадоха само убити почти два пъти повече. Процентно убитите подофицери и войници към убитите офицери и кандидати както 59: 100 или три към пет!

Пред езика на цифрите и непобедимият отстъпва!

* * *

Ако зимата бе тежка, какви приятни бяха пролетите! Полето се подмладило. Въздухът се опил. Небето засияло. Розови дни. А нощи!

Земята погребва, но тя и ражда. Мак, мак! Да му е драго на човек да бъде на открито. Щъркели, кацнали на някой полуоцелял комин, на една оцеляла стена от неоцеляла къща! А ято диви гъски!

Войниците се радват. Всеки си спомня нивата, ливадата, градината, веселбите и потта. Войниците се натъжават. Всеки си спомня дома.

Но и тук имаме свой дом. Имаме градини, ливади, ниви. И у нас работна ръка работи: работна уста иска да яде. Готвим, приготвяме за есента, зимата.

Но ако пролетта мине, замине, настъпва лятото. И то има прелести. Само нощите ако си припомня, изкупват и горещия ден, и горещата пръст.

През лятото на първата година прекарахме три седмици поддръжка край самата Черна. Само две роти — трета и четвърта. Само двама офицери — Власев и аз. Това са от най-хубавите ни дни през войната.

Ниски височинки ни пазят от погледа на противника, а и по права линия сме далеч дори и за най-точните му телеметри. Опасност има само от аеропланни погледи.

Но жилищата ни са ниски, майсторски прикрити и се равняват с околната природа.

Каква радост бе това за войниците! Наистина нощем копаехме окопи — задни линии. Но през деня, след като всички са се наспали!

Ужасна горещина. Куртки, панталони — всичко е хвърлено. Пак е топло. Още нещо се хвърля. Пак е топло. И то се хвърля. Нали войниците желаят?

Колкото една част е по-дисциплинирана, толкова е по-разумна. Колкото е по-разумна, толкова по-малко желания проявяват. Там или началникът трябва да отгатва, или щом бъде замолен, веднага да разрешава.

На войниците се казва, че могат да ходят боси, без ризи, само фуражките да не забравят, слънцето е невъзможно, да не слънчаса някой.

И ето сега няколко възрастни деца изявяват желание да се почувствуват съвсем като деца, да свалят и последната завеса — бяло-сиво-розово-разноцветно-многоцветно-безцветната и обезцветяла принадлежност!

Дадено!

Виждали ли сте подобна войска? И това е първа дивизия! Яви се някой по служба и козирува. На главата му фуражка. А от нея надолу, до пръстите на краката — нито сантиметър чужда материя!

Че лежане падна! Че спане падна! Че къпане падна! Черна не била толкова черна! Дяволът е черен!

Пък и риба има. И тя черна, но сладка. Риба като риба. По-сладка от риба. Това е и сладосттай. Сам да си я наловиш и след като сам си я

опекъл, сам да си я изядеш. Не сме *егоизи*, бихме ви дали, защо не, заповядайте! Казахте ли нещо?

Към тия общи за всички ни удоволствия ние прибавяхме още едно. Като се качим на конете... голи, разбира се, не конете, те си имат седла... ние си имаме седла, конете си имат голи всадници.

Виждали ли сте подобна войска? И това е първа дивизия! Ако бе се явил дружинният, бихме му козирували. На главата ни фуражка. А от нея надолу, до пръстите на краката — нито сантиметър чужда материя!

И за нас, и за войниците тия три седмици бяха рай и царство — райско царство!

Войниците... Наш Петрун ще бъде скоро изтеглен. Горд, че син му е вече на фронта — в 6 полк и на позиция, — иска разрешение. Дадено. Раницата, пушката, билета и — хайде Височините! Петрун ги взема наведнъж. Къде тъй бе, старче? — Баща тий стар!

Там бива посрещнат от цялата рота. Зачисляват го на храна и с пушката, и той като другите, като момчетата, до собственото си момче, пази една седмица позицията... Виждали ли сте баща и син в една и съща галерия? — Виждали ли сте баща и син в една и съща бирария!

* * *

Не само окопите, ходовете, земянките, галериите, телените заграждения, не само нивите, ливадите, градините — и замъците си в Беранци сами ние построихме: строевите с нестроевите.

Строеви, нестроеви — на Южния фронт това много не се чувствуваше. Защото от строя бяха пратени по-възрастните или по-слабите, а от нестроевия взвод ни пристигнаха един от друг постегнати, разумни и надеждни строеваци. Затова, когато „нестроевите“ пристигнаха на позицията, все едно че бяха строеви, дошли от поддръжка.

Имахме само неколцина, които не бяха сменени. Но те бяха готвачи и готвеха добре. Кой иска? Всички мълчат. Защото още след *дебюта* веднага щяха да видят наново позицията. „Я си сѐда язе туа — си казваше всеки, — що ми трѐбва тая нощ да пътувам до Могила или

до Беранци, па утре да се връщам. Досега две години не се орезих, сега за два часа да стана за резил!“

А и разликата между нас и нестроевите не бе както между фронтовак и тиловак. При това положението на нестроевите, на тези, които идваха всяка нощ с храната, водата, пощата, не бе леко. Ако едните идваха от седем, другите — от петнадесет километра! Всяка нощ, всяка, без изключение, когато сме на позиция, а това значи според случая — три, четири или пет седмици непрекъснато, всяка нощ, в дъжд, кал, влага, вятър, сняг и студ. А артилерията? А артилерията, която тъй често ги безпокоеше? Която понякога разливаше чорбата! Раняваше, убиваше хора и коне, и то и на отиване, и на връщане! Имахме дори от новите пратени назад съгласно нареждането, които искаха да се върнат.

— На позицията ми беше по-добре!

Но положението им стана още по-тежко. Поради недостиг от фураж, вследствие липса на добра организация от страна на *ония* в дълбокия тил, от които зависеше, бойните ни другари — конете отслабваха бързо, като ставаха леко жертва на студа. Повечето измряха. Колко по-очевидна стана неволята на нестроевите! Всяка нощ групи войници посрещаха на няколко километра идещите измръзнали, капнали свои другари, които носеха храната на *ръце*. Тогава и нашите не само *видяха*, но и *почувстваха* нестроевашкото тегло.

* * *

На почивка — в поддръжка — защото почивката ни се изразяваше винаги в някаква поддръжка, неграмотните от ротата се научиха да четат и пишат. Желаетелите, особено свършилите първи, втори и трети клас — на повече история и география. Подофицерите — тактически задачи.

Номерата от „Войнишка библиотека“ се четяха жадно. Ето хубаво и навременно нещо. Четяха се единично и групово. И не само помежду си, другарски, а и целите взводове, цялата рота заедно. Четяха се и се обясняваха. Имахме беседи, при които именно младите ротни, от които излизаше тоя или оня почин, се упражняваха в красноречие. И времето минаваше.

Усилено се пишеха и получаваха писма. Прочитането на всичко, което излиза, бе задължително. Задължителни бяха и подписът, и печатът. Нито веднъж не намерих нито една дума. Но тия четения имаха друга много полезна страна.

Макар повечето пъти писмата да бяха стереотипни, имаше не само отделни изречения, но и цели пасажки, чието съдържание бе от значение. Войниците не се оплакваха от нищо, но някои писма бяха изповед, инспекторско изпитване, и то почти всеки ден. Човек проучваше и тая страна — тя не бе толкова лична, създаваше се представа за общото състояние у войниците. Това бе особено важно за млади началници, които извън семейството и града не познаваха нищо друго.

Но въпреки тая еднообразност на писмата един ден ми попадна едно, което ме развълнува изцяло.

През последния си отпуск един от младите войници бе се оженил. Колкото радостен замина, толкова радостен се завърна. Дори бе донесъл карамели, за да ни почерпи. Има си вече жена, един ден ще си има *фамилия*, както бе се изразил.

Предния ден бе се получила заповед за „бойна готовност“. Ние бяхме винаги готови. Но тая бойна готовност означаваше, че по сведения противникът ще атакува. Готовността ни трябваше да бъде двойна. И ето, без да разкрива на жена си каквото и да било, този младоженец просто я уведомява за туй, което би могло да се случи с него. „Ако ме убият, недей да плачеш, защото съм сигурен, че ще победим. А бебето, ако излезе момче, да го кръстиш на мое име, та като го викаш, да мислиш, че викаш мене. Аз тебе ще те чуя.“

Но имаше нещо не по-малко важно — писмата от вътрешността. И тях четях. Естествено, не и затворените. Но броят им не бе голям.

Тия домашни писма доразкриваха картината. И ползата от четенето бе явна. Сам бях възнаграден.

Още в първите дни, когато ми мина тая мисъл, в едно от писмата се казваше, че волът умрял. А! Тъкмо за мен!

Вдигам се и — при войниците. На позиция сме. Писмата вече раздадени, прочетени! Отивам при моя познайник. А той смачкан, като че дете му умряло. Какво има? — Нищо!

Нищо! И това бе не единична, а масова психология! Готви си раницата! Стягай се за път! Ще си вървиш на село! За тебе има отпуск!

При много други случаи се разговарях с войниците, всички вече знаеха, че чета писмата от домашните им. Нищо. Напротив, това им направи най-добро впечатление, взеха го като грижа, внимание, а и случаят с другаря им, който стана известен на всички, бе поучителен. Войниците бяха трогнати. Всеки чакаше да го закача за едно или друго по-важно, което писмата съдържаха.

Само една група не докосвах.

С 41, а също и с 42 набор ни пристигнаха много гражданчета, най-вече от София. Писмата до тях — добре че повечето бяха писма — биха от особен род. Това можеше да се отгатне от отворените, особено от илюстрираните. Само един поглед — всички бяха любвеобилни и сладникави, някои благоуханни, дори миризливи. Чувствителността на нашите софиянчета би могла да бъде засегната. Но туй, което си позволявах, бе да запitam защо *благоуханните* се разрешиха или спряха. Всички се смеят, и той самият. Няма да плаче я! Щом тя се е утешила, защо да не се утеши и той?

Тия четения ми дадоха втора възможност да проверя доколко нашият войник е истински войник. Оставям настрана болест на някого от близките или познатите, болест на добиче, домашни, роднински или семейни неприятности, разправии или нещастия — всичко се понася. Но ето един ден чета развълнуван развълнувано написаната карта на една млада селянка, която търси закрила от мъжа си... на фронта от кмета... в селото.

Да дам ли картата? Да я пратя ли с другите? Сам ли да я занеса? Да повикам ли Ивана?

Всичко трябва да стане, както обикновено. Всеки има право да си чете писмата насаме. А какво ще прави после, то е негова работа.

Отново при войниците. Ето го нашия. Просто да не го познаеш. Наоколо му се насъбрали, всеки му говори. Какво има? — Нищо!

Стягай се за път! Както първия, тъй и този войник отиде в отпуск веднага, без да чака дори и първата редовна смяна.

Много време отнемаха писмата от домашните, но само тия два случая възнаградиха и времето, и мен.

* * *

Тежкият живот на позицията — дневно бдение и дневна артилерия, нощно бдение и нощна работа, дневни аероплани и дневно укрепяване, нощни патрули и нощни схватки — изискваше силна храна. За съжаление храната... Хлябът бе напълно недостатъчен. Затова войниците често пишеха и често получаваха от дома си големи пити или големи хлябове. Извън това всеки земляк донасяше на земляците колет, защото знаеше, че утре същите другари ще донесат и нему. Това, което пристигаше, което се донасяше, не бе никакъв хляб, а камък, просто камък. Колко дни път с колет по пощата! Макар побързо, все пак колко дълъг път правеха всички от село до позицията!

Трябва да забележа, че не мога да си спомни нито един случай, при който писмото пристига, а колетът не пристига. Пощенската и колетната служба, която бе огромна, бе отлично уредена. Да не се забравя, че за разлика от мирно време тогава всички бяха грамотни и всякакви краснописци краснописаха, и то почти винаги с молив. Колко повече се усложняваше тая и без това сложна служба!

Колетите пристигаха. И това бе празник за получателя. Ще даде и на другия, ще яде по-сносно един-два дни и отново всичко свършено.

Имаше войници, които още вечерта изяждаха хляба, който им се полагаше за целия следващ ден. Какво да се прави? Наредих да им се разделя на три — само едната трета сега, другите две се пазят у взводните или помощник взводните им подофицери.

Ако през цялата война в ротата не се забеляза нито един дори опит за кражба — за това не би трябвало и да се говори, то се подразбира, но именно защото се подразбира, нищо не пречи да се каже — ето че войниците почнаха да се оплакват, че от хляба им липсва.

За да се тури край на това, взводният часовей нощем получаваше всички торбички. Но и тогава хлябът пак намаляваше.

Храната бе недостатъчна. Войниците ни обаче бяха съвестни: офицерите се хранеха със същата. И тук се изравняваха.

Но ако тези, които изяждаха предварително хляба, бяха излекувани, оставаха свободни тези, които получаваха домашен хляб. И щом се получи колет, всеки от тях, научен вече от опита, бързаше да го освободи от съблазнени погледи.

Един ден в ротата се получи огромен колет. Войниците се струпяха и благославяха тая булка, която помислила, замесила и

изпратила повече от пет кила хляб!

На другия ден срещам по окопа вчерашния щастливец. Ходи и залита. Като пиян. Никой не пиеше. Нямаше и какво да пие. А нашият ходи и залита. Какво има? Да не си болен? Иди в лазарета! А той си знае болката и греха. За да не му изчезне хлябът, плюс полагаемия му се един хляб, изял за един ден и петте кила от жената!

* * *

Последните месеци от войната имаме вече и войнишки бани. Най-после всеки можеше и да се измие, и да се освежи, и да се изкъпе.

Но ако банята действуваше подмладително, частните — ротни и дружинни — представления действуваха не по-малко освежително. Самата новина, че еди-кога си ще има представление, създаваше очаквателно настроение. В тия дни войниците бяха съвсем като децата. Такива представления имаме и в Могила, и в Беранци.

Но никакво представление не би могло да се сравни с бляскавата дивизионна трупа на поручик Борис Руменов, строевия ни другар от дивизията.

Дружината ни бе дивизионна поддръжка край самия щаб на дивизията — всички дружини се изреждаха. Заведохме войниците на театро. Ето началника — генерал Христо Недялков, ето и началника на щаба — полковник Стефан Тодоров.

— Здравейте, юнаци!

— Здраве желаем, господин генерал!

Борю, който играеше за 101 път прочутата си оперета... Но ако другарят ни от дивизията бе написал *либретото*, другарят ни от същата, капелмайсторът капитан Тодор Хаджиев, бе написал музиката. И с общи усилия се създаде знаменитата, славната оперета „Софийци пред Букурещ“. Войниците се изпосъдраха от смях. Тоя смях действуваше затвърдително. Това всички разбраха. И от дивизионна трупата на Борю стана армейска.

Когато споменавам Борю... Зевзека, как да пропусна Харалампи... Нервозни? И той бе в нашата дивизия. И то редник. „Не ма произведоа ефретор — разсъждаваше философски той, — оти че ми дадат десет души, я че ги напием и че ги погубим!“

В главната квартира, гдето великолепната ни трупа даде също представление, *режисьорът* извика поред всеки *артист*, за да каже и свой отделен номер.

— Редник Димитров Захари (Харалампи Нервозни бе измисленият от Борю псевдоним) — се провиква гласовито Борю Зев... пардон, поручик Борис Руменов.

— Нема го майсторо, дорде не цокнем — не казвам!

— Дайте му едно шише — разрешава присъстващото голямо началство.

И доволен, че първият му номер е хванал място, Харалампи изпива виното и казва вторио... *Свети Георги с велосипедо*.

Всичко, което зависеше от нас, се правеше. Назад имаше и грамотност, и история, и четения, и беседи, и учения, и баня, и удоволствия, и музика, и хора, и увеселения.

На позицията към нещо от това всеки ден без изключение имаме практически занятия. Да се размърдат телесата.

И не само напред — да се заеме линията; не само напред или встрани — да се иде на помощ; не само след загубване на позицията — да се контраатакува; а и да се отстъпи, и после настъпи; да се отстъпи и поради невъзможност да се настъпи — да се задържи втората, третата линия и да се отбранява. Думата упорно се употребяваше. Но преди нея думата отстъпление не се спестяваше. Защото... ако само този не настъпва, който не знае как се настъпва, само този не отстъпва, който знае как се отстъпва!

Настъпление и отстъпление бяха думите, които войниците чуваха най-много. Такива бяха разбиранията на някои млади началници, които бяха удостоени по-продължително да командуват роти.

Нашият полк не отстъпи. Нашата дивизия не отстъпи. *Нашите* дивизии не отстъпиха. И понеже противникът не можа да настъпи пред нас, заповяда ни се ние да отстъпим пред него. Но за това, за тая грозна истина, за тая още по-грозна измяна, за това най-грозно предателство — по реда си.

ШОПИ

Когато се обърна мислено към преживяната война, пред мен изпъква преди всичко образът на войника. Безропотният, тихият, смиреният боен другар, който ни следваше, изравняваше се с нас, изпреварваше ни.

Когато се обърна мислено към преживяната война, пред мен изпъква преди всичко и над всичко образът на шопа. Спойката, която славните дни на миналото създадоха между нас, остава гранитна, неразбиваема. С времето тя се утвърди и сърцето като неизменна любов, като вечен съюз. Рангел и Велин, Стоимен и Свилен, Сребрен и Сърмен са в дългия низ мълчаливци, които селото и градът изпратиха на война с китка и песен. Кротки, неизвестни, дългът към Родината ги възвиси в храбреци и герои.

Върналите се поеха пътя към дома и труда. Върху гроба на падналите поникнаха цветя. Всяка пролет природата разстила пъстрия си килим, по който трепват сенките на Тези, които не умряха.

* * *

Роден за войник, българската военна форма изля от шопа като от бронз великолепен образ. Шоп и първа дивизия станаха равнозначещи. Като боец шопът живееше с войната и със стремежа за крайната победа.

Всред боевете в Румъния един от най-скромните войници от нашия полк бе запитан шеговито от офицер:

— За какво живееш бе, момче?

— Сакам да видим какво че стане!...

Достойнството на шопа особено се проявяваше, когато бе засегната неговата *фамилия*.

В с. Градищя, Румъния, шоп от 6 полк отива при взводния си командир и го моли за разрешение да прескочи до една къща, в която ще му сварят качамак. И шопът обяснява. През 1913, когато

румънските войски бяха нахлули в България и между другите заели и неговото село, няколко власи, възползувани от отсъствието му — бил на фронта, принудили жена му да им направи качамак. Сега нему пък се падало романка да вари, а он да руча!

— Олекна ми на душата, господин подпоручик — казва завърналият се вече шоп. Цел живот чеше да ми тежи, ако не бех си отял.

Но още по-чувствителен е шопът, когато е накърнена войнишката му чест.

След боевете в Румъния, придружаващото дивизията ни отделение от 1 гаубичен полк ни напусна и замина за пета дивизия. Младши подофицер Иван Кутев, шоп от Бояна, е преден наблюдател на височината Емине-Борну. До него, също наблюдател, е един картечник от 49 полк. През май картечната рота е оставила една палатка, която е само на десет крачки от телената мрежа пред неприятелската позиция.

Палатката стои цяла-целеничка, светнала на слънцето — предизвикателен трофей на противника. Гледа нашият шоп ден, гледа два; гледа седмица, гледа две. Не може да се сдържи. А палатката все стои — свидетел на наш неуспех. Причернява му пред очите. Придумал другаря си, взема решение и едва пада мрак, по чорапи, с револвери и бомби, двамата тръгват. Под самия нос на французите избързалият Иван изтръгва палатката и — хайде назад! Започва страшна пукотевица. Около Ивана земята кипи. Но той не трепва. Стиска здраво скъпоценната палатка и лети! А зад него увисналите на въжетата колчета радостно запяват: „Ето, връщаме се веч...“

Не по-малко чувствителен е шопът, когато му се оспори победата.

При Узун-Букурещ превъзхождащи румънски сили правят отчаян опит да възвърнат загубените си оръдия. Пред 5 рота от нашия полк една батарея рискува да бъде закачена. Деветнадесетгодишен шоп от най-последния, 40 набор с китка зад ухото скача и извиква: „Че я закачат, че я закачат, огън!“ И пушките на другарите му изпращават. „Огън, огън“ — повтаря той командата, все тъй прав, жив прицел на противника. „Че я закачат, огън, че я закачат“ — продължава шопът, поддържайки духа у другарите си, заковани от убийствения напън на румъните, които въпреки всичко, но можаха да вземат обратно оръдията си.

Здравото национално чувство ръководеше шопа към правилни размишления и правилни решения.

Пред Комана-Букурещ офицери от 1 полк обясняват на войниците, че вместо румъни срещу тях има вече руси. Желаяйки да провери настроението — дали нашите ще се бият, — един офицер им припомня, че русите са славяни, наши братя, освободители.

— Я — обаждат се неколцина, — оти да се не биеме? Що тражи русино туа? Я одил ли съм у Русия?

Справедлив в оценката си за противника, шопът знаеше да даде всекому заслуженото.

На Южния фронт, когато бяха ни пристигнали новобранци, които със зяпнали уста слушаха по-старите да разказват, един „чичо“ разправяше:

— Виж, това сърбето и русите, они се бият. Ама това, романците! Какво че им викаш „ура“!

Повече ние им викаае „У, бря-я-я-я!...“

Вярата в началника бе създавала у шопа и вяра в себе си. Веднъж обявена, войната бе вече народно дело. И той отиваше, както би отишъл по своя лична работа!

— Вие ни кажете дека са романците — после ние си знаем работата!

Така бяха казали войници на офицер от нашия полк пред бой в Румъния.

Предаността на шопа към началника бе за пример.

В Добруджа в ръкопашен бой румънски войник кляка и се прицелва в наш офицер. Виждайки опасността, която заплашва началника му, един от най-дребните войници от 12 рота на нашия полк, редник Сотир Илиев, шоп от София, се хвърля на нож срещу великана румънин и го вдига на крака, преди още да успее да стреля. Здрав и силен, румънинът хваща пушката за дръжката на ножа. Нашият дърпа с всички сили, румънинът държи и не пуска. И в тоя трагичен миг, вече спасил живота на ротния си, но в невъзможност да мушне врага, Сотир извиква: „Пуци ми пушката, бе!“

Обичта на шопа към началника граничеше със самопожертвуване.

При Бранищари-Букурещ дружинен командир от 6 полк майор Димитър Митов, шоп от София, бива в 15 минути три пъти ранен.

Заедно с него все от пехотни куршуми излизат от строя адютантът, тръбачът, свръзките — целият щаб. А той е залегнал на линията на взводните командири — почти в самата верига. Въпреки убийствения огън вестта за тежкото раняване на достойния началник се пръска бързо всред войниците, които, възбудени до краен предел, се вдигат стремглаво в атака от място, от двеста-двеста и петдесет крачки, и със страшен вик „ура“, презирайки смъртта, прекосяват сърцато пространството, нахълтват в окопите на румъните с удар на нож и викове: „Дружиннио ни утепааате, вашата!...“

Любовта на шопата към родната земя е стихийна.

През 1913, притиснат от многочислен противник, 32 полк бива принуден да се отдръпне. На помощ му се изпраща дружина от 1 полк. Един войник за свръзка се носи стремително към застрашената позиция. Ротен командир от нея го вижда и се понадига. Войникът се насочва към офицера и още нестигнал, запъхтян извиква:

— Кам го гърко?... Неговата... дека сака да ни уеме земята!

Долетялата след малко шопска дружина в страхотен полет помита гърците, които в отчаян бяг цели четири километра назад намират спасение само в настъпилата нощ.

Но заедно с тия си редки качества шопът притежава способността да се шегува. Допадаше му и да се прави на ударен. Не можеш му излезе насреща!

Чакайки влак, група шопи налягали край гара Беранци, гарата на нашата дивизия след Прилеп. Съмва се. Към войниците се запътва офицер в мушама. Ама нали не се виждат пагони, кога че му падне друг път случай Пижо да се прави на ударен. Офицерът приближава. Никой не става.

— От коя част сте?

Никой не отговаря. Все пак един се обажда:

— Ние не издаваме военна тайна!

На същата теснолинейка една нощ шопи се мъчат да вдигнат катурнат „чайник“^[1]. Минава наш офицер, също облечен в мушама, и им светва с електрическото си фенерче. Нашите го виждат добре.

— Дойчо, я светни туа!

И го задърпва за ръкава. Офицерът долавя шегата, ама и он шоп, спотайва се.

— Дойчо, я светни туа!

„Я светни туа“, „я светни тамо“ и щастливи, че са го метнали, един се обажда: „Мама му стара, изгорийме му на Дойчо батареята!“

Хуморът на шопа бе над всяко сравнение. Множество случаи, дори измежду посочените по-горе, свидетелствуват за тоя му природен дар.

В Румъния един ден храната се забавя неочаквано. Поради тежкия уморителен поход гладът се чувствува особено силно. Сам огладнял, един ординарец от нашата дружина гледа посърналия си началник:

— Господин кандидат, сакаш ли печено прасе?

— Дай де!

— Ама нѐма...

През време на отпуск, като се събуждам през нощта, дългият ни влак навлиза в голяма осветена гара. Но тъй като сме далеч, нито се вижда надпис, нито мога да се оправя. Гледам, наблизо войник с пушка.

— Часовоя, коя е тая гара?

— Па де да я зная!

— Как да не я знаеш? Откога си тук?

— Има пет-шест месеца!

— Че как да не знаеш коя е тая гара?

— Я не пазим името, я пазим гарата!

Хуморът не напускаше шопа и в опасността.

Пред Тутракан командирът на първа бригада полковник Христо Недялков се движи с поддръжката си — дружина от шести полк. Румъните застрелват. Шрапнелите им падат зад войниците, на които неточната стрелба прави впечатление. Един шоп се обажда: „Е... тия синковци надупчиха любениците!“

При превземането на Лясковец шоп от нашия полк, редник Петър Васев, се вмъква в една от първите къщи, надига буркан със сладко и настига другарите си. Петър е напред. Наблизо е взводният му командир. Един залутан сръбски снаряд се пръска в една градина, до самата ограда, край улицата и засипва Петра.

„Завидоа ми — извиква смеещ се той, като става, — утиде сладкото, господин подпоручик!“

Хуморът на шопа не се губеше дори и в най-голямата, смъртна опасност.

Пред Комана-Букурещ батареен командир от четвърти артилерийски полк се изкачва по стълба на високо дърво, настанява тръбата си и открива най-точен огън срещу русите. Забелязали по отблясъците оръдията ни, още с първите си снаряди русите попадат сред тях, като подпалват една ракла и убиват хора и коне. Едни снаряд пада върху самото дърво и го отсича. То се навежда, а с него и батареиният, който по чудо, изхлузен пада невредим на земята. Мерачът младши подофицер Петър Такев, шоп от Желява, се обажда: „Бе, господин поручик, мъчно се качихме, лесно слезнахме! Оно е зор, кога се качва човек!“

Един от най-големите смешници в нашия полк бе водарят Кольо, шоп от Голема Раковица. Всички го познаваха. Славата му бе прехвърлила ротата и бе се разнесла по всички дружини.

Яхнал охраненото си конче, Кольо се гордееше с бурето си, което наричаше „моята батарея“. Движеше се в опашката на полка, но нещо не го сдържа и пришпори коня, за да пробегне напред.

— Дай да пия бе, Кольо! — ще се пошегува някой.

— Марш оттук, не си от 7 рота. Ротнио ма пребива, ако остана без вода!

— Кольо — ще го попита друг, — каква е днес идеята?

— Идеята днеска е нефела!

Оттам бе кръстен Кольо Идеята. Това прозвище измести бащиното му име. Напразно се мъча сега да си го припомня. Кольо остана с прякора си.

Излязъл напред, в главата на дружината, той я пропускаше тържествен, сияещ.

— Здравей, 5 рота!

Войниците се смеят. Раниците олекват.

— Здравей, 6 рота!

Войниците продължават тежкия поход, а пътят им се скъсява.

— Здравей седма...?

А! Не! Кольо е от седма рота. Там командува ротнио. И Кольо — от дисциплиниран, по-дисциплиниран — знае, че в ротата има само скромното място на водар... и нищо повече.

В Добруджа в един момент имаше нареждане да се пие по възможност преварена вода. Но условията трудно позволяваха. И войниците рискуваха да останат без вода.

Един ден лекар от полка спипва наш Кольо точно пред кладенеца.

— Кольо, как смееш, не знаеш ли нареждането? Скоро да се махнеш оттук с бурето!

— Господин докторе, туа гла̀ва че падне, ама 7 рота во̀да че пие! Шопето беа чудесни войници! Задоволяваха се с най-малкото.

При настъплението в Сърбия командирът на 25 полк полковник Тодор Златев, шоп от София, когото сами войниците наричаха „златен човек“, сочи насреща:

— Момчета, до довечера искам да вземете тази височина!

— Две лебета, господин полковник — отвърщат заобиколилите го войници, — две лебета и че земеме и оная!

Но наред с пълната си готовност винаги да настъпва, с незаменимите си бойни качества, които разнесе по целия Балкански полуостров, шопът притежаваше до най-висока степен и реалистично чувство.

След успешното настъпление при Добрич шопи от една батарея на 14 артилерийски полк се установяват на позиция всред златните добруджански ниви. Окопавайки батареята, намирайки изсъхнала царевица за прикриване, войниците се натъкват на един бостан, от който донасят едри любеници.

Изкопавайки само с лопати окопите и утолявайки тъй навреме жаждата си, шопите се заобаждат: „Ето, за тая земя, коя режем с лопатите като халва и коя ражда тия любеници и златното жито, заслужава да се биеме и да проливаме кръвта си. Ромайците са ни били вземали най-хубавата земя.“

Непридирчив към храната, шопът бе примирен и с облеклото. В него намери случай да изкаже гордостта си на българин и войник.

На Южния фронт началникът на дивизията се връща от обиколка по позицията. Насреща съвсем одърпан войник от 6 полк. Началникът на щаба казва:

— Да го спрем, господин генерал, и да го попитаме защо е така окъсан.

— Войник, ела насам!

— Заповядайте, господин генерал!

— Защо си така одърпан?

— Бедна ни е държавата, господин генерал, толко има, толко дава!...

Скромността на шопа бе от най-ценните му качества, истинска украса, най-голяма награда.

Когато след славните победи на Северния фронт на път за Южния нашата дивизия пристигна в София, един гражданин, възхитен от делатай, подари голяма сума, която да се даде на „най-храбрия войник от първа дивизия“.

Началникът на дивизията определи нашата бригада. Бригадният командир посочи нашия полк. За наградата бе избран младши подофицер от 12 рота Владо Георгиев, шоп от Дивотино.

Строил войниците си, ротният командир поручик Ерусалим Василев съобщава радостната вест, която е гордост не само за Владо, но и за дружината, полка.

И ето, героят излиза напред, обръща се към другарите си и произнася тия прости, но пълни колкото със скромност, толкова и с достойнство и мъдрост думи:

— Господин поручик, браќа, ротнио казува, дека съм бил най-рабрио у ротата. Па я не съм. Сите са рабри. Ама щом он казува, може и така да е. Ама как можееме ние да сме рабри, ако он не ни предвождаше. Тая награда я не я заслужавам!

Нищо обаче не би могло да се сравни с безстрашието, юначеството, храбростта, самопожертвувателността на шопа. Те се обръщат вече в легенда.

На 30 ноемврий 1916, 1 полк настъпва към Комана-Букурещ. Той е на десния фланг на дивизията. Пратените патрули не могат да влязат в никаква връзка с частите вдясно. Деснофланговата рота е излязла много напред. Патрулитей донасят за гъсти руски маси, които настъпват. Върху ротата се изсипва смъртоносна градушка. В мрачния ден отекват зловещо пръскащите се в гората снаряди. Патрулите донасят, че русите са натъкнали щиковеите си.

Славният командир на 1 полк подполковник Велизар Лазаров, шоп от София, заповядва ротата да се оттегли на общата полкова линия.

Отдръпват се войниците. Отдръпват се подофицерите. Отдръпват се офицерите. Отдръпва се и една картечница. Само другаркатай

остава. До нея е застанал старши подофицер Сава Геров, шоп от Богданлия.

— Хайде, господин старши — подегат войниците.

— Хайде, Сава — подкрепят подофицерите.

— Хайде, Сава — заповядват офицерите.

Но старшият Сава не мърда. Макар и ранен, не се отдръпна порано. Макар ранен, не желае да се отдръпне и сега.

— Вие вървете. Аз ще остана!

Прегърнал картечницата, той натиска копчето. Под мощното прикритие нашите се изтеглят. Зад тях се чува непрекъснато злокобно тракане. Може би това са вече последните минути на картечницата. Но тя все още трака. Звукът отслабва. Тракането разреждава. Звукът замира. Денят умира.

Когато на другия ден, 1 декември 1916, полкът и дивизията се понасят победно напред и ротата достига познати места, намира и картечницата, и Сава. Пред картечницата — триста руски трупа. До картечницата — нито един патрон. Но затова пък, като верен страж, падналият до нея защитник.

За всички картината е ясна. Дал и последния изстрел, не е направил поне опит да се спаси. Дочакал е русите, които са го заобиколили от всички страни и са го вдигнали на щикове си!...

Сава Геров е гордост не само на 1 полк. Старши подофицер Сава Геров е гордост на всички полкове от първа дивизия. Защото подпоручик Сава Геров е самата първа дивизия!

* * *

Сега, след толкова години, когато славим победите на шопите по всички бранни поля, гордеем се с нашите герои. Историята на нашата, шопската дивизия е поема, написана от хилядите преживели, напоили перото в кръвта на хилядите паднали. Дни и нощи можем да разказваме, без да сме сигурни, че сме направили крачка. Подвизи и герои, герои и подвизи ни завещаха нашите шопи. Всеки от тях е стих от неиздадена книга.

[1] Парен локомотив ↑

ОФИЦЕРИ

Нашият полк имаше бляскави офицери. Един от друг посъвестни, смели и надеждни. Между войниците, при войниците, пред войниците. Затова и войниците бяха между офицерите, при офицерите, зад офицерите.

Любовта между едните и другите бе взаимна. Естествена, непринудена, незаповядана. На всичко друго може да се заповяда, само не и на чувствата. Тая любов бе споена чрез здравия, смел и надежден елемент — подофицерите.

Всички лични недоразумения, които все пак можеха да се явят, се изглаждаха пред авторитета на командира, един от най-бляскавите офицери и началници, които човек би могъл и да си представи и да си пожелае.

Сполучихме и с дружинните. И петимата от Северния и Южния фронт имат трета степен. Това за някого може да не казва нищо. Но за полка говори нещо. Полкът се състоеше от войници, подофицери и офицери. Те бяха офицери.

В релациите по представянето им е казано повече. Който се интересува, да потърси.

В Добруджа и Румъния дружинни ни бяха подполковник Георгиев, майор Михайлов, майор Бояджиев.

За първия казах вече достатъчно, при това едноименник ми е, макар да се видяхме за пръв път на бяло-зелено-червения фон на Добруджа. Запазих спомен и за добросъвестността, и за човечността, и за чистосърдечието му.

На Южния фронт, вече полковник, Георги Георгиев командуваше 25 полк. Помина се наскоро след войната.

За втория ми е удобно да говоря. Не ми бе началник. Но адютантът му, който бе преведен в нашата дружина, ни разказваше по време на обедите в Перишори надълго за него. Към думите му се присъединяваха и други, после самите офицери от втора дружина и портретът на командира им се очертаваше. За всички бе Спиро. С такава интимност не се говори за човек, който не е обичан.

За третия ми е най-удобно да говоря. Запознах се най-късно. Може би затова до най-късно чувах да ми говорят за него. Боевете се свършиха и той напусна полка, за да вземе дружина в другия полк от бригадата. Колкото по-далеч са очите, толкова по-далеч е и сърцето, казват хората и народите. Но офицерите, които бяха служили при него, не бяха съгласни нито с хората, нито с народите. Колкото по-рядко го виждаха, толкова по-често говореха за него. Командирът на трета дружина майор Каприел Бояджиев бе и отличен офицер, и рядък началник. Днес е полковник о.з.

На Южния фронт — майор Дипчев, подполковник Михайлов, майор Петров.

За първия мога да говоря — бе ми дружинен цяла година и половина. Ако за това време хората не могат да се опознаят, никога не биха могли да се оценят. С него прекарах най-дълго, в най-пряка връзка, и то на фронт, гдето вижданията са чести, служебните отношения — още по-чести. Запазих спомена и за съобразителността, и за равенството, и за отнасянето му.

Такъв бе майор Иван Дипчев, днешният генерал о.з.

За втория ми е удобно да говоря. Ако на Северния фронт не ми бе дружинен, на Южния ми бе на няколко пъти заместник-полкови. Оцених и спокойствието, и разпоредителността, и жеста му.

Такъв бе подполковник Спиро Михайлов, загиналият при атентата в „Св. Неделя“ полковник.

За третия ми е още по-удобно да говоря. Ако на Южния фронт не ми бе началник, в Румъния през продължителното отсъствие на дружинния ми бе дружинен. Оцених и добротата, и сърдечността, и другарството му.

Такъв бе майор Димитър Петров, днешният генерал о.з.

Имахме и отлични ротни. Но мнозина бяха ротни. Като взводните, и ротните ходеха в отпуск, курс, командировка, особено в болница. Местата им се заемаха. Кога за две-три-четири седмици. Кога за два-три-четири месеца. Понякога два пъти по два-три-четири. За някои общо се събираше и повече от четири-шест-осем месеца. Затова имаше заместници, които заместваха по седем, осем и повече месеца. Имаше и ротни, когато завърнал се старши ротен — от друга дружина или преведен в полка старши офицер им отнемаше ротата. Затова, когато се говори за ротни, ще се говори и разбира се и за титулярни

ротни, и за заместници ротни. Но имаше незаменими заместници... А имаше заменими и заместими ротни...

За мнозина запазих най-добри спомени. Колкото и да искам да се освободя от мелодията — не мога. Те са като лайтмотив, като ария от великолепна опера, която човек пропъжда и която извън залата на операта, извън пианото, извън грамофона и радиото звучи в ушите, услажда душата.

Както изгревът и залезът възторгват и полуграмотния селянин, тъй и тая мелодия възхити и полуграмотния войник. Благодарение на тези другари, войниците им — и без това тъй музикалните в нашия полк войници — бяха най-музикални.

Всичко, което може да се иска от човека, офицера, подчинения, другаря и началника — те го притежаваха. Храброст, разпоредителност, командна способност, хладнокръвие, добросъвестност, почтеност, интелигентност, отговорност — всичко. Имаха и нещо повече — скромност. Това е вече много. Имаха и още нещо — признанието на другарите и началниците. Това не е малко.

Мутафчиев бе възплъщение на боеца. Ако ваятелят би могъл да разгърне душата му, би ни дарил със съвършена творба. Би била извън всякакъв конкурс, извън всякаква похвала.

Мутафчиев бе олицетворение на интелигента. Ако философът би разгърнал мозъка му, би ни дарил с прекрасна творба. Би била и за пример, и за поука.

Затова, когато в края на войната трябваше да се избере офицер за щаба на дивизията, който, след като е възплътител, да бъде и възновител — офицер-наставник както бе официалният термин, — за първа дивизия бе избран Мутафчиев.

Такъв бе поручик Петър Мутафчиев, днешният професор.

Арнаулов бе картеник. Когато след пристигането на полка на Южния фронт се получиха първите три железни кръста (по-късно се получиха още два-три пъти по няколко), командирът даде единия на подполковник Михайлов, другия — на поручик Арнаулов, третия получи поручик А. Б.

Защо даде именно на подполковник Михайлов? — Това командирът знае.

Защо даде именно на поручик Арнаулов? — Това и командирът, и аз, и целият полк знаем. Защо третият орден се даде на поручик А. Б.

Това нито командирът, нито аз, нито полкът знае. Може би бригадният знае!

Но какво е туй, което целият полк знае?

Когато след боевете в Сърбия заедно с дивизията полкът мина в Добруджа, едничката ни тогава картечна рота имаше трима офицери.

Добруджа. На 13 септември при Великьой-Паракьой пада убит ротният командир подпоручик Давид Щернберг, от София. Щернберг е зъболекар. Но вместо да вади на хората зъбите, когато на България се вади душата, този син на евреи, внук на евреи, правнук на евреи — българинът подпоручик Давид Щернберг предпочете да умре, но да живее. И умря пред картечницата.

Добруджа. На 19 септември при Кокарджа пада тежко ранен, умира — пада убит подпоручик Владимир Мусаков от София. Мусаков е адвокат. Но вместо да пише присъди на войници, отлъчили се 24 часа и три минути, когато други в течение на три години бяха се отлъчили 24,000 часа, 136,800 минути, вместо да пише с мастило, когато може да пише с кръв, този син на българи, внук на българи, правнук на българи — българинът подпоручик Владимир Мусаков предпочете да умре, но да живее. И умря до картечницата.

Румъния. На 29 ноември при Узун-Букурещ пада убит пристигналият през септември в полка и ротата офицерски кандидат Илия Георгиев от София. Георгиев е студент по инженерство. Но вместо да праща всред самия курс на Школата, когато вече със седмици, месеци следва в пехотата и изучава картечницата, вместо да праща баща си и майка си да си съдерат подметките, но да издействуват да бъде преведен артилерист, вместо да се срами с постъпката си тоя славен род оръжие, този син на българи, внук на българи, правнук на българи — българинът офицерски кандидат Илия Георгиев предпочете да умре, но да живее. И умря на картечницата.

Румъния. На 30 ноември пред Калугерени-Букурещ пада убит втори ротен командир — получилият ротата преди минаване на Дунава поручик Иван Марков от София. Марков е на действителна служба. 33 випуск. Но вместо да стои при „парковия“ си взвод, както и първият ротен не направи, както и вторият ротен не направи, защото в боя — като батареите, като ескадроните, като пехотните — и картечните роти не се командуват сами... Марков е винаги там, гдето са всички, и прави това, което правят всички.

Един куршум убива мерача. Отмествайки нежно топлия още син на България, Марков хваща мъжки дръжките на картечницата. 29 ноември. Един куршум убива мерача на друга картечница. Отмествайки нежно топлия още син на България, Марков хваща мъжки дръжките на картечницата. 30 ноември. И този син на българи, внук на българи, правнук на българи — българинът поручик Иван Марков бе пронизан право в гърдите, както първият ротен право в челото, защото предпочете да умре, но да живее. И умря на картечницата.

Двама ротни, двама взводни! Читирма! Какво тежко наследство за този, който остава! За младия подпоручик Никола Арnaudов, едничкият взводен, който веднага след първата жертва става ротен.

Но сам Арnaudов е винаги на картечницата. И преди, и след смъртта на другарите си войници, подофицери и офицери. Той не е виновен нито за тяхната смърт, нито за своя живот. Падналите герои получиха дървени кръстове. Ето защо преживелият получи железен кръст. Получи го достойно и за себе си, и за достойно падналите си другари.

Научихме това, което целият полк знае.

Сега ще научите това, което само аз зная.

Когато картечникът Арnaudов бе награден с железния кръст, сам аз се почувствувах картечник. Когато картечникът Арnaudов бе награден с железния кръст, сам аз се почувствувах награден!

Такъв бе поручик Никола Арnaudов, днешният професор.

Димитров бе в първа рота — взводен, дълго ротен, пак взводен, и пак ротен. Както той се възхищаваше от бившия си ротен поручик Никола Вълчев от 32 випуск, ранен още през есента на 1915 г. и незавърнал се вече в полка, тъй и аз се възхищавах от Димитров. Колю Вълчев бе безумно храбър войник, ненадминато издигнат родолюбец. Познавах го тъй отдавна, още от войната! Преди да умре, макар след много години, поради последици от раната си, можа да чуе от всички страни възхвала за подвизите си. За повечето и след смъртта не се чува нищо, той и през живота си чу, и то много нещо.

Цялата дейност на Димитров е за пример, похвала и поука. Засягам само края.

През май 1918 бях в отпуск. След връщането си научих, че дружинният събрал офицерите от дружината и поиска да узнае кой

желае да участвува в определеното за полка патрулно нападение. После сам назначил едного. Оставил да определи допълнително другия — до нападението има още много време — цели два месеца. Научил за станалото, Димитров, който бил с ротата си полкова поддръжка в Могила, донася, че желае да води патрулното нападение. Наскоро той бе получил за бляскавата си съвкупна дейност железния кръст. Тия ордени, давани на фронта, на фронтоваци, бяха награда. Димитров се почувствува задължен. И води патрулното нападение, и сам бе ранен, а до него другарят му, другарят ни бе убит.

Полкова поддръжка! При Соп, когато фронт вече не съществува, когато непримирителното примирие вече съществува, без обаче да е достигнало още до нас, Димитров е пак, по случайност, полкова поддръжка. Планини, върхове, плата, долини. Полковата поддръжка вижда как от силния напор на италианците ротите отстъпват. До Димитров са двамата му офицери. Дружинният е при дружината. Полковият... той ден той вече е бригаден. На стотина крачки от Димитров — върхове, върхове, пресечено. Но до него е телефонът. Тоя телефон го свързва с командира. „Господин полковник — обръща се той към командира бригаден, който е на място, гдето вижда едната страна, която Димитров не вижда, а сам командирът пред неговия фронт не вижда, — господин полковник, ротите от 42 полк отстъпват. Считам, че е време полковата ни поддръжка да се влее и да ги спре. Разрешете ми да се хвърля.“

Такъв бе поручик Страшимир Димитров, днешният професор.

До тези трима е лесно вече да застанат останалите осемдесет и трима. Всички бяха отлични. Едни повече. Други още повече. Изключенията бяха малко. Забравихме ги вече. Както в растителното, тъй и в животинското царство всичко негодно умира. Затова и споменът по тях умря. Остава само споменът за славния полк, изграден от славата на всеки от славните му офицери, подофицери и войници.

Горд съм. Гордостта е хубаво нещо. Гордея се с полка си. Гордея се с другарите си!

* * *

Щабът на полка нямаше нищо общо с туй, което обикновено се разбира. Всички бяха строеви, достойни, избрани. Изборът направи сам командирът. Как да не се възхищавам!

След бляскава бойна дейност в Сърбия — взводен, в Добруджа и Румъния — ротен, за адютант на полка бе назначен поручик Христо Новаков. Стана адютант, а остана строеви. Строеви и по дух, и по разбиране, и по постъпки. Затова всички го обичахме, затова всички го обичаме.

Такъв бе поручик Христо Новаков, днешният полковник.

След отлична бойна дейност в Добруджа, Румъния и на Южния фронт за командир на газовата отбрана бе назначен подпоручик Иван Велков. Всред многото офицери, които знаеха немски, той го знаеше най-добре и затова най-добре четеше и разбираше всички ръководства по газовете. Не пропускаше нито един камък от позицията, във всеки очакваше да открие следи от българско или прабългарско величие.

Такъв бе поручик Иван Велков, днешният директор на Народния археологически музей.

Няколко месеца след пристигането си на фронта, гдето бе картечник, за началник на телефонната команда бе назначен офицерският кандидат Иван Трифонов. Телефоните работеха безпогрешно, защото в „епруветките“ не се завираше някому гагата, а се навеждаше една разумна глава.

Такъв бе подпоручик Иван Трифонов, днешният професор.

Човек се учудва от точността, безпогрешността, с която командирът правеше избора на хората си. Без да има понятие от английски, без да бе чел или чул, знаеше бележитата им поговорка.

Целият тоя щаб не бе никакъв щаб. Целият тоя щаб бе истински щаб. Командирът знаеше, че тези, които са около него, са също тъй на мястото си, както и онези, които са в ротите.

* * *

Официалната част се свърши. Почват танците... А нашият полк знаеше да танцува... Китари, мандолини, песни! Веселия, олелия! Като ревнат разни, най-разнообразни! Какви веселби ставаха на тоя Южен фронт! (Не като букурещките, разбира се!)

Когато сме на позиция, когато е по-тихо, по-необезпокоително, имахме дори и по-големи. Обикновено обаче бяха скромни офицерите от ротата, с един-двама от картечната в участъка. Така, имайки понякога картечни рота от съседния полк, сдружихме се с поручиците Владимир Монеv, Владимир Грозданов и Иван Хаджиев.

Но извън тях, когато бяхме в същия, десния участък, прескачахме или сами имахме гости, или пък се сменяхме с тяхна дружина. Особено пък се виждахме, когато бяхме в поддръжка. Тъй, опознах се с дружинните командири, с ротни, взводни. Към туй ротата бе цял месец полкова поддръжка на същия 42 полк, гдето не видях нито служебно, нито частно полковия командир, който дори не ме прие, когато се явих да му се представя, а „щеше да разчита на мен“ (каква ирония и за израза, и за службата, и за бойното другарство!), но видях и продължих връзката с мнозина от отличните си бойни другари от бригадата.

Когато бяхме в участъка си, понякога се прехвърляха по един-двама от лявата или един-двама от дясната рота или пък и от лявата, и от дясната, ще дойде и адютантът, идваше и дружинният — и фотографията готова. Но и първа готова... някоя картечница като заграка, макар да сме ниско, някоя и друга батарея като забие, макар да не ни вижда, и всеки се прибира у „дома“ си.

Когато бивахме в поддръжка, свободата бе друга. Тогава офицерите от цялата дружина се веселяхме заедно. Виждахме се и с артилеристи, и с дружина от друг, обикновено 6 или 42 полк, и с една или друга наша пехотна или картечна рота. Понякога, когато бяхме само нашата или две роти от нашата дружина, виждахме се и с цялата втора или трета дружина.

* * *

Много пъти ставаше дума за германците. Нали някои от тях бяха около нас или между нас! Разказвахме си интересни случаи. Сам припомнях няколко.

Когато бях в Браила, отидох с другарите си в комендантството, за да „уредим“ въпроса с храната и квартирата. Влизаме голяма група. Изпълваме цялата стая. Германският подофицер, който говореше по

телефона, скочи от стола си, удари токовете и застана мирно. После, „командувайки“ си „свободно“, продължи вече прав телефонния си разговор. Ние, весели, безгрижни, говорим високо и... германецът не чува нищо. Отведнъж, за наше учудване Дойчо удари с юмрук по масата и извика: „Ахтунг!“ Ние, кандидати и офицерите, замлъкнахме.

В Битолско край дружината ни в поддръжка, двама германски войници строяха помещение. И двамата редници, единият бе за старши. Просто се наслаждавахме на необикновената им добросъвестност. Устите им не се отваряха. И двамата работеха, като да бяха непрекъснато под погледите не на ротния, а на полковия си командир! Най-много се възхищавахме от момента, в който „старшият“, който следеше за приближаването на 12 часа, се изправяше и точно на пладне „командуваше“ почивка!

Когато големите ни началници идваха на позицията, съобщаваше ни се един-два дни по-рано. Падаше работа, неспане, и то именно през деня, когато имахме най-голяма нужда от спокойствие. Иначе постъпваше корпусният командир. Съобщаваше ни се на обяд, когато всички сме будни и сам германският началник идваше същия ден, и то точно в определения час. При това, вместо да събира от всички щабове офицери, той не вземаше дори дружинния. Идваше придружен само от преводач, като искаше да обиколи позицията, воден само от ротния. Съобщението гласеше, че в еди-колко часа ротните командири да бъдат на десния фланг на ротите си.

Очаквайки, видях приближаващата се малка група, която стигна на двадесет и пет-тридесет крачки от мен. Корпусният запитва, командирът на съседната втора рота подпоручик Агопов отговаря, преводачът поручик Георгов превежда. Вместо да стоя така — настрана, очаквайки идването им в участъка на моята рота, запътих се към тримата. Началството пошушна нещо, Георгов направи няколко крачки към мен: „Корпусният командир те освобождава от рапорт“. Приближавам, голямото началство се ръкува и службата продължава. Попадам на много интересна тема. Участъкът на Агопа е издаден. Съседните нему две роти са в общата линия на полка. И ето корпусният запитва Агопа как ще отбранява позицията си.

Че така, че пък така, и Агопа разви цяло словесно. Когато всичко бе преведено, германският началник отвърна: „Ето, аз ставам ротен командир. Вземам вашата рота. Всеки миг, когато пожелаят,

французите могат да ми отнемат позицията. Аз, корпусният, не бих могъл да я удържа! Предайте на началството си още днес ротата ви да се оттегли на общата линия на полка“.

Тоя издатък ни бе завещан от 12 полк, който сменихме, а нито бригадата, нито дивизията направи някакво изменение. Трябваше да дойде корпусният, за да олекне и на тая рота.

На 1 септември 1917, тъкмо бяхме се сменили от позиция, французите забиха барабанно по 81 полк. Веднага дружината ни получи заповед да приближи. В трескаво състояние, което всеки е изпитвал, когато е бивал изненадван назад, ние се движехме напред. Отведнъж зад нас се зададоха в тръс голям брой германски ракли. Върху едрите коне яздеха снажни войници, които, настигащи другарите си пехотинци, започнаха да викат: „Булгарски, има бум, бум. Има много бум!“ От една следваща ракла извикаха: „Има хойте много, много...“ — „Зор“ — обади се шеговито един от нашите. „Зор, много зор“ — отвърна отминаващият вече германец.

Ако бяха великолепни при работа, германците бяха неподражаеми в гуляй.

Когато се приближавахме към Завоя на Черна, германски артилеристи бяха току-що получили ордени за Храброст. Бяхме поканени. Дойчовците знаеха да се отсрамят. Песни, шампанско, речи.

Германците бяха особено чувствителни към наградите. Носеха ги с гордост. Особено харесваха нашето наистина много красиво най-високо отличие.

В Румъния един германски офицер каза на наш завършил право в Германия: „Много ми харесват вашите ордени. Аз ще ви представя за железния кръст. Желаете ли вие да ме представите за ордена за Храброст?“

Изглежда, германецът не знаеше, че у нас тоя орден се дава на строеви, и то повечето пъти за храброст, и правото за представяне е предоставено само на началството.

Когато старши офицер от щаба на дивизията предава в Македония ордени на германски командир на полк, бива посрещнат най-сърдечно, гостѐн богато, черпен също с шампанско и разцелуван. А един млад офицер просто се примолва: „Годеник съм, не мога да си отида в отпуск. Какво ще каже годеницата ми, акой се явя без български орден!“

Какви истории се разказваха! Какви епизоди! Какви лични преживелици! Какви курioзи за този, онзи! И войната в Сърбия бе оставила следи, но тая в Добруджа и Румъния взе първенство.

Всички тия наши другарски срещи, в които тъй много се разказваше, ни сближаваха. По тоя начин и тези, които не се познаваха, се запознаваха и опознаваха. И можеше да напишем Житие и страдание грешнаго Ивана, Драгана, Стояна, Георгия... Да пишем за първи и най-първи. За заслужили и най-заслужили.

В полка нямахме леке. Затова пък имахме Келе. И то не едно, а две. „Голямото“ — капитан Петър Колев, и „малкото“ — поручик Панайот Колев. Просто вместо съкратеното Коле наричахме ги Келе.

Никоя компания не би могла да бъде пълна, ако поне един от двамата не присъствуваше. Когато и двамата „бяха налице“, а това се случваше често, веселбата нямаше край. Ето и певците Лазо и Дечо, ето и кадифеният бас на Агопа.

От началото до края на войната все в строя, и двете Колета бяха отлични бойни офицери. Това увеличаваше съществено обичта, която бяха си спечелили.

Колко веселие, колко песни, закачки! Но понякога веселбите ни се помрачаваха. Един от най-добрите ни другари — храбрец, който не бе напълно оздравял и все пак бе пратен отново при нас на фронта, гдето можеше да приема само мляко, което веднага повръщаше, бе преведен все в това тежко състояние в поправителния полк в Драма, гдето трябваше да изпълнява строева длъжност. Не можейки да понесе тоя ужасен живот, самоуби се.

А убитите? Но не само вестта за смъртта на едни или друг ни действуваше.

Майката на един от другарите ни дойде да се поклони на гроба му. Командирът нареди да се направи всичко възможно за по-лекотой пребиваване близо до нас. Един файтон я посрещна още във Велес. Половин ден път я отведе до вечното жилище на синай. Бей наета квартира. Бе зачислена на храна. Един офицер бе натоварен да бъде на нейно разположение. Макар и отдалеч, тя можа да бъде няколко дни в средата на бойните другари на достойно падналия.

Братът на друг убит наш другар пристигна също в полка. Вестта за вечната раздяла го заварва в столицата, гдето като данъчен бе милитаризиран. Опечален от неочакваната новина, той взема

полагаемия му се едномесечен отпуск и го прекарва между нас. Настанен в нестроевата рота, той се сприятели с офицеритей, а също стана близък на всички, които минаваха през нея. Донесъл книги, седнал на сянка край наши войници, той четеше. Или поел прашния път, ще се зарее нейде в нивите. В моменти на тиха печал, която нашето бойно Битолско поле омекчаваше, кой знае какви мисли браздяха ума и сърцето му. Дали в невъзможност, поради физически недъг да бъде в строя, не бе пожелал да бъде на мястото на убития си брат?

Когато някоя от печалните вести ни заварваше на позиция, разговорите се скъсяваха, гласовете затихваха. В големите боеве, които поглъщат от полк стотици убити, и то само в един ден, човек изтръпва и в тая изтръпналост става почти нечувствителен. Но когато умират един след друг, вниманието се насочва, мисълта се съсредоточава, човек се засяга вече лично и убитият не е единица от някое голямо, родено днес, число, а цяла единица, човек с чувства, желания, копнежи, минало и настояще, споменът по които ни свързва и губейки другаря, чувствуваме като да сме загубили нещо свое, като да са ни отнели нещо наше.

Всички тия вълнения смущаваха живота ни тогава. Над всичко обаче бе младостта. Нашата младост! Нашата всемогъща младост! Тя топеше и неволи, и скърби, и страдания.

Затова за всеки от нас там, на фронта, можеше да се напише житие. Но ако житието бе едно, страданията бяха много.

Всички тия Жития и страдания бяха еднакви. Само ние бяхме различни.

Различни и все пак имахме нещо общо — извънредно проявеното другарско чувство. Първият пример бе даден от командира. Вторият — от дружинните. Всред тях нямаше никакви недоразумения. Всред ротните — също. Отношенията им към взводните бяха най-другарски. Две-три малки изключения не нарушаваха общата дружност.

Какви хубави спомени запазих за другарите си. На позиция, в поддръжка — всички бяхме другари. Това чувство не се измени, дори когато обстоятелствата се измениха.

Един ден пристига командирът на трета картечна.

— Как сте, Георгиев, как са войниците?

С неговата картечна бях се виждал дотогава сравнително рядко и затова бяхме още на „вие“. Отговарям:

— Да разгледаме, ако желаете, позицията на ротата.

— Да я разгледаме.

Интересува се от едно, друго, трето. Гледам го, запасан. Става ми ясно. Съмнението се обърна в увереност. Запитвам, убеждавам се.

Дружинният отсъствува. Капитан Иванов го замества за няколко дни. И без официалности, без разни неуместни глупости явява се естествено и върши службата си.

Друг път в Мочурливия участък ето ти Цветан Стоянов.

— Как сте, Георгиев, как са войниците?

Каква е пък тая официалност! С него съм и от една дружина, и на „ти“. При това и той запасан.

— Да не искаш нещо да *разгледаме* ротата?

— Да, да, ако желаете.

— Господин капитан, командирът на трета рота ви се представлява. От страна на противника...

Дружинното командировство на Цветана, Унчето, както си го наричахме ние, бе по-продължително. За негов късмет французите нападناха ротата. Един школьник в повече си запазва спомена да е командувал дружина, и то която е водила боеве!

И тъй, първото приятно място бе позицията.

Второто приятно място бе поддръжката.

Третото приятно място бе лазаретът.

Кой не мина като маларичен — просто на пръсти се броят! Някои за кратко — само няколко дни. Други понасяха болезнено и продължително — цели седмици, цели месеци. Как да не си болен — излязох късметлия, не бях нито един ден — как да не си болен, когато си близо до блата, всред самите блата! А комари!

Лазаретът се командуваше от доктор Борис Каролев. Общителен, разказвателен, развеселителен, лекар-строевак, кавалер на ордена за Храброст, полковият ни лекар бе обичан от всички. Може би някой да не бе много доволен от него. Но лазаретът е за болни. „Ако до довечера не си отидете доброволно, що донеса на командира.“ Имахме и такъв куриоз! Но това се случи именно с най-големия ни куриоз! А какви куриози иммахме!

Първият случай озадачи осезателно доктора. Дори московските камбани, които са услаждали с московските баришни^[1] московските му дни и нощи, не можеха да го успокоят. Какъв е тоя случай?

Но на следните дни нови и нови случаи. И то не само засягащи висшите сфери, а и простия народ. От рота в рота по няколко епидемични. Дишай дълбоко, с... С...! Серсем? А! Не, това бе специалитет на нашия славен лекар! За него специалитет, за нас — полкова тайна! Славни изрази от славни времена. От онова усилено, героично, от Великото време!

Докторът се затвори в залата на библиотеката на местната медицинска академия и прелиствайки тежките томове и издихвайки дебелия пласт прах, затвори и книгите, и вратата.

Доклад до Международния медицински съвет. Да, по време на войната!

До днес медицината познаваше само три случая малария — третата, най-тежката, опасната — малария терциана. Аз открих истински най-опасната, епидемичната, четвъртата, последната — малария клинчариана!

Но медицината бе безпомощна. Славният ни доктор се замисли дълбоко, откри и извика: „Еврика!“

И лазаретът, който бе извън, се премести в обсега на неприятелските далекобойни оръдия. Още същата нощ всички заразени от тая четвърта, епидемична и симпатична, но не смъртоносна и плодоносна малария се излекуваха.

Ето как с идеята на полковия ни лекар санитарния подполковник Борис Каролев и със съдействието на противника ротите се попълниха.

До него бе санитарният поручик Андрей Коев, който за голямо съжаление скоро ни напусна. Но кой ни е виновен, когато никой вече не му правеше тоя тъй европейски алъш-вериш!

Коев се отличаваше не само с добротата и благородството си, но и с интелигентността и най-коректното си към всички държане. Между нас бе като европеец. В Румъния за кратко време стана най-известният в дивизията. И не само известен, но и популярен.

Войната опроверга много истини и неистини. Сега опровергаваше една мъдрост на Оскар Уайлд: „Всичко популярно е негодно.“ А доктор Коев стана популярен, без да престане да бъде годин!

Преди още да чака някой да се съгласи с него, в друга своя мисъл Уайлд сам се опровергаваше. Но ако би дошъл в Перишори седемнадесет години след смъртта си, би се опровергал не в друга, а в тая си именно мисъл.

Строевите от цялата дивизия знаеха що представлява полкът на Хараламби Тошков. Но нестроевите? Тяхната чувствителност е по-друга. И понеже тя бе засегната, и за тях нашият полк стана и то много голямо нещо.

Кой отгдето загазваше — право в Перишори.

Пристигаха малко, по един-двама от част. Но тия един-двама разнасяха славата на европееца и на полка.

От името на тоя полк трябва да благодарим на любезния лекар, че след като знаеше, че ще попадне в първа дивизия и ще избере именно нашия полк, предварително бе ходил и в специална медицинска школа да учи!

При нас бяха още довършващите — санитарните подпоручици Донко Донков и Стефан Белев. На първия не достигаше един семестър. На втория — два.

С Белев, който следваше и завърши в Женева, се поопознах. Но с Донков се сприятелих. Когато бяхме полкова или бригадна поддръжка в Могила, тогава надълго и нашироко се разговарях с този толкова приятен, симпатичен и поетичен лекар и човек. Довършваше и завърши в Лион. Франция бе му поставила отпечатъка си. Франция — неговата, моята, нашата Франция — не се забравя.

* * *

Четвъртото приятно място бе нестроевата.

Там ни срещаха другари. Всеки от нас, който отиваше или се връщаше от отпуск, се отбиваше.

Дори когато сме само поддръжка, някой или неколцина ще поискаме разрешение, просто ще се обадим и ще „прескочим“. В нестроевата знаеха да посрещат. Всеки, и най-младият кандидат, бе гост. Това значеше добре да си гостен, като че ли си пратен сват, да сватосваш било за друг, било за себе си. И всеки получаваше всички видове уважения.

Ходехме често на гости и на нестроевата полкова, и на полковата лавка и ни бе драго да останем и да преспим. За всички тия удобства, благодарейки на всички и на заведующ прехраната капитан Младен Игнатов, има да благодарим преди всичко на командира на ротата капитан Никола Халачев.

Мога ли да завърша с нестроевата рота, без да кажа нещо за полковия свещеник отец Лъв, за „духовния ни баща“, както командирът благоговейно го наричаше, като смирено му целуваше ръка?

Отец Лъв делеше времето си между лазарета и нестроевата. Когато заболяваше (а това се случваше), отиваше в нестроевата да се поохрани. Когато се поохранваше (а и това се случваше) — връщаше се в лазарета.

Ако бе кръщавал още в Перишори, и тук, в Беранци, не лишаваше селяните от услугите си. Не само цялото село — всички околни села го познаваха.

Живял в Цариград, владеец няколко езика, той бе природно интелигентен, схватлив. Уважаваше командира и дружеше с всички офицери. Обичаше да си погуляе. Да се пийне малко — не е грешно.

Един ден, в Ниш, цяла група от полка се весели до късно и към 1 часа след полунощ се разотива. Трима вървят в една посока. За беда от невиделица излиза генерал Кутинчев.

— Къде тъй късно? — обръща се той към коменданта капитан Спиро Михайлов.

— Бях в комендантството, господин генерал, имах до късно работа, пък и проверявах.

— А вие? — обръща се той към заведующ прехраната бай Младен.

— Бях в склада, господин генерал, преглеждах и давах нареждане за утре.

— А ти, отче, откъде в тоя късен час?

— Яз?... Яз одиф да чëтам!...

В Перишори щяхме да си направим гуляй. Грижата за баницата се падна на отца Лъва. Той нареди да се повикат двадесет домакинки. Най-напред им направи преглед по външност. Веднага отстрани пет. После каза на останалите да си протегнат ръцете. Единадесет, които имаха траур под ноктите, бяха също веднага отстранени. Останаха

само четири. Тогава им каза, че ние, българите, не сме като румъните, които бяха нахлули в България. Да не се боят от нищо, а да се заловят спокойно и с общи усилия да направят тъй очакваната от нас тържествена баница.

Отец Лъв бе от Струга и често повтаряше известното: „Като Струга няма друга.“ Бе поискал отпуск. Даде му се кабриолет, войник и стъкмен за недългия път, полковият ни свещеник замина. Винаги тясно свързан с бойните си другари, от които се гордееше, той не ни забрави и сега, като пожела да ни направи истинска изненада.

Последния ден от отпуска налява няколко кила риба и качен на кабриолетчето, потегля обратно. Из пътя застига единични наши и германски войници, понякога селяни. Ето че случаят поисква да настигне и една учителка. Винаги любезен, той поканва младата просветителка. Благодарейки му, тя продължава пеша. Тогава той слиза и тръгна редом с нея!

Кабриолетът се движи бавно зад двойката. Застигнатите войници, селяни образуват малка група. Някой се отделя наляво, след малко друг — надясно. Нови се присъединяват отнейде или седнали да си починат, застигнати, стават да продължат. Госпожицата се отделя вече за своето село. Отец Лъв се сбогува учтиво, мята се в кабриолета и... хайде сега по-бързо!

Когато стига в нестроевата, слиза и весело протяга ръка към кошницата с армагана. И едва тук забелязва, че е изчезнала!...

Извънредно родолюбив, готов винаги на всяко място да вземе дума за възвеличаване жертвата и подвига за Родината. Отец Лъв бе горещ оратор. Смел, безстрашен, кавалер на ордена за Храброст, той остана запечатан в паметта ми особено с една от снимките си. Стъпил с левия си крак на един камък, в лявата ръка държеше кръста, в дясната — револвер, в устата си — дълга кама.

Помина се миналата година от болест, придобита през войната.

[1] Млади момичета. Барышня(рус.) — младо, неомъжено момиче ↑

„ОФИЦЕРША“

Свободното време, особено в поддръжка, можеше да се убие само с нещо допълнително — с четене, превеждане, учене.

Прекарал няколко месеца в нашата дружина, Мутафчиев превеждаше от старогръцки. Митаков — от френски. Стефанов, Антонов, Димитров, Агопов, Занков, Илиев, Бобчев, Атанасов учеха или се интересуваха от немски. И други от дружината хвърляха понякога поглед върху учебниците им.

Познавач на сръбско-българските отношения от най-старо време до днес, Стоянов продължаваше изучаванията си и често ни говореше за тях.

Извън двамата историци, имахме и друг — полуисторик. Следвал две години в университета, Пожаревски бе се убедил, че не историята ще му канализира живота, и затова постъпил във Военното училище, за да се посвети на новата кариера, която сам той считаше едничка в състояние да дисциплинира ума му.

Съвсем обратно на Карлайл, който, отчаян от живота, решен да се самоубие, попада случайно на една история. Зачита я и в нея намира спасението си. Посвещава се напълно, написва няколко от най-бележитите книги на световната история и става знаменитият Томас Карлайл. Може би нашият Пожаревски би станал известен. Може би и сега не е късно!

Извън ученето и превеждането дружината четеше. Няколко книги бяха общо четиво. Най-напред „Българско лято“ от Марсел Дюнан. Учудвахме се и от бързите коне, които карат софийските трамваи, и от тези синове на български министри, които били заявили, че ако България отиде на страната на Централния съюз, те, синовете, първи щели да възбунтуват ротите си!

Освен тях общи някои от нас имаха повече или по-малко свои книги, които задоволяваха лични вкусове, лични потреби.

Но не само нашата дружина. И другите две, и картечните роти също четяха, учеха. Най-много се изучаваше немски. Пундев бе тъй

напреднал, че намираше вече грешки в преводите на няколко от най-бележитите творби на германския гений.

Учеха се и други езици. Ерусалим Василев продължаваше мирновременните си занятия по италиански.

Един от тези, които най-малко се интересуваха от книгите, бе Ковачев. „Стига си чел — казваше той често на двама-трима, които най-много се занимаваха. — Ще те пребият утре като псе, какво ще стане с това, дето го четеш?“

* * *

На идване за Южния фронт донесох голям брой книги. После писах и получих тъй много, че... войната можеше да не се свършва...

Тук за развлечение преведох няколко романа. Дори една повест бе напечатана още тогава.

Четенето разнообразяваше службата, другарските посещения, преводите. Колко нещо мина през ръцете! Все пак нищо не би доставило тъй голямо удоволствие, както живата връзка. Кому да пиша? На дамата от Червен кръст, която не познавах? На дамата, която се мярна в „Мажестик“ и изчезна? На дамата...

През пролетния си отпуск преди Битолския фронт бях се запознал с една госпожица, която преди две-три години на отиване за гимназията срещах почти всеки ден да отива за гимназията. Често миналото измамва настоящето. Изглежда, че и аз не трябваше да направя изключение. Обадих се с една-две снимки, две-три писма.

Понеже от войната нямам никакви писмени следи — нито дневник, нито бележки, всичко ми е спомени по памет, към които, естествено, се прибавиха наложени фактически справки, — пожелах да проверя дали случайно тия няколко послания не са запазени.

Колко интересно би ми било да прочета как съм се изразявал тогава, особено пък как съм описвал позицията и природата. Спомням си, че едното писмо бе посветено на тъй красивия ни битолски пейзаж. Желаех просто да прочета тия две страници. Ако биха издържали, бих ги поместил.

При случайна среща запитах някогашната госпожица дали още по-случайно тия тъй невинни редове не са запазени.

Когато жената започва нов живот, къса стари писма. Поне да бяха писма! Да не би именно за това... Жената обикновено не къса писмата, в който се казва нещо. Писмата бяха скъсани.

Може би пък бе се бояла да не би един ден децата...

Когато тъй малките ви деца, госпожо, пораснат, ще бъда *fantôme sans os*^[1]. Само че вие няма да бъдете *au soir, à la chandelle... dévidant et filant... en vous émerveillant...*^[2]

А то е, защото нито вие сте Елена, дъщеря на барон Дьо Сюржер, придворна дама на Екатерина Медичи, нито аз Пиер, потомък на маркиз Дьо Ронсар...

Колко голямо бе желанието на мнозина от нас да имаме позната, дори непозната, с която да си разменяме близки мисли, далечни поздравя. Кому да пиша?

И останаха само хубавите желания и хубавите книги.

С други, с целия Уайлд, Метерлинк бе предпочитаният ми автор. Всяка от книгите му струва сто. Четях и се опивах. Дори преведох десетки от най-затрогващите му страници.

„Ако всички думи си приличат, всички мълчания са различни. И цялата съдба зависи от свойствата на първото мълчание, което две души са създали.“

Тия копнежи, които ми идваха отдалеч, ме спираха често пред телените мрежи на французите, зад които се говореше френски, гдето може би в същия миг друг някой четеше на същите букви същите думи.

Понякога само в тия думи човек може да създаде или да погребее живота си.

Спомням си гимназиалните години. Тогава в София имаше една ученичка, която завършваше. Срецах я редовно, почти винаги на едно и също място, когато с ноти се връщаше от урока си по пиано. Връщах се от урока си по английски.

Никога, и до днес, никоя жена не е носила обувка като нейната. Не обувка — ладия. Както лебедът цепи водите на езерото, което природата не е още създала, тъй цепеше тя улиците, а нея природата бе вече създала.

Цяла София лудееше. Двете тогавашни кафенета се затвориха. Всички бяха на улицата в надежда да я срещнат. Да видят как лебедът

цепи водите на езерото, което природата не бе още създала. Но срещайки я, всички чувствуваха, че за тях поезията бе вече изгряла.

Името и презиметой — като заглавието на поема. И до днес дъха си не мога да поема.

От двама мои приятели едноименници — по-далечният; от други двама, пак едноименници — по-сърдечният услаждаха дните си по нея. Тогава не се живееше, затова може би се копнееше.

После — мина време. Но те бяха още преди това завършили. И тя завърши. На следната година и аз завърших. Двадесет години оттогава. Нали вие, госпожици, не бяхте се още родили? Вие ли много късно се явихте, ние ли много рано се родихме! — Ето причините, по които се разделихме.

Двадесет години от първите студентски години. После — войната. Единият попадна в 4 артилерийски. Другият — в 36 пехотен. Не само единият или другият от приятелите ми. Кой не въздишаше по нея? — Всички канонири, бомбандири. Всички пехотинци без опинци.

Днес, след двадесет години, никой вече не въздиша. Прекрасна съпруга, още по-прекрасна майка, който я погледне, почва да се вайка.

Младежки златни дни, къде хвъркнахте вий... От Кървава песен...

Тя бе жена поезия. Поезията изчезна, споменът остана. Споменът — вечната поезия.

* * *

На позицията не знаехме що с скука. През деня и нощта служба, работа, задължения. Връзка с наши, с противника. Разпоредби, грижи, изпълнения. Понякога недоспал, недоял. А аероплани! Артилерия! Всичко можеше да се понесе, само не и душевната пустота. Там никакъв другар не би могъл да помогне. Утехата може да утеши само гладния, жадния, болния, нещастния. Но думите, които биха се насочили към запълване на тая кухня, биха я направили още по-куха.

Близки ми бяха мнозина, всички — такива славни другари имахме! Но още по-близък, сърдечен — Митаков. Извън беседите, и пеенето поддържаше душата. Отдавна още в ушите ми звучаха думите на Едуард Род: „За някои съвременни души музиката е станала един

вид акомпанимент на живота.“ С прекрасния си глас, с чисто културните си песни, с оперите Митака акомпанираше живота ми на фронта.

В Могила — Донков, на позицията — Митаков ми бяха най-близки. С тях дълго се дълбаеше туй, що не се дълбае.

Митака получаваше често писма — винаги от една и съща. Колкото тя пишеше по-често, толкова той отговаряше по-рядко. Нейните писма бяха цели тестета, неговите — две мършави листчета!

Понеже в тая Светая Светих надзъртах и аз — бе ми позволено не само защото не бе ми забранено, — можах да се убедя доколко далечни бяха тия думи, които ни идваха тъй отдалеч.

Ако всички думи си приличат...

Всеки ден противникът ни пращаше горещи поздравии. Изпращаше ги с френски изрази и френски пожелания. Нито едно не стигна до мен. Да съжалявам ли?

И можех ли да предполагам, че ако не лично до мен — до другар, с когото бях в една рота, макар той да бе вече картечник, ще почнат да достигат от вътрешността поздравии от също копнееща, макар не само непозната, но и тъй своя в себе си душа?

Един ден командирът на втора картечна отваря получения чрез ротата полагаем му се пакет тютюн. Отваря и в него малка бележка: „На непознатия герой — поздрав от А. Б. от В.“

Картечникът отговаря любезно, благодари с няколко думи. Кореспонденцията е приключена.

Но ето за негова изненада през същото това първо наше лято на Южния фронт от същата госпожица се получава вече писмо.

Приветливий г-н П.

През дивна юлска утрин, всред красива в...ка природа получавам тъй миловидната ви картичка. Навярно сте се почудили на това, което сте получили, и кой знае какви илюзии сте правили, затова Ви пиша. Но то бе фактичен момент. Не помня кога бе това, преди няколко седмици, аз с няколко момичета от нашата улица... квартал, които обработват в заведението хубави папириси за г-дата там на юг, с веселост драшихме листчета, за да ги

слагаме в пакетите... и драснала съм мисля и аз няколко такива... и забравила съм...

И не съм се излъгала... на висока почва са попаднали...

Но тъмно ми е да зная на какъв господин пиша — кавалер или семеен.

Сюжет от непознати привети.

В... 1917 год.

Г-ца А. Б.

Женен, нежелаещ да праща и получава писма от подобен макар и женски род, ротният предава писмото на един от офицерите си, на другаря ни Пенчо. На каква висока почва попадна то! Отговаря и се завързва кореспонденция.

Жалко, че от десетината писма са запазени само тия четири. Добре че и от тях има следа.

Не знаейки как ще погледне, попитах Пенча би ли имал против, ако поставя името и презимето му.

— Разбира се, не се стеснявай и... благодаря за деликатността. Да има поне с какво, когато остареем, да се посмеем.

Пенчо се надява да остарее! Ами не виждаш ли, че старостта почва да хлопа? (Добре че дъската не хлопа!)

Аз, дето се казва, четиридесет. Ти, доколкото ми служи още лошата ми памет, бе пет пред мен. Значи след пет ще бъдеш на петдесет! Каква по-голяма старост бе, Пенчо!

Но утешете се всички. Няма стари хора, има стари галоши. Стари галоши и езици лоши. Ето второто писмо:

Доблестния офицер г-н Будевски.

Нек живеј!!!

Навъсена: Августна: утрин.

Студеният есенен вятър полъхва и поклаща клоните на дърветата и от всичко личи, че есента е на дневен ред. (Писмото е от 5 август!)

Всред тая очарователна вселена... В...ка, упоена от чародеен нощескашен сън, аз очаквам за куриера, да видя

какво ще ми донесе.

И какъв сюрприз изнамирам. Бързо зачитам бурливите редове, в които прелюбезният г-н Пенчо изтъква поезичка, прошарена в края с комплимент, но то е факт, разбира се.

О, герой, как да ти благодаря... едно задушно „мерси“.

Относно г-ну П...у направете нужното запазване.

Аз знаех, че той е семеен г-н, защото от тях г-да в рядкост да са кавалери, но писах, и то е от една учтивост, разбира се.

Там относно писмото му до мен и моему до него направете нужното, защото г-дата каквито сте там на юг, стават доносвания на илюзии и ред други вибрации.

Лъх от 42 см. бризантни привети от г-ца позната вам по четмо. Тя стиска десницата Ви и казва: О, герой, как силно ти благодаря.

Г-ца А. Б.

Мога да си представя какви са били Пенчовите писма, щом от нейните лъхат толкова ширококалибърни бризантни привети! Пенчо не жалеше закачките спрямо другарите си. Кой знае каквой е писал, щом успя тъй да я подкокороса! Ето, в спомена ми се е запазил един израз от случайно достигнал до мен текст на едно от писмата му. Пенчой пишеше, че в най-тежките моменти, при барабання огън, пред очите на смъртта вижда непрекъснато нейния красни лик (без да бе го още видял) и със спокойствие, с усмивка на устата, напълно утешен (от какво?), чака смъртта! Чака, а тя (разбира се, смъртта) не идва. Защо не идва още, се питам развълнуван? (Недей се толкова вълнува, Пенчо!)

Ето третия бисер:

Прелюбезния мен Pierre, Pentcho

НЕК ЖИВЕЙ!!!

...

...

*Давах аз воля на мечти юлски
Във всичко дирех сетня забрава
Но наидох мир сал на юг
Де Пенчо там живеи.*

...

Пиша пак. И то е от желание да поблагодаря на сюрпризното ти с картичка писъмце.

Радвам се неземно от момента, който тя ми създаде. Ах къде да съм и се мярна пред Вас, за да видя г-н Будевски, тая запалителна фирма, която от няколко дена силно дразни на съчувствие цялото В. Ожидам за снимка, за да видя прелюбезния мен Pierre, Pentcho.

Живей! Светлей!!! Хубавей! Младей...

Сюжет от любезни сърдечности. Г-ца Б.
Ожидам снимка!

Пенчо имаше желание да фотографира с офицерски дрехи някой типичен фелдфебел и да го изпрати с името си. Но дълго трябваше да обикаля от рота в рота. А когато най-после намери мечтания тип — бе тъй типичен, тъй напет, с гърди широки като плет, — че нито една офицерска куртка не му стана. И затова фотографията не стана.

Ето и последния запазен бисер:

Любезний мен Pierre!

IV как е пиша. Працам и снимка, за да видиш познатата Вам г-ца по четмо.

Снимката на задната страна е една грешка — търканото, но в преднатай част е самата същност в пълнатай грация, каквато съм си и сега в действителност: г-ца от нежния дамски пол на 19 век, години..., сестра на брат г-н... г-ца свободна домакиня по своята скромност, гордост и интелигентност!... И нищо особено няма...

Ах как неземно желая да се мерна пред Вас и видя
какъв ефект ще произведе тя.

Много ще се радвам, ако във време на отпуската
посетиш нашия край и впоследствие се запознаем по-
отблизо.

Тук е тъй красиво и дивно движущото се градче В.
всред очарователна природа на... окръг. Навярно ме сте
идвали тук и затова давам пълна картина на всичко.

Прогресирай в обятията на любовта всред южните
свърталища на есента.

Ville de V...

Г-ца А.

Всяко писмо се посрещаше, с неописуем възторг от цялата
дружина.

Писмо от В.! Тоя възглас на Пенчо ни действуваше много повече,
отколкото „Коледни подаръци!“ — на децата. Пред подобно писмо и
шише шампанско би било отказано.

Но не винаги се случваше Пенчовата картечна рота да бъде с
нашата дружина на позиция или в поддръжка. Тогава писмата ни
липсваха... Но телефоните не липсваха. Има ли писмо?

Така в течение на повече от година това скромно неизвестно
момиче развеселяваше със здрав смях, поддържаше духа в цяла
дружина. Как нито една волна дума! Докрай всичко, наивно и
полуприродно — това момиче издържа стила си.

Каква съдба бе запазена за нашата родолюбива непознатата?

По време на съглашенската окупация, пътувайки с влак, бива
закачена от съглашенски офицер. Тази достойна българка е знаела как
да му отвърне. И този „достоеен“ за пагоните и мундира си офицер
изважда револвера си и я застрелва!

[1] безпътен дух — цитат от сонет на Пиер дьо Ронсар ↑

[2] Откъсите са от първия куплет на същия сонет ↑

ЩУРМОВИ И НЕЩУРМОВИ НАПАДЕНИЯ, БОЕВЕ

Южният фронт се различаваше основно от Северния. Докато отсам и оттатък Дунава бляскавото ни настъпление, величавият ни боен поход през десетките хиляди убити и ранени се увенча със славна победа и победна слава и почти завърши войната, на Южния фронт бляскавото настъпление, величавият боен поход през десетките хиляди убити, стотината хиляди ранени се увенча със славна победа и победна слава, но не завърши войната.

Войната продължи, като от подвижна се превърна в позиционна.

Две армии една срещу друга. И двете чакат. И двете се надяват. И двете имат една и съща надежда. И двете имат различни надежди.

Започна борба. Кой повече да мълчи, да стои спокоен — да дразни с мълчанието и спокойствието си.

Започна борба. Кой повече да дразни с ракети, изстрели. Кой повече да порази другия с пушечна, картечна, минохвъргачна, аеропланна и артилерийска стрелба.

Затова от започването на позиционната война, освен даваните от всички машини, предимно от артилерията, жертви се даваха и при щурмовите нападения, които и противникът, и ние правехме — почти не остана полк, който да не е правил нападение. Някъде на полк се падаха дори по две, три и повече.

Жертви се даваха и от нещурмовите нападения — просто патрулни схватки на открито, между двете позиции. Или по-слаби, или по-силни патрули, отделения, команди, вериги. Или засилени — взвод, взводове. Или разузнавателни нападения — рота, дружина, роти, дружини — не само за нападение, разузнаване, но и за поддържане духа у единия, за разколебаване, разслабване духа у другия. Но тия големи нападения бяха винаги, дело на противника. Не зная дали тая мярка поддържаше или закрепваше духа му, но зная, че това не разслабваше духа ни. Напротив, спояваше го: всичките му нападения се свършваха неуспешно. Много пъти нападателите оставяха по няколко, дори десетки пленници.

Нашата дивизия пристигна. Ето от тоя ден действията на Южния фронт.

През май 1917 се направиха два големи, извънредно големи опита, истинско настъпление в мащаб, просто за пробив на фронта — при Дойран и в Завоя на Черна. Ние ще настъпим, каза противникът, на едно място, те ще отстъпят, ето ви храна и вино за три дни, на четвъртия ще получите и храна, и вино в Прилеп — така гласеше заповедта до частите в Завоя на Черна. И, наистина, те, пленниците, получиха на четвъртия ден храна в Прилеп, само вино не получиха, защото ние нямаме такива табииети!...

Противникът пожела да провери и каква е тая прословута първа дивизия. Дали вярно е дадено името желязна, първа, славна. Чакай дай размътим славата!

И той провери и във височините, и в полето. На 16 май пред 6, на 1 септемврий — пред 81 полк. Провери и се убеди. Там зад нашите будни офицери стояха нашите будни войници.

И затова... от тези, които дойдоха до нашите телени мрежи... мнозина минаха — как да не минат, когато нямаше вече телена мрежа, мнозина влязоха в окопите — как да не влязат, когато нямаше вече окопи, мнозина стигнаха до галериите — как да не стигнат, когато имаше още галерии. Абе, къде са тия българи, тия прословути строеваци, брей че диваци, гледай къде се изпокрили, ами че те били истински нестроеваци, най-пъзливи тиловаци!

И там, в галериите, видяха най-после българите, българите и смъртта. Там, в галериите, намериха българите и смъртта. Нито един, който излезе от телената си мрежа напред, не се върна през телената си мрежа назад. Слава на 6 полк! Браво на шопите!

После, при 81 полк. Но какъв е тоя полк? *Ние* не го познаваме! Ще го опознаете, щом противникът го опозна. Тоя *непознат* полк бе образуван от три дружини — по една от 1, 6 и 25 полк.

Ония горе имаха галерии. Тия долу нямат.

Нито един, който излезе от телената си мрежа напред, не се върна през телената си мрежа назад. Слава на 81 полк! Браво на шопите!

След тия два големи опита пред фронта на нашата дивизия се направиха множество други — местни, малки, щурмови и не щурмови — всички до един безуспешни.

Множество опити се правеха по фронта на противника пред вас — винаги, почти винаги успешни.

По целия български фронт при позиционната война преди края няма противников устрем да не е бил сломяван. Само при Яребична отстъпихме. Там обаче не бе победа на противника, там се изкупиха собствени грешки.

Затова с изключенията — май 1917 и май 1918 — при позиционната война, преди септемврий 1918, на целия Южен фронт нямаше боеве, както сме свикнали да говорим и разбираме. Нямаше дивизии, армии да се вкопчат и резултатът да реши.

Нямахме боеве. Но боят е миг от войната. Без боеве се водеха боеве. Без боеве се воюваше. Без боеве се даваха жертви.

Но само жертвите ли са мерило? А тия жертви, които принасяхме, без да даваме жертви, като същевременно давахме най-голямата, постоянната, неотслабната жертва?

Само на Южния фронт прекарахме петстотин дни. Петстотин дни. Петстотин нощи. Бдение, стрелба, схватки, пушки, картечници, минохвъргачки, артилерия. Неспане, неядене, работа. Дъжд, кал, влага. Сняг, студ, виелици. Петстотин дни. Петстотин нощи.

Далеч от близки. Далеч от свои. Далеч от себе си. И пак артилерия, аероплани, артилерия. Огневи нападения. Огневи урагани. Барабанен огън. Петстотин дни. Петстотин нощи.

Първа дивизия бе пред Битоля. Трите най-много обстрелвани участъка бяха Битоля, Завоя, Хума. Веднага след тях — долината на Вардара, Дворянското езеро. Силно обстрелвани участъци бяха още долината на Шкембе, Охридското езеро, Преспанското, Червената стена, Добро поле, Мъгленско, Гевгели, Бутковското езеро, Струма, Тахинското. Някои от тия участъци обаче имаха дни, понякога много дни, на пълно затишие; някои дори се явиха като предмет на неприятелско артилерийско наблюдение и обстрелване едва в последните месеци на войната. Други, пък, поради засилващия се по тях от време на време огън се подреждаха до първите, най-лошо засегнати участъци.

Нашият полк посрещна противника и във височините — май 1917, и в полето. Много пъти негови патрули се кръстосваха с наши, много пъти бяха се приближавали до окопите ни, но биваха винаги

отбивани с огън и жертви. Нападаха ни в Караманския, Трънския, Мочурливия — и в трите участъка на полка.

И ротата стана предмет на нападения — всичко бе отбито.

Цялата 1918 се характеризира с непрекъснат низ патрулни нападения от север към юг. Дойде и нашият ред. Нашите, дивизионните нападения бяха все нападателни команди, щурмови групи, или както ние ги наричахме, патрулни нападения. Нашият полк направи три.

На 11 май патрулът на подпоручик Борис Попов с двадесет и четири души, без артилерия се вмъква в окопите на противника, убива четирима, дава петима ранени и се връща, довеждайки всичките си ранени.

На 9 юли патрулът на поручик Страшимир Димитров и подпоручик Илия Ковачев с двадесет и пет, обучени за целта, щурмоваци прави второ патрулно, подкрепено с артилерия, нападение в десния, Караманския участък.

Вечерта всички офицери от дружината бяхме повикани в щаба на полка. Тоя щаб бе до самата първа линия.

Всичко — от петте роти, с щаба — бяхме се събрали седемнадесет души. Всред пълно мълчание, развивайки очакванията и нескривайки опасенията си, заместник полковият подполковник Михайлов ме назначи да отида с петнадесет от най-добрите си войници вляво от заминалия вече за нападение патрул, за да отбия каквато и да било намеса от *Могилката*, която имаше и артилерия, или въобще от левия фланг, ако би застрашил нашите.

С хората си стигнах телените мрежи на противника, отгдето не се чуваше нито звук. Времето бе тъй хубаво, сухо, топло, че ни бе просто приятно да лежим. Пратеният още вляво патрул се върна — нищо. А и залегнали, можехме да виждаме всякакви сенки, които биха излезли да ни се мяркат.

И от наша, и от страна на противника — нищо особено, също като най-обикновена нощ. По-далеч или по-близо някоя ракета, изстрел, снаряд.

Времето минава невероятно бавно. Невероятно, а все минава, тъй напредва, че просто не мога да разбера какво се е случило и дали въобще нещо се е случило. А часът напредва — три, минава три, три и

половина, приближава четири, какво има, какво става, защо нищо още не става?

Патрулът бе свързан с телефон, да не би по-късно да му е предадено нещо? Нас не биха могли да ни намерят в това открито поле, до телените мрежи, разположени в дъга и отстъп, за да посрещнем и възможното, и невъзможното. Въпреки пълното си спокойствие бяхме тревожни. Защо? Защото сами ние знаехме, че противникът знае... че тая нощ ще нападнем... Все пак ще се чака, ще се чака до разсъмване, до последния миг.

Като по даден знак пред цялата дивизия светва. От Черна чак до Червената стена, вече в участъка на друга дивизия, само пред нас, на фронт двадесет километра, започват оръдията, минохвъргачките, картечниците. Фронтално и флангово сме обсипани с огън, ужасен огън. Цялата ни дивизия се е запалила!

В тоя миг един отплеснал се куршум попада през вратата и пронизва чинията на подпоручик Ковачев. „Нещастие, нещастие!“ — провиква се седящият пред галерията ординарец! „Ще се случи нещастие с подпоручика!“

Огънят е продължителен, убийствен, как ще се спасим? Съмва. Намалява, но пак продължава. Съмва. Няма никакво време за бавене. Един по един, бързо, съмва се, бързо! А се съмва и няма шега, ще ни видят. Задачата ни е изпълнена отдавна. Бързо, прибирай се!

Ето, нахълтваме в окопите, всички сме, нито един не липсва. От хората ми нито един не бе засегнат там. Всички пристигаме благополучно тук. Тичам в дружината. Насреща ми командирът на трета дружина майор Петров се хвърля срещу мен и ме прегръща.

— Георгиев, добре че поне ти се върна, какво стана с другите — Димитров, Ковачев? Върнаха ли се твоите?

А и Димитров, и Ковачев бяха се вече завърнали вдясно, в една от ротите, и 25 им войници също. Но Димитров е ранен на пет места. Ковачев е с пронизан флангово стомах и... всички разбират. Куршум проби чинията на подпоручика. Нещастие, нещастие! И от войниците има жертви, има убити.

Първата телена мрежа е прерязана. Втората телена мрежа е прерязана. И в момента, когато се съобщава вече на тези, които ще щурмуват, войниците биват обсипани с камъни, камъчета. Противникът знае, чака ги и им хвърля тия камъчета, които чукат по

каските, и каските звънтят. И в един миг върху нашите се хвърлят бомбите и позицията срещу цялата дивизия пламва.

Обсипан със страшен огън, патрулът запазва пълно самообладание. Всички се измъкват. Прибират жертвите. Никой не трябва да остане у противника.

Патрулното нападение не успя. Но то показва, струва ми се, че именно същата нощ на десния фланг на дивизията се извърши друго наше, напълно сполучливо, щурмово нападение — то показва, че двадесет и седем души от първа дивизия могат да заинтересуват противника дотам, че да привлекат вниманието на всичките му машини срещу цялата дивизия! То показва, че въпреки несполуката, всички сполучиха да се измъкнат, защото дисциплината на боя бе спазена докрай.

Редник Деян Божилов от Драгалевци, Софийско, вдига падналия тежко ранен подпоручик Ковачев, вдига го с другари, за да го спаси. Ковачев не можа да бъде спасен. Умря. Но умря на българска територия, в Прилеп, защото, ако медицината не можа да го спаси, храбрият Деян Божилов го спаси.

Третото нападение на полка с подобен състав бе извършено на 1 септемврий от патрула на подпоручик Атанас Атанасов. В спокоен, тих пункт неочаквано даде един пленник.

Всички тия нападения се наредиха до много други, извършени все в последните седмици и от други полкове на 62 корпус, гдето също само щабът бе германски. Навсякъде бяха хванати пленници, Сам корпусният, дванадесет дена след нашето последно, два дена след последното нападение, извършено от 6 полк (подпоручик Витко Мухарски), на 9 срещу 10 септемврий, благодарейки и нему със заповед по корпуса, на 12 септемврий отправя обща, дълга и бляскава благодарност към всички, взели участие в приготвителните работи, и към тези, които са ръководили самите нападения и чиито заловени пленници са дали такива важни сведения за положението на противника. Тая възхвала посочва 6, 41 и 81, 3, 35, 36 и 51, 72 и 82 полк и завършва:

„Смелите и храбро извършени действия от щурмовите групи не само че нанесоха на противника големи кървави жертви, но го и научиха, че както и по-рано, *българският войник крие в себе си силен нападателен дух и желание да победи.*“

Кой? — Генерал-лейтенант Флек.
Кому? — На Първа, Шеста, Сборна.
Кога? — На 12 септемврий 1918!

ОПРЕСНИТЕЛЕН КУРС

През зимата на 1917 трябваше да замина за Крушево в създадения за целта курс. Всеки месец от полк се пращаха по няколко души със сметка всички да минат.

В нашата група бяха капитаните Стефанов и Стоянов, поручик Недялков, подпоручиците Власев, Николов и аз.

Заминахме в голям студ. Но хубавата гледка — пътят, завоите, градът — скоро ни възнагради.

Цял месец в град! Капитаните наеха отделни квартири. Недялков и взводният му бяха заедно. Заедно останахме и ние — Власев и аз.

Още при първата среща колко познати от дивизията! Радостни срещания, въодушевление!

Курсът ни бе най-разнообразен. Имаше много добро желание, голямо старание, правеше се нещо. Но най-важното не се постигна. Нито научихме нещо особено, нито пък се веселяхме — музика, вечеринки, срещи с гражданите, гражданките, посещения, гуляи. Двете работи бяха се събрали, а не се постигна нито едното, нито другото.

На тръгване бяха ни казали, че като германците всеки от нас заедно с група другари от своя полк всред офицери от множество полкове ще бъде изтеглян за цял месец на пълна почивка, развлечения и удоволствия. Действителността излезе друга. Не можахме да стигнем германците. Дори не можахме да им подражаваме.

Най-напред трябваше взаимно да си командуваме. Защо всичко това, когато идвахме от бляскави полкове? Още ми е пред очите картината, когато ротни командуват на взводни, когато капитан Стоянов — историк, разказвач и хуморист — трябваше наред и подред с всички останали да командува на подпоручик!

А си командувахме сами, и то с най-висок глас: „Отдай чест!“ Не бе ли по-уместно, вместо да седят в топлите си канцеларии, всички тиловащи от града да бъдат събрани на същия тоя измръзнал плац и да им се изкомандува пред нас всички: „Отдай чест?“

Не зная, но мисля, че почти всички се чувствувахме тук, в Крушево, по-уморени, отколкото на позицията. Преди всичко защото

бяхме излъгани в надеждите си. После защото въпреки прекрасното си поетично местоположение Крушево не бе за тая цел.

Стаята ни се отопляваше с мангал! В Беранци имахме печки! На самата позиция имахме печки! А в града, в Крушево, мангал!

Но който е понесъл тъй много несгоди, лесно ще свикне и ние свикнахме и понесохме и тая.

С Власев прекарвахме най-другарски, при общо най-приятно разбиране. През свободното след учение и вечеря време четяхме и загрижени за бодростта, която следният ден ни налагаше, заспивахме.

Но често ходехме на гости. Както у един-двама от най-добрите ни познати от други полкове, гдето наистина прекарвахме добре, тъй най-често у Недялков.

Недялков бе крайно гостоприемен и много сърдечно към всички настроен. Николов просто добруваше при него. Но сам той бе стегнат, съвестен, изпълнителен и службата с нищо не страдаше, когато до несвикналото ни ухо достигаше: „Как си, ротни?“

А ротният беше добре! Взводният беше добре!

Недялков имаше необикновената сполука да попадне в най-хубавата къща на града. Портата, каменният двор, стълбата, *вестибюлт*, стаите — всичко говореше за господарски нрав на тези, чиято бе собствеността.

Но и самата къща имаше такава собственица! Какво съчетание! Най-хубавата млада жена в Крушево живееше в най-хубавата стара къща на Крушево! А в същата — Недялков, най-младият офицер от полка! А в същата — Николов, най-хубавият офицер от дивизията!?... Сега става ясно защо квартирата на тъй гостоприемния Недялков стана още по-гостоприемна.

Но вместо, както би могло да се предположи, двамата квартиранти да бъдат ревниви към гостите си, те станаха още по-гостоприемни.

А това бе, защото младата госпожа се държеше тъй добре, че никой не би могъл и да си помисли нещо. При това и да би искал да си помисли, нямаше пред кого. Хубавата жена не се показваше. Комуто дожаляваше, че времето минава безрезултатно, можеше да се утеши с минаващата през вестибюла и отминаваща фигура на оформената, чрез големите си форми, майка.

И тъй, от нашия, от други полкове отиваха на гости у Недялков и Сие (Сието бе Николов). И както *дохадяха*, тъй си и *отхадяха*. А къщата бе хубава! А булката, казват, била хубава!

Млада булка! Едва омъжена — ето и войната! Мъжът заминал, а тя останала. И тя остава да пази къщата на мъжа си и името на мъжа си. И го опази.

Докато бяхме ние, ротният я пазеше от взводния. Взводният — от ротния. А и ротният, и взводният — от всички останали ротни и взводни. Но тежко, ако чакаше ние да я пазим. Как би могъл някой да я опази от другите, когато не би могъл да я опази от себе си! Сама тя и без да се пази, бе запазена. Запазена, защото, ако не знаеше, поне с инстинкта си можеше да отгатне: Желаш ли да отстраниш последиците, отстрани причината. Сама тя бе причина. Сама тя се отстрани.

* * *

В Крушево времето ни не минаваше само с чорба или баница. Имаше и строй — „Отдай чест“!

Студено, уморително, отегчително. И всеки следобед по двама-трима не се явяваха на учение. Понякога тези двама-трима достигаха до четирима-петима. Началството не забелязваше нищо. Бе добър офицер и добър човек. Сам фронтовак, пратен тук за месец, за да ръководи курса, знаеше, че всички сме фронтоваци, и се отнасяше към всички с уважение и достойнство. Изглежда обаче че колкото и да бе добър, добрата му памет почна да го подсеца.

Гледайки ни насреща, той като че бе запомнил винаги строените двама един до друг.

Един следобед двамата с Власев решихме да изklinчим. Само ние ли ще бъдем балами? Толкова народ се изреди да не се нарежда редовно пред началството насреща, което не се досеца.

Решихме и постановихме. Лежим, приказваме си и четем. А мангалът тихо тлее, а мангалът меко топли.

Привечер излизаме за вечеря. Другарите ни казват, че началството се усъмнило, проверило! За бея всички останали налице. Само нас няма.

Кой ни е виновен? От редовни по-редовни, винаги все заедно, един до друг. Докато другите бягаха все разредено, ние избягахме подредено.

Казаха ни, щом се явим, на командира да се явим.

Загазахме. Права е приказката: баламата плаща. И аз балама, и Власев балама. Но никой от нас не иска да плаща.

Решихме да останем — останахме. Решихме да излъжем — излъгахме.

Веднага се явихме. Искахме да си изпеем песента и после на спокойствие да се навечеряме.

— Господин майор, чувствуваме вината си, но сме без вина виновни. Като всеки ден, като всеки от нас, след обяд и преди учение, отпуснахме се, за да поспим. Но не станахме навреме, защото щяхме да загинеме без време. Мангалът... ние. Въглищата... ние. Прозорецът... ние. Едва се спасихме. (Не се спогодихме!)

Началството ни отмени веднага мъмренето, което иначе щеше да ни направи, протегна ръка и ни освободи. Идете да се нахраните и се приберете да си починете. Но бъдете внимателни, защото мангалът не е печка!

На другата сутрин Власев и аз сме първи на учение. Един след друг пристигат всички без изключение. Никой вече не се решава на приключение. Всеки може да бъде пратен на заточение.

— Господа — започна развълнувано началството, — преди да почнем днешното учение, длъжен съм да искам извинение за вчерашното си съмнение. Двама наши отлични другари, още по-отлични бойни другари, запазени тъй героично от неприятелските гранати и куршуми, насмалко не станаха свидна жертва на един мангал. Да ги поздравим за това тяхно избавление, да им пожелаем всичко хубаво при това тяхно спасение, да им пожелаем крепко здраве, за да живеят дълго и се радват и те на нас, и ние на тях. Ура!

ОТПУСК

Дойде и моят ред. Не само редът, но и нарядът ми: бях назначен да водя отпускарите от дивизията ни.

Като всеки добър българин в първия момент не останах доволен. Това назначение бе свързано с неприятности, губене на време. Докато останалите офицери използваха разни камиони и прехвърлили Бабуна, качваха се веднага на влака, аз трябваше да се движа с войниците.

Но от Добруджа имам спасителен принцип: никога за нищо да не съжалявам. Така, отивайки докрай — не съжалявам, че съм се родил, не съжалявам, че ще умра. При това в подобни случаи най-добрата утеха е: няма зло без добро. Това добро ми се яви десеторно.

На сборния пункт, в едно и също време, като пред заминаващ влак се явиха групите на всички части на дивизията. Шестте пехотни полка, артилеристите, пионерите, кавалеристите, щабните — всички.

И досега не мога да забравя великолепните подофицери, старши на полковите команди, които ми се явяваха с рапорт и билети. Всеки от тях като да желаше със собствената си личност да представи и отстои полка си. И до днес срещам в София подофицери от първи полк. А като се явих да поздравя всички команди, войниците едни от други поспретнати, по-бодри и по-дисциплинирани. Май 1918.

Начинът, по който бяха уредени тия отпуски, бе за отбелязване. За всички войници и подофицери бе осигурено най-бързо и най-леко пристигане и заминаване. Никакви лични грижи, никакви блъсканици, лутаници, обърквания или неприятности. Който бе създал тоя ред, заслужава похвала.

И тъй, получил от подофицерите билетите на всички отпускари от дивизията, а те бяха повече от петстотин — почти бойна дружина, — поех с тях по пътя за Прилеп, гдето трябваше да нощуваме. И тук наредено. От общината един съветник ни придружи и по списък, от къща на къща тук десет, там петнадесет, всички войници бяха разпределения за спокойна почивка и сън. Бе светло, но всички си легнахме. Сутринта трябваше да тръгнем още по тъмно.

Всички са бодри. Носят почти празните си раници. А което е вътре — не тежи. При това всеки отива в отпуск, всеки бърза.

Превалихме бодро, енергично Бабуна — това ни отне няколко часа. Пристигнахме до широка железопътна линия, гдето влакът ни пое.

Към България! Всички войници са весели и удивително изпълнителни. Никаква случка, никаква неприятност.

Пътуваме. Песни. Свирня. Веселба. Обикалям *раята си*. За всички има места. Всички доволни. Посрещат ме весело, засмяно. А шеги, смях! Като влезеш в някое купе, в някой вагон, не ти се излиза. Закачки, спорове и натурални изрази, нашенски, шопски, да не се наситиш!

Как щях да забележа, да видя, да чуя, най-вече да преживея всичко това, ако пътувах отделно? Щях да се намърдам в някое офицерско и оттам нямаше да измърдам.

Пристигнахме в Ниш. Всички, които ще слизат в Цариброд, Драгоман, Сливница и спирките, да се обадят. И те се обаждат и получават билетите си. И на всяка гара и спирка преди София слизат на групи и бързо поемат за по-близки или по-далечни села. Щастливци!

В София слизат всички. Тук е гарата на три-четвърти от останалите отпускарите. Тук всички получават билетите си. И тая голяма част поема веднага — едни за София, други — за по-близки или по-далечни села. Малка част остава за другите влакове — ще пътуват до Своге или друга близка гара, дори до Мездра или Роман, отгдето е по-близо до Орхаийско. Или по кюстендилската линия — за трънските и брезнишките села. Единични войници имат по-разни посоки и и по-дълъг път.

На всички тук, както и на слезлите преди София, още в Ниш, се казват денят, датата и часът, в който по същия ред ще се връщаме. На всички се пожелава здраве и радост, най-вече да заварят всички вкъщи здрави и радостни. И последното не се забравя: да се държат достойно пред селските тиловащи, особено пред недостойните. Само с израза си, без да му говориш, да му кажеш всичко. Ако бе достоен, и той щеше да бъде там, гдето бяха всички достойни!

И стана нещо особено, чудно и все пак не за учудване. При възгласа свободни сте, добър час, всички отговарят: „Добър час, и на

вас здраве, и на вас радост.“ Май 1918.

* * *

Ако се съди по София, не може да се познае, че е война. Навсякъде всичко препълнено, претъпкано. Броят на цивилните прави просто подавящо впечатление. А военните? Фронтакът се познава отдалече: походка. Като наближи: дреха. Когато дойде още по-близо: ордени.

Пълно с тиловаци, едни от други по-загладени, по-докарани. Няма ли кой да ги разкара? А като са получили за Бог да прости железни, австрийски, полумесеци и разни други само за прогуляни месеци, не ги ли е срам? Като не са се засрамили да ги получат, как поне не се засрамира да ги носят? Знаят ли как се получаваха същите тия ордени на фронта? В нашия бляскав боен полк, полк от първа дивизия, от сто офицери нито един нямаше австрийски, само трима — турски, само дванадесет — германски.

Но същите тия тиловаци сами показваха срама си. Накичили гърдите си с турски, китайски и японски (изразът не е мой), а къде е поне един български?

Браво на този подполковник!

Крушево. Обядваме в обща голяма столова. Никой не си е турил никакъв орден. Един офицер закачил и трите чуждестранни. Подполковникът яде и го поглежда. Пак яде и пак го поглежда, а оня се надул като паун. Че като си отвари устата този непознат дотогава за нас подполковник, че като му каза: „Аз ли не виждам добре, или въобще не се вижда добре. Какви са тия турски, китайски и японски ордени? Ами къде е българският, да не сте го загубили някъде?“ — „Не, не го е загубил — обади се един — ами сигурно още не го е намерил!“

* * *

Едва се помирявахме с това възмутително разбиране на неразбрани тиловаци-дебелащи. Но имаше и скромни нестроеваци и те именно бяха истински строеващи.

На някои тилови длъжности още от началото на войната бяха назначени достойни хора, организатори, пълни със съзнание за работата си българи. Познавах неколцина. Никога нито един орден. Браво! Те също бяха офицери, всички участвували в Балканската война и по обща наредба, за да се запази, част от умствения ни елит, бяха задържани назад. Кой *командуваше* в София интендантската рота през войната? — Професор Петър Бакалов. Още в пет сутринта той бе вече в обиколка по многобройните си подразделения.

Ето такива нестроеви ставаха причина да бъдем по-сдържани в съжденията си за тиловите.

Тилът е не по-малко важен от фронта. В Германия на един в огъня имаше двама в гърба. Отлични двама.

На отговорните близо или далеч от фронта тилови служби трябва да се назначават само най-достойни офицери, само истински строеви. Защото само истински отличният може и себе си да запази, и подчинените си да опази. Десетина дружини, петдесет-шестдесет роти може да се лишат от отличните си ротни и дружинни, но за сметка на това много десетки тилови служби ще си осигурят бляскави началници.

* * *

Който от познатите ме срещаше, веднага запитваше кога съм пристигнал. Много любезно. Такава грижа. Такова внимание! Но едва отговорил, следваше вторият въпрос — кога заминавам. Много любезно. Такава грижа. Такова внимание!

Всеки пита вярно ли е, че сме само на пет километра от Битоля. Хайде, някоя ранна сутрин, малко напъване и... свършено.

Вместо да напъвате отдалеч, понапънете малко отблизо. Само да не би Битоля да ви се види съвсем наблизко. Битоля и французите. Колко наши войници бяха от плен! От разни полкове — по един, в група по двама-трима, те пренебрегваха опасностите, предприемаха тоя тъй труден път и се връщаха отново при другарите си. Браво! Но същият път се взе и от няколко войници на противника, които избягаха и също пристигнаха благополучно. Та искам да кажа, понеже бе съвсем близо — само пет километра, — да не би някой да си спомни,

че не е виждал Битоля, и някоя ранна сутрин дори без напъване и... свършено!

Тоя отпуск ми се вадя много тъжен. Такъв бе животът в София, че просто съжалявах, загдето бях дошъл, имах истинско желание да се върна преди срока, но бях служебно обвързан. Трябваше да заведе войниците.

Но не само общото впечатление тогава — тиловаци, цивилни, никога и неслужили дори, а здравеняци! Ами като си помисля сега, че грамадното мнозинство от тях след войната заемаше, мнозина продължават да заемат, най-видните постове във всички министерства, всички дирекции, всички подразделения в провинцията, че ставаха депутати, министри, пълномощни министри, делегати — просто да си вземеш шапката и дето ти видят очите! Като че качеството неслужил, нестроевак, тиловак бе паролата, която отваряше вратите, изкачваше на най-горните стъпала на държавната и на обществената стълба. Най-печалното е, че такива хора не само продължават да бъдат търпяни, но и продължават да бъдат назначавани. Докога? Докато измрат? — Дотогава и другите ще измрат!

Време е не само единични, време е всички да си вдигнем главите и без стеснение да почнем наред. Лично за себе си отдавна реших въпроса. След проверка скъсах всяка връзка с тези от познатите, които не бяха там, гдето трябваше да бъдат. Не само с тях — и със семействата им. Шапката ми не им се сваля. Ръката ми не им се подава. Неудобно, но... Бъди какъвто щеш, бъди напълно. Колкото и краен, тоя нитшеански принцип трябва да се приложи.

Другари от полка, от други полкове, други дивизии ще получат книгата ми, Например: „На Един от първа дивизия — един от първа дивизия.“ А тоя надпис, запазен за една от многото достойни българки?

През януари 1919 във Военния клуб имаше танци. Една, може би най-хубавата, най-интересната стоеше винаги настрана. „Защо не танцувате, госпожице?“ — я питаха мнозина? — „На Тази, която чакаше първа дивизия — Първа дивизия.“

* * *

Тъй неприятното тогава състояние се помрачи още повече от официалния бюлетин, който съобщи нерадостната вест — падането на Яребична! Тълкуванията, които правеха разни цивилни господиновци, повечето — не казвам синове на бащите си, не съм сигурен, повечето — 25–30–35–40-годишни бащини синчета и мамини момчета (Бог да им ги поживи!), отложени или самоотложени, назначени или самоназначили се на разни обществени служби, наред с разни назначени или самоназначили се тиловащи, разбиращи от работата си, колкото разбира от спокойствие шапката ми сега, когато срещам бойни другари, ме възбуждаха до степен да взема камшик и да почна от когото завърна. Едва тук, в столицата, можеше да се види що е паплач, сган. Колко тежък е въздухът тук. Какви микроби тровят душата на строевака. Колко голяма е разликата между тук и там. Ако остана още малко — ще се разболея. Там всички имаме цел — по-скоро да свърши. Там всички имаме идеал — с победа да свърши. Тук всички имат цел — повече да продължи. Тук никой няма идеал. Тук не знаят що е идеал. „И да ни разгромят — си казват *тия* — все мие едно: ето ми семейството, ето ми имота, ето ми богатството, ето ми отечеството! Ето ми връзките — кръчмарски ли, дамски ли, роднински ли, партизански ли, паразитски ли — те ще хранят и мене, и децата, и техните деца. За по-нататък не мисля. Тия, дето го имат онова, как се казваше, а, тъй де, идеал, се ще мислят за освобождаване, другите се ще мислят за запазване и се ще се бият, и се ще се избиват, няма защо да си правя труд да мисля за правнуците. Когато им дойде времето, те сигурно ще са останали и ще добруват. Да благодарят на дядка си. Елено, дай да прием за тия, дето са на фронта!“

Дали някога ще имаме желаното? А то е тъй просто, леко, възможно. Решение. Подпис. Без кръв, без сътресение! Тоя министерски съвет, това Народно събрание, което може да има тоя кураж, ще изгради паметника на Обновена България. Един закон с три члена.

Първи. Всички държавни чиновници, които по време на войната са били здрави, в определената от закона възраст и не са взели участие, се уволняват. Обезщетението им е предварително получената в течение на толкова години заплата.

Втори. Всички пенсионери, които по време на войната са били здрави, в определената от закона възраст и не са взели участие, се

уволняват. (У нас и пенсионерите са чиновници). Обезщетението им е предварително получената в течение на толкова години заплата и пенсия.

Трети. Всички притежатели на наследствени или лично придобити недвижими имоти, притежатели, които по време на войната са били здрави, в определената от закона възраст и не са взели участие, се лишават от имотите си. Обезщетението им е предварително, получените в течение на толкова години полза, интерес и надуване.

Справедлива, безкръвна, светла, етична Революция.

Елате, вдовици, сираци, инвалиди! Елате да получите от щедрата ръка на Родината това, което ви принадлежи, това, което от седемнадесет години е ваше и което бе ви отнето.

Елате, участници сиромаси, безработни, болни и нещастни! Елате да получите от щедрата ръка на Родината това, което ви принадлежи, това, което, е ваше и което бе ви отнето.

Най-справедливата, най-безкръвната, най-светлата, най-етичната Революция.

Истинската, Лелеяната, Великата Революция.

Защото...

Няма по-светъл подвиг от подвига за Родината!

Няма по-светла жертва от жертвата за Родината!

Няма по-светла песен от песента за Родината!

Които летяха, я пяха. Затова, които я изпяха, Не умряха!

КОМАНДИР

Никога човек не може да избере баща си. Много рядко може да избере командира си.

Има хора, които се стесняват заради баща си. Срамуват заради командира си.

Съдбата ми даде и баща, и командир.

Когато в щаба на дивизията моливът драсна за мен 41 полк, почувствувах се загубен. В непрекъснато очакване да бъда в един от най-първите, командуван от един от най-първите, избирах и полка и командира. Загубих полк и командир. Намерих полк и командир.

По външност, кротост, благодост — никой, никога не би могъл да подозре, че у полковник Хараламби Тошков може да се крие такава морална сила, такава душевна мощ, такъв ненадминат плам. Всичко силно и завладяващо бе се събрало в най-тихия, най-скромния, най-смирения човек.

Лишен от лицемерие и демагогия, от външен блясък и труфила, този човек бе човек. Към всички еднакъв. Старши и младши. Офицер и подофицер. Ефрейтор и редник. Строеви и нестроеви. Никога не се обърна към нито един офицер на „ти“. Никога не му каза на „име“. Винаги внимателен, доказа, че и в най-дребните работи можеш да бъдеш сериозен и пак да постигнеш всичко. Към всички бе еднакъв и в поздрава: „Хаирлия ден, момчета!“ И около този човек дните на всички бяха на хаирлия!

Като малцина други и той считаше, че за да владееш войника, трябва да вземеш сърцето му. А за да вземеш неговото сърце, трябваше да му дадеш своето.

Веднъж, говорейки с един офицер, командирът се спира на малко мостче. Войник носи нещо, мостчето е тясно — не може да мине. Войникът стои и чака. Командирът се обръща случайно.

— Какво има, войниче? Искаш да минеш? Заповядай!

През дъждовните неприветни дни и нощи на настъплението ни в Румъния една вечер командирът изпраща конния си ординарец за слама.

— Гледай да не забравиш и моя другар, донеси и за него!

А другарят на командира е... дежурният телефонист!

Този българин бе българин. Всичко от България, всичко за България. Макар и трънчанин, а не софийски шоп, той бе истински шоп. Говореше на шопите шопски, защото сам се чувствуваше, сам бе шоп, защото ние бяхме шопи, софийски шопски полк, съставен почти изключително от шопи, и тези, които не бяха и те се чувствуваха! Командирът на 1 шопски полк — шоп! Командирът на 41 шопски полк — шоп! Полк за полк! Шоп за шоп!

Този началник бе началник. Винаги между нас, винаги далеч от нас. С всички еднакво близък, еднакво далечен. С никого никаква интимност. Преди всичко — с дружинните. Сами те го чувствуваха на разстояние. Еднакво справедлив към всички, самообладанието му служеше да разрешава и най-неразрешимите наглед въпроси. Този началник бе си създал такова обаяние, че когато се казваше Командира, значеше Войводата. А войводи имаха славните чети в още по-славното време на славните борби за Свободата!

Първите дни на последния май. След два-три дни заминах в отпуск. След две-три седмици командирът падна болен. Продължителна почивка. Но когато наближи времето, както прекрати отпуска си за Дунава и отвъд Дунава, тъй прекрати отпуска си и през септемврий и се яви в полка да го води по тежък, но славен победен път!

Командирът пристигна с адютанта си.

— Останете тук, Новаков!

И Новаков остана при Власев.

— Да вървим, Георгиев!

Тръгваме. Командирът е дошъл да обиколи ротата. Но, не да обиколи окопите и ходовете, за да види дали са пометени. На позиция сме. Няма да правим сватба, само да чистим, метем. А и като метем, гранатите всеки ден засягат окопи и ходове и рушат, зариват. Какво, ще метеш!

Командирът не е дошъл да гледа мъртви окопи и мъртви ходове. А и да иска, не може да ги види. Нощ е. Командирът е дошъл да види живи хора и живи души. А и да не иска, ще ги види. Луна е.

Излизаме от първата линия. Минаваме телените мрежи. Пред нас е поле. Битолското поле. Стигаме пост.

— Господин полковник, явява Ви се старши на пост № 1. От страна на противника не се забележва нищо!

— Отлично!

— Ще се старая, господин полковник! Командирът разговаря с войниците. Пожелава им добра служба — и хайде на следващия пост.

Едва тръгнаха, обръща се към мен.

— Да, тъй е, Георгиев, точно толкова крачки, колкото казахте! А оттук до съседния пост колко крачки има? А от вашия командир до моя колко крачки има?

И ето, този командир, от когото съм на една крачка, ме запитва за войниците — храната, облеклото, настроението, разговорите, духа, надеждите, очакванията...

Пусто поле. Тишина. 1050 се е умълчало. 1248 се е умълчало, Завоя на Черна, Височините, Червената стена — всичко спи в дълбок сън. Само от време на време някоя бяла ракета процепва далечния пейзаж, за да ни напомни, че и там има живи души. Около нас няма жива душа. Зад нас са нашите. Пред нас са техните. Долу сме ние. Горе е Бог. И пред Бога и противника изповедникът изповядва, както само пред изповедник човек може да се изповяда.

Едва стъпваме. Едва пристъпваме. И когато тая изповед през май 1918, всред майска лунна нощ се свършва, командирът се спира. Обръща се към мен и нарушава пълното си дотогава мълчание. Протяга ръка и казва:

— Благодаря, благодаря, Георгиев, за голямата откровеност...

През 1915 на войнишки шинел двама войници изнасят тежкоранен кандидат от 54 полк. Картечниците съскат. И в тоя миг се изправя тънката фигура на командира — тогава дружинен там.

— Благодаря, благодаря, офицерски кандидат Мировски!

Върнахме се. Ето Новаков, Власев.

— Хайде, Новаков!

И пред двамата протяга ръка и повтаря:

— Благодаря. Благодаря още веднъж, Георгиев, за голямата откровеност.

Този другар бе другар. Пред него можеше да се говори, защото можеше да разбере, знаеше да упъти. Известно е вече, че цяла нощ бяхме будни. Посрещаме постове и секрета, пожелаваме им добро утро, присъствуваме на утринната им закуска, пожелаваме им лека

нощ. И едва тогава отиваме да си легнем. Но едва заспали, ще ни събудят. Бригадата иска сведения за патрони, ракети. Тия „тъй важни“ сведения могат да почакаат до пладне. Не. Сутринта!

Понеже имахме командир, оплакахме му се. Командирът не си прави оглушки. Не си „прави кариера“. Отдавна вече я направи, и то на самото бойно поле. Командирът не казва: „Ще видя“, „Ще проверя“, „Ще проуча“. Той взема телефонната слушалка.

— Господин полковник — обръща се той към бригадния и му обяснява, — ако на тая практика, която не позволява на офицерите ми да почиват, не се тури край, ще се оплача в дивизията.

В полка се получава известие, че сестрата на един от офицерите ни, гимназиална учителка, заразила се като милосърдна в една болница в София, е починала. Командирът, нашият *другар*, през чиито ръце минават всички книжа, прочита тая телеграма. Какво по-просто — да се предаде на поручика! Но този месец поручикът е в опреснителния курс в Крушево. Какво по-просто — да му се телеграфира в Крушево!

Но нашият *другар* знае що е скръб. Давайки отпуск на брата, телеграфира не нему, а на друг офицер от полка, също в момента в курса, и не на безразлично кой да е офицер, а на личен приятел на поручика, с поръка да го подготви и едва тогава да му съобщи. И това на фронта, гдето всеки ден, без да ни подготвят ни убиват. И това през войната, когато, без да подготвят близките ни, ги убиват!

Една нощ, тъкмо бях се върнал от обиколка, телефонът издрънка. Свързка, ординарец, адютант? — Нищо подобно. В този късен час сам гласът на командира. Защо ми говори именно той? Офицерите от щаба спят, защо да не спят, целия ден работят, нощем няма какво да проверяват, нека спят — не ги буди. Или може би са будни, а при все това той взема слушалката, сам той иска да говори. И командирът ми говори. Станало е нещастие.

В участъка на моята пехотна рота е цяла една картечна. Най-важният участък на полка — цяла картечна погълната от една само пехотна. На командира капитан Писарев е станало лошо. Няма никаква възможност да бъде изтеглен, нито да му се прати лекар. В моя участък е, да отида аз и направя всичко, да заместя всички.

Веднага изваждам другаря си — вода, въздух, разговор, съвзема се. Научава и не може да се отблагодари на командира, на часовоя. Тези наши бляскави часови! Часовоят е на пост. Разхожда се, върти се,

обикаля, слуша... чува, да чува, той, който е поставен да внимава за противника, да слуша не се ли чува нещо, макар и отдалече, чува съвсем отблизо едва уловими вопли, ужасни вопли от земята, от гроба, от един от нашите живи, преждевременни гробове. Отваря вратата и ротният му, изтегнат на леглото... отива...

Часовоят съобразява. Веднага телефона, щаба, командира... И в тоя тъй късен час, в тоя тъй ранен час на новия, един от нашите петстотин дни на Южния фронт, сам командирът на телефона!

Този командир-другар считаше за дълг да изпрати писмо до семейството на всеки убит офицер. Пишеше го сам, лично.

Тия писма бяха и бойна атестация, и некролог, и другарска раздяла, и надгробна реч. Ето съдържанието на едно от тях:

„Уважаеми г. Х.,

В тежките и ожесточени боеве, които полкът води и продължава да води за постигане на отечествените идеали, падна убит и Вашият син.

Боевете, които оттогава полкът водеше, както и други причини, отнеха от мен възможността навреме да изкажа както моите, тъй и на офицерите от полка горещи съболезнования за геройската кончина на Вашия син. Прекланяйки се пред паметта на падналия, смея да Ви уверя, Уважаеми господине, че както аз, така и моите офицери от полка вземат най-живо участие във Вашата скръб. От свое име и от това на офицерите и подчинените нему Ви уверявам, че неговото име ще остане тясно свързано с историята на полка и ще служи за назидание на младото поколение. От неговите подвизи и дела и любов към Родината то ще черпи поука и ще отстоява правата на нашата Мила България.

Героичната кончина на Вашия син нека Ви бъде утеха. Покойният в борбата за величието на България сложи геройски костите си, като допринесе твърде много за щастливия изход на тази борба. Нека Ви бъде утеха, че ние, неговите началници и другари, ще запазим за него най-скъпи спомени и че той със своята беззаветна любов към

Отечеството и великото дело ще ни служи за пример, достоен за подражание.“

Този офицер бе офицер. Увенчан с бляскава бойна дейност, никой от нас нищо не знаеше, защото никому нищо не казваше. Но той, който бе минал по пътя на истинското командване, познаваше истината и лъжата. Всички слабости откриваше и не се стесняваше да ги посочи. Винаги, обаче, кротко, полугласно, да не се чуе, доста е, че този, до когото се отнася, ще чуе.

— Ако се намирате в невъзможност да изпълните заповедта ми, няма да ви насилвам... Ще я поверя на друг!

Така бе се изразил пред един от офицерите.

— ... По-младши от вас командуват... Вие какво ще кажете?

С тези думи се обърна към друг офицер, заемащ нестроева длъжност, подсещайки го да прояви повече амбиция, особено в момент, когато започваха големи боеве.

А боевете в Румъния започнаха. Всяка нощ командирът спеше опасан. При лягане не пропускаше да каже на дежурния телефонист: „Да не забравиш да ме събудиш“. Но това бе излишно. При най-малкия шум, само пушка да пукне — веднага скача: „Какво има?“ Дрънне ли телефонът: „Какво съобщават?“ Но най-често бе буден. Сред нощ, отдавна минава полунощ, а той е в разговор с някой офицер. „Война е, не се знае кой колко ще живее, елате да си побъбрим, да пием кафе.“ Или най-неочаквано ще попита шеговито будния лекар: „Докторе, как мислите, утре къде да настъпим?“

Тъй, сам буден, обичаше сам да проверява. Една нощ заповядва на един от дружинните да проучи внимателно местността напред: блатиста е, на сутринта ще се настъпва. Придружен от войник за свръзка, командирът тръгва на обиколка. Дружинният му докладва, че е заповядал на командира на еди-коя си рота, който от своя страна е пратил патрул с еди-кой си... подофицер, който донесъл еди-какво си.

— Подофицерски патрул? *Би могло* даже сам ротният командир да отиде. *Би могло* даже сам дружинният... *Би могло* даже и сам командирът на полка да отиде и лично да провери!...

Пак в Румъния, през втората половина на декември, една нощ, минавайки покрай мястото, гдето спи един от дружинните, спира

войника, който желае да събуди началника си.

— Нека почива дружинният, не го събуждайте!

Продължавайки пътя той, натъква се на спящите двама ротни командири. Не ги събужда. Продължава. Спира пред будния командир на друга рота. Разговаря. На връщане среща събудения вече дружинен командир.

— Ех, не съм ви викал, аз проверих, има будност, бодрост, службата се носи добре. Командирите на А и Б роти се събрали заедно да почиват... Е, по-добре щеше да бъде, ако си бяха при ротите. Нали? Не им правя бележка. Само казвам!

В един бой командирът забелязва как една рота не вижда. Нито него, нито противника вижда. „Кажете на ротния да ме погледне.“ А командирът е напред. А ротата е назад. И ротният, за да го *погледне*, излиза с ротата напред.

В един бой командирът забелязва как един ротен не го вижда. А този ротен е старши. Той вижда, че оръдия се вземат, и бърза да донесе, че той именно ги е взел. Бърза и не вижда, че командирът го вижда. Не вижда, че командирът от самите оръдия го вижда. „Нищо — отвърща командирът, — ако с ротата не избърза, нали поне с донесението... Пак с нещо избърза!“

При все това не даде никого в съд. И не само при личните си наблюдения. След получаване на донесение, рапорт, не спи цяла нощ, измъчва се, терзае се, поставя на везните на собствената си съвест постъпката, прегрешението, престъплението, но същевременно и трудностите, лишенията, страданията и след борба със себе си, все с надежда за поправка, все с вяра, че решението му ще бъде оценено, отсъждаше.

Затова пък бе строг при повишенията. При всеки случай, когато неправилно се представяха подофицери, връщаше представлението с надпис: „Да се донесе подробно, за всеки поотделно, коя е преценката да се произведе, каква длъжност е изпълнявал, в *кой бой* е участвувал.“ Към редниците бе по-щедър.

Но бе ли истински въпрос за награда, и то особено с ордени, старееше се да не би някой заслужил да бъде пропуснат.

В Румъния при убийствен огън командирът вижда как след знака за атака пръв скача един подофицер и увлича войниците си. „Черният подофицер от 10 рота“ — си казва командирът. „Черният подофицер —

повтаря той по-късно пред адютанта си — да не забравим да го представим за награда!“

Командирът бе психолог. „Мога ли“, „Обичаш ли“, „Ще желает ли“ — бяха любимите му изрази.

Война е. Службата тогава се отличава тъй много от мирновременната!

По време на бой в Румъния командирът достига един мост със свръзка и телефонисти. Отдавна е време за обяд. Но поради бързото напредване на полка храната още не е дошла. Огладнели, войниците изваждат кутии консервирано месо, взети от изоставени, подредени румънски раници, които поради бързото бягство противникът не бе успял да прибере. Командирът също е гладен.

— Другари, мога ли и аз малко да похапна?

След обяда един от телефонистите реже на румънска пушка тютюн:

— Обичаш ли да ми дадеш една цигара?

Няколко месеца след това в Перишори командирът повиква същия подофицер телефонист, предлага му стол, извиква ординареца си да почерпи госта с коняк и нарежда да му се дадат от неговите, на командира, цигари.

— Това е за оная цигара, която ми даде там, край моста. Помниш ли?

Наблюдателността му бе тъй остра, че малко му трябваше, за да отгатне.

През декемврий в Румъния командирът забелязва известна натегнатост. Веднага попитва на какво се дължи. Повиканият подофицер отговаря, че отдавна вече войниците нямат известия от домашните си.

Няма никаква поща нито от България, нито за България. Веднага дава нареждане всички войници да напишат писма и по двама от рота, под обща команда, да ги отнесат до София, да ги пуснат, а сами войниците да отидат до родните си места. Към определена дата домашните на всички войници да пратят писмата си в София на даден общ адрес, отгдето, събрани, новините ще бъдат занесени на фронта.

Към 3–4 часа сутринта командирът повиква подофицера водач и почва да пише писмо, като същевременно го чете гласно.

— Защо ми го четете, господин подполковник?

— Ти трябва да знаеш какво пиша, защото писмото е до домашните ми. Ти отиваш за своите другари. Ще желаеш ли да занесеш в Кюстендил моето писмо?

— Разбира се, господин подполковник! Нали имам отпуск!

— Да, но ти имаш жена, деца... Нали ще искаш да прекараш при тях!

И командирът прочита цялото писмо, поставя го в плик и без да го запечатва, го предава.

Извън тоя случай, и то само пред едного, никой не бе чул командира да говори за жена си, за децата си. В негово лице жена му имаше достоен мъж. Двете му дъщери един ден ще имат мъж. Двамата му синове бяха мъже. И двамата офицери, и двамата на фронта. Те нямаха дори годеница. Но имаха Родина. Като на мнозина и за тях Родината можеше да стане годеница. Те двамата бяха на фронта. Но за тях никому нито дума. Те тримата бяха на фронта.

Само едно име се чуваше — полугласно, рядко, само пред неколцина — Райчо! Райчо бе последното, петото дете на командира. Райчо бе ученик. Райчо бе дете. За детето си спомняха и войниците, и подофицерите, и офицерите. За него си спомни и командирът!

А той не признаваше разлика в храната. Всички сме едно — от котела. А този офицер носеше следите, последиците от тежките си рани. Десният му крак имаше отворена, незаздравяла още язва 25 см. дълга и 4–5 см. широка. При това всеки ден имаше температура. А боевете в Добруджа започнаха. Септемврий носеше сражения, настъпление, поход. Раната течеше. В невъзможност да язди, качен на кабриолет, командирът ръководеше боя оттам. Но настане ли решителния миг, слизаше и вече пеша, смесваше се с войниците. През цялото време се боеше да не би именно тая му течаща рана да стане причина да напусне полка. На думите на лекаря да си вземе отпуск, отвърна: „Какво ще кажат другарите ми?“

Винаги диетичен, винаги болен, винаги здрав. За него нямаше почивка, ваканция. Всички дружини от полка, бригадата, дивизията, армията се сменяха от позицията. Той бе вечно на позицията. Щабът на полка бе на самата позиция, на петдесет крачки от първите бойни окопи, първите взводове. И какво съвпадение! От град Трън, командирът живееше в разрушеното село Трън. И то в самата черква, която се наричаше... „Св. Хараламби“. Тая двойна случайност му

даваше повод да каже понякога: „Защо ще се безпокоя? Че ще се мре, ще се мре. Белки друго нещо ще стане. Ама и аз Хараламби, и черквата «Св. Хараламби,» светията ме закриля!“

Всяка вечер командирът искаше сам да види войника, който носи вечерята, и винаги го посрещаше с едни и същи думи:

— Момче, донесе ли нещо да похапнем? Е, дай каквото си донесъл да похапнем с адютанта!

Един ден офицер от нестроевата рота му донася прекрасен бял хляб.

— А! Значи има вече подобрение на хляба!

— А не, господин полковник, тоя хляб съм го приготвил за вас.

— Че как? Какъв съм аз? Каквото се полага на войника, това трябва да се даде и на мен.

После повиква един от войниците за свръзка, поисква наядения му вече хляб и му дава в замяна своя бял хляб!

Друг път, влизайки при адютанта, чува го да говори с прехраната, искайки малко чушки и краставици, и веднага му забелязва:

— Ако още не е започнало раздаването на зеленчук за ротите, да не се изпраща и за нас.

Трети път му донасят мляко с ориз.

— Има ли и за войниците?

И млякото с ориз остава непокътнато.

Въпреки вечното си неразположение отказваше най-решително да приеме мляко. Полковият лекар намери най-последен изход: изпрати рецепта за половин кило дневно и едва тогава командирът отстъпи. Всеки ден нестроевата рота му изпращаше това предписано от лекаря лекарство! Но воден винаги от равенството в храната, едва минаха десетина дни, отказа се и от рецептата, и от лекарството!

Именният ден на командира. В нестроевата като войник готвач е сладкарят, известният преди войната в София най-пръв сладкар Стайко Илиев. Имен ден. Стайко. Торता. Няколко от офицерите събират няколко лева, пращат човек до Прилеп да купи яйца, масло, брашно, захар и с тия чисто частни средства сладкарят Стайко Илиев прави две торти. На едната поставя надпис „Честит имен ден“. На другата — „Свети Хараламби да ни е на помощ“.

Командирът получава тортите и взема слушалката: „Кой праща тия торти?“ — „Те са... те са... от домакинството, господин полковник.“ Командирът повиква ординареца и заповядва едната торта с честит имен ден да се даде на телефонистите и свързките, другата — със свети Хараламби — на ротата пред щаба. Войниците имат повече нужда от Св. Хараламби и от помощта му.

На всеки офицер се полагаше макар и минимално количество ориз, грис, макарони. Почти всички ги пестяха, както пестяха захарта. Командирът отива в отпуск и както винаги с ординареца си, комуто се дава кошница с полагаемите се на командира няколко кила продукти. В същата кошница се поставят и закланите и очистени четири пилета, излюпени от полковите яйца, снесени от полковите кокошки, развъдени от полковото домакинство. На Кюстендилската гара командирът слиза. Слиза и ординарецът. Слиза и кошницата.

— Каква е тая кошница?

— Това са вашите, полагаеми на всички...

— Който ти е дал тая кошница, нему ще я занесеш. Веднага!

— Слушам, господин полковник!

И от Кюстендилската гара вместо да прескочи само до някоя и друга и да слезе, защото е от Радомирско, ординарецът тръгва с първия влак и прави отново същия път — София — Ниш — Велес — Прилеп — Битоля. Оставя кошницата, в която до умирисалите се макарони се таят вмирисалите се пилета, и отново по същия път — Битоля — Прилеп — Велес — Ниш — София — Радомир, гдето слиза...

Връщайки се от София и на път за 6 полк, в който се числеше, големият син на командира се обажда на баща си от нашата прехрана, като го моли за хляб и сирене, а също и за полковия файтон.

— Син си ми, синко, но не си от моя полк, не мога да ти дам нищо. Пък и свърших своя хляб, иначе бих ти го отстъпил. А колкото за файтона, той е за командира на полка, но не и за семейството му. Обади се на своя командир, ако разреши, нека ти прати своя файтон!

Спартанец — биха казали някои! Пуритан — биха добавили други!

Пуритан! Човек на най-строги принципи, той чувствуваше, че изпълнявайки ненарушимо принципите, трябва да бъде над принципите. Как иначе бихме си обяснили, че прилагайки неотстъпно

дисциплината, в която бе най-неотстъпчив към себе си, бе проявявал винаги, във всичко, към всички най-отзивчиво сърце?

Спартанец! Когато тъй неуморните гръцки историци все пак се уморяваха да преувеличават, често започваха най-неуморно да съчиняват. А ние вярваме!

Защо тия далечни за нас сравнения? Защо не се обърнем към нашето *Велико Възраждане*, когато живяха *светците*? Те бяха *българи*. Командирът бе *българин*.

Какъв офицер! Да напише заповед! Да даде заповед! Да следи да се изпълни заповед! Наблюдателен, прозорлив, проникателен, съобразителен, паметен, спокоен, мъжествен, решителен и най-важното — *готов винаги във всичко да поеме отговорност* — първото и последно качество, първото и последно предимство, първото и последно достойнство на офицера!

Цялата съвкупност от цялата му дейност ме е подтиквала много пъти да съжалявам, че не бе няколко години по-възрастен, за да командува дивизия. Вярно е, не бих служил при него, може би не бих го познавал, но тая лична жалба би отстъпила пред общия интерес, общата полза. При неговото бляскаво командване бихме имали една бляскаво командувана дивизия в повече!

Но защо да искам непременно да бъде по-възрастен? Можеше да запази възрастта си. Френски и германски подполковници не командуваха ли бригади при полковници полкови?

И защо да не бе се случило дори в нашата дивизия? В съседен полк един подпоручик бе назначен ротен командир. Дружинният докладва, че в същата рота има по-старши. Полковият, който знае много добре това, отвръща: „Старши ли? Какъв старши? Старши е този, който командува!“

А в нашия полк имяхме два случая. Единият засегнат поручик подаде рапорт. Командирът сложи следния надпис: „Аз раздавам ротите си не по старшинство, а по достойнство.“

Защо такова разбиране да не засегне и висшите длъжности? Защо само французи и германци да бъдат глупави? Нека поне веднъж и ние оглупеем. Може би именно тогава ще поумнеем!

Да вземем малко от френската глупост.

Какво сходство в духа, в чувството, в разбиранията между командира и един френски командир. Каква пропасть в духа, чувството,

неразбиранията между нашето и тяхното голямо началство.

Полковник Луи дьо Гранмезон пада от кон и се контузва силно и болезнено. На другия ден се обявява мобилизацията. За обща изненада всички виждат командира с изцяло превързана глава да се явява и с полка си да заминава. В течение на два дни, 19 и 20 август 1914, бива последовно шест пъти ранен. След един месец, на 20 септемврий, без да е оздравял, заминава и веднага получава бригада. След един месец, на 18 октомврий, бива произведен генерал и получава дивизия. След три месеца, на 15 януарий 1915, вече с ранг и прерогативи на корпусен, бива назначен да командува не корпус, а група, цели пет дивизии.

Соасон. Гробница. Най-младият френски генерал, който е автор на бележити съчинения по военно изкуство, който сам е писал, сега сам изпълнява това, което сам е препоръчал: като остави картата, началникът лично да обиколи и да се запознае с местността, живата местност. Има места, които представляват за армията криза. А Соасон е изцяло местност криза. Придружен от помощник-началника на щаба си, генералът тръгва. Излязъл на открито, вижда колко безполезно е да продължи. „Минете — казва той на помощника си, — минете напред (иска да каже назад, защото се връщат), аз ще се движа на разстояние от нас, за да не образуваме прицелна точка.“ Залп гранати спасяват полковника. Залп гранати засягат генерал, който пада смъртно ранен, надупчен от множество шрапнели. Отнесен назад, изповядва се пред свещеника. Дава на началника на щаба последните си нареждания. Казва на пристигналия командуващ шеста армия генерал Монури: „За родината е.“ Прощава се с пристигналата си съпруга. Умира. Отнесен в Париж, в присъствие и по заповед на генерал Галиени бива тържествено погребан.

За пет месеца от командир на полк командува пет дивизии! Това се казва командир! Това се казва висше началство!

Но какво значи човекът, българинът, началникът, другарят, психологът, *офицерът* пред тая скромна проста дума — войник?

1913. Преди да дойде при нас, командирът бе се вече отличил. Като дружинен в 14 полк, на 17 юний, нему лично, на неговата лична храброст се дължи превземането на върха 650 при Злетовската река. На 9 юлий бива тежко ранен.

1915. Мобилизацията го заварва началник на полково военно окръжие. Веднага подава рапорт и заминава като дружинен в 54 полк. На 17 октомврий се отличи при Криволак, гдето бе в първата линия и когато бе отново тежко ранен.

След шест месеца полуоздравява и след други два получава полк — нашия! И става командир — нашият!

Този войник бе войник, олицетворение на най-голям героизъм, свързан с най-бляскава, най-ползотворна, най-резултатна от огромно военно и национално значение командна способност. Войник-командир. Войник-пълководец.

Този войник не знаеше що е окоп, закритие, блиндаж. Сух, тънък, висок, най-високият от всички, знаеше, че където и да се закрие, пак ще стърчи. Всички ще го видят. По-добре е да видят, че не се закрива.

През септемврий в Добруджа в един момент пехотният огън утихва. Няма вече стрелба. Всичко е спокойно. Внезапно румънски монитори откриват силен флангов огън. Двама офицери край командира се хвърлят напълно естествено, разумно в дълбок окоп и просто се сгушват. А командирът им казва философски: „Та то ще бъде каквото Господ дал!“

През февруарий в Румъния командирът е край един мост с двама офицери от други части. Русите застрелват внезапно. Единият офицер се мушва под моста. Другият, по-старши, му дава знаци, шепне: „Излез, не е удобно, сам командирът е тук!“ А командирът се усмихва. Чул е и разбрал всичко и казва шеговито, довършвайки на шопски: „Оставете го. Оно е младо, неопитно. Оно че се научи!“ А оно, младото, неопитното е майор, и то от Генералния щаб!

Такъв бе командирът. Не се закриваше. Затова тая тънка, суха фигура се виждаше навсякъде. Виждаха я нашите. Виждаше я противникът. Видя и запомни.

По златна Добруджа, по ширна Румъния командирът е навсякъде. Само появата му е вече помощ, поддръжка. Само се появи, и от всички полкове на първа дивизия пред Дунава нашият полк мина пръв Дунава. Войниците вдигнаха на ръце командира и го отнесоха всред „ура“ на румънския бряг — там стовариха този, който трябваше да ги води.

Колко пъти сутрин при настъпление командирът излизаше пред полка, пред веригите и сам веригар, удължаваше веригата, желязната

верига, която образуваше железния полк, до железните полкове на железната дивизия.

Мисля, че за този командир-войник във всички глави в полка бе се утвърдило решението: „Ако бих видял командира в смъртна опасност, бих пожертвувал живота си за него!“

Един снаряд пада, убива двама войници, обръща командира и го зарива. А той става просто и още по-просто потърсва фуражката си. Защо я търси, когато винаги в бой е гологлав? Защото я държи в ръка. Така, когато настъпва сам, не е сам.

Дали бе знаел, че Александър Велики и Атила са влизали в сражение гологлави или по чудна случайност вървеше най-скромно по стъпките на двамата велики пълководци?

Боеве пред Букурещ. Боеве за Букурещ.

Към Узун. Бригадният командир изпраща адютанта си да попита дали командирът има нужда от подкрепа. Известно е как почти винаги в бой всеки чака, всеки иска, всеки настоява за помощ, често пъти и без да има нужда.

— Това е авангарден бой. Ако се развърне цялата бригада сега, за после какво ще стане? Нямам нужда от помощ. Сам ще се справя.

Боеве пред Букурещ. Боеве за Букурещ.

Узун. В тоя славен бой, следван от артилерийско отделение, полкът се носи хвърковато, разбива напълно противника — три пехотни и един артилерийски полк, — нанася му огромни жертви, заема селото чрез ръкопашен бой, като покрива площада, улиците, дворовете, праговете с неприятелски трупове. Изнесъл величествена ръкопашна борба, нанесъл знаменита ръкопашна победа, полкът обръща противника в страхотно бягство, пленява десет оръдия, единадесет ракли и взема няколко картечници и множество пленници.

Командирът настига двама ротни — пехотен и картечен — и с тях право на неприятелските бойно завладяни оръдия. А ротата вляво не е още подравнена. А ротата вдясно не е още подравнена. Но нали ротата в центъра е напред! Нали сам командирът е напред! „Дайте да запушим!“ И седнал на едно от пленените оръдия, командирът запалва цигара!

Боеве пред Букурещ. Боеве за Букурещ.

Калугерени. В тоя най-славен бой срещу полка, който е пратил две роти в странично прикритие, действуват цели пет полка. Въпреки

всичко нашият полк с дадени още сутринта в подчинение на командира втора картечна рота, а след 10 часа първа дружина от 42 полк, отблъсква румъните и пленява 28 оръдия.

Противникът прави всичко възможно да си възвърне загубеното. Командирът вижда как една след друга всичките му свръзки падат убити, ранени. И адютантът е ранен. Командирът, който е пратил полковата си поддръжка — една рота и половина, който е пратил дружината от 42 полк, остава само с началника на телефонната команда и с една тръба.

Унесена от шеметния си полет, сама артилерията ни, останала далеч, лети към нови позиции и в тоя миг мълчи. Патроните са на привършване. Няма вече никаква поддръжка. Всичко се е събрало, за да действа угнетително. Противникът напират с огромното си мнозинство. Левият ни фланг започва да отстъпва, следван на 150 крачки от румъните. По шосето се появяват коли. Една, две, три. Так, так, так. Кло, кло, кло. Бронирани автомобили — първите танкове. Отегчаващо мълчание. Само неприятелската артилерия, само бронираните автомобили нарушават злокобно това злокобно мълчание. След левия фланг и центърът се разколебава. Подпомогнат от двама подофицери, командирът спира отстъпващите войници. Пред появата му други се спират сами, залягат. „Какво правите, момчета? Починете, починете си, че ще отиваме пак напред!“

Какви знаменити думи! Казани не от този, когото стомилионен, а от този, когото само тримилионен народ излъчи. И не възпитаният от гувернантки, а този, който имаше само една риза, когото майката в Трън не изпрати, защото не пусна, когото лелята в София не посрещна, защото не допусна. И съблякъл се край Перловската река, докато чака ризата да изсъхне, окъпва се, за да се яви на преглед и постъпи едва петнадесетгодишен във Военното училище. Ето този, с едната риза, казва тия думи. Но в тоя момент не е до думи. В тоя момент има отстъпление. Отстъпват наши роти, много роти, следвани от гъсти, многобройни неприятелски вериги, маси, които овладяват загубените си оръдия.

Съдбоносен момент за полка, бригадата, дивизията. Може би за действията около Букурещ. Но тоя дълъг момент е час по логика. В тоя бой никой началник не е на мястото си. Защото в тоя бой всички

началници са по местата си. Уставните канали са запушени. Затова сърцата са отпушени.

Командирът на трета дружина от нашия 41 полк майор Бояджиев уведомява чрез адютанта си командира на трета дружина от 42 полк да приближи на 1000 крачки и да бъде готов. Бригадният командир полковник Гладичев дава заповед на командира на 42 полк да застане начело на тая същата бригадна поддръжка и давайки личен пример, сам да поведе ротите. Но тоя бой е час по логика. Преди още тая заповед да се изпълни, командирът на дружината майор Илков, уведомен вече за положението, вдига веднага по свой почин ротите и сам ги повежда. Видът на тая, макар и отдалеч още помощ, усилията на всички началници, макар и безуспешно, да задържат левия фланг, част от центъра... Командирът е пратил всичко, дори подпоручика — началник на телефонната команда, преди това и последния войник. Всичко е свършено. Но сам той е преди всичко войник. Той, който е до самите си войници, се вля като войник, но... не се е влял още като командир. Часът по логика свърши. Сега е часът по психология. Ето как пред очите на всички се влива командирът. Влива се като командир, а блясва като пълководец.

— Готов ли си, Петре?

— Готов, господин подполковник!

— Свири. Петре, атака!

И разцепила устните на тръбача, тръбата процепва въздуха. Една съседна вляво се докача. Друга до нея се откача. И по целия ляв фланг, от рота в рота се разнасят тържествени звуци.

Войниците трепват. Това е той — командирът! Войниците трепват. Това е за нея — Родината! И като по знак всичко отстъпващо се спира... обръща... сега вече гъстите румънски маси трепват, спират... вцепенени, ужасени. Пред тях — гора светнали ножове.

Няма вече съмнение, това е отстъпление. Няма вече съмнение, това е сметение. Няма вече съмнение, няма вече спасение. Има поражение.

Пет непълни дружини гонят, 28-те неприятелски оръдия са отново взети, с 31 пълни ракли. А пленници! Излязла вече на позиция, нашата артилерия открива мощния си огън, към който се присъединяват и пленени неприятелски, с наша прислуга, оръдия.

Пет непълни дружини гонят. Цели пет полка бягат. Няма спасение. Има грозно сметение. Има страшно поражение. Поражение.

Никой никога не е чул, никой никъде не е видял по-невъобразима паника, по-страхотно сметение, по-неудържимо бягство, по-страшно поражение. Поражение. Поражение.

Боеве пред Букурещ. Боеве за Букурещ.

А командирът? Той е отново сам. С фуражката, тръбата. Тръбата и тръбачът.

— Какво да ти дам, Петре — обръща се той към другаря си, към щаб-тръбача. Нямам нищо.

И спомняйки си вечната диета, вечните парченца, които пълнят джоба му, изважда последното и му го подава.

— На, вземи това шекерче!

Това шекерче днес е в една скромна селска къща, до кандилото, пред иконата. Без цвят, без мирис, то е най-голямата награда, която войната даде.

Войната свърши. Командирът получи бригада, командуваше дивизия. През декемврий 1919 излезе на площада кротко, да говори кротко. И той като предшественика си от 1900, като баща ми. Но и той загуби кариерата си. Първият в Тръстеник, Русенско, вторият — в Дупница.

Нито войната, нито мирът. Нито полкът, нито бригадата, нито дивизията. Никой не му даде звезда, лента, чин. Но 100-те бойни офицери, 500-те бойни подофицери, 5000-те бойни войници, които го наричаха Командира, му дадоха и звезда, и лента, и чин.

Есента на 1912... Есента на 1915... Есента на 1916... Есента на 1918... Но и есента на 1932...

Така завърши земния си живот полковият ми командир полковник Хараламби Тошков.

Така започна вечния си живот полковият ми командир Генерал Хараламби Тошков.

ОТСТЪПЛЕНИЕ

Не го чакахме, защото противника чакахме.

Не отстъпихме и срещу нас никой не настъпи.

В природата, извън природата всичко се движи по пътя на най-малкото съпротивление. Тъй е в света от самото сътворение. Всички го знаят. Само ние не го знаехме. Не ние с малките звезди и малките ленти, а ония с големите звезди и големите ленти.

Всичките им познания по тактика и стратегия, по психология и логика, по ум и разум бяха премазани от премазания ботуш на последния войник. А *ония* бяха първи. Краищата се приближават. Краищата се сходят. Но те не се сходят. Защото ония не заплакаха, а войникът заплака.

На войника можехме да заповядваме да им отдава чест, да им вика „ура“ и да им застава във фронт, сам да бъде на фронта, когато ония не помирисваха фронта. Но на войника не можехме да заповядваме да плаче.

Той, който не плака в най-страшния порой в Добруджа и пред Битоля, в най-свирепия студ в Румъния и в Македония, който не плака нито когато се биеше, нито когато го раняваха, нито когато умираше, който се показва винаги и навсякъде мъж, заплака. Заплака като този, който е заплакал, защото много е обичал.

Когато се получи заповед за отстъпление, никой войник не повярва, никой не пожела да изпълни заповедта. Срещу никого не извадихме револвер, никого не пратихме на съд.

Войниците не повярваха. Но ние повярвахме защото с очите си видяхме. Видях и аз, и Власев. В други роти, в други полкове видяха Власевци и Георгиевци. Видяхме как войниците заплакаха.

В една сълза има повече гений, отколкото във всички музеи и библиотеки на вселената. Ламартин.

Войниците ни гледаха със същото доверие, с което бяха свикнали да ни слушат и да ни следват. Послушайте ни и сега, последвайте ни!

И те ни последваха. Но унищожете предварително всички бомби и патрони, които имаме тук на склад, защото не можем да ги вдигнем.

Хвърлете ги в отходните места. Никои нищо не хвърля. По двама вдигат на тоягите си сандъците с бомби и патрони. Но сандъците са много, а тоягите — малко. Тогава пушките послужват. Как, пушките, които трябва да пазим като очите си? Да, пушките! Пушката е дърво, а душата — душа!

Ротата тръгва по заповед. Ротата спира без заповед. Всички войници свалят тежките товари и се обръщат още веднъж, за последен път, към позицията, нашата позиция. Към нивата, нашата нива, която година и половина сме торили, орали, сели и от която сега, тая есен, чакахме обилна беритба. Но мина буря и всичко помете. Всички стоят пред тая грозна картина, пред това грозно опустошение. Навели глава, всички войници плачат, както никой никога не е плакал пред собствената си нива. Защото, ако нивата сега не дава, идната година ще даде.

Но никой от нас не е пред своята нива. Всички сме пред Българската нива. А тя е опустошена и няма вече да бъде спасена.

Тръгваме. И всички сандъци с бомби и патрони се изнасят на ръце цели петнадесет километра. Никой не вярва, всеки все още се надява. А този всеки носи лични свои триста патрона, пет бомби, каска, маска, раница.

Но в Беранци не се спираме. След като овладя всичко вляво от нас, противникът — италианците — е далеч вече в тила ни. Знае, че по фронта си ще срещне фронтовици, в тила — нестроеващи. И затова от нас бяга, тях търси. Всичките ни села, в които са прехраните, складовете са вече в негови ръце. В наши ръце остава само вярата, все още надеждата.

Но полето светлее. Тук огън, там огън. Всичко, което се напуска, се подпалва. Надеждата гасне. Все пак вярата остава.

След нашата бригада идва ред на втората, после — на първата. След нашата дивизия идва ред на шестата, после — сборната. Тъй, постепенно, както сме подредени, тъй и отстъпваме. А срещу нас никой не настъпва.

Защо срещу трите бляскави дивизии, които отстъпват, никой не настъпва?

Защото има *някой*, който командува този *никой*. Този *някой* разсъждава по всички правила на тактиката и стратегията, на

психологията и логиката, на ума и разума. Той очаква от нас това, което сам би направил. Той мисли, разсъждава.

Не е възможно аз, който командувам три бляскави дивизии, да стоя там, когато тилът ми е вече обхванат. И каква полза, когато противникът си е в крепостите! Аз ще го подмамя, той ще излезе, после аз си знам работата.

Българинът се показва бляскав в неподвижната война. Тя не отговаря на темперамента му, но той отговори и на това, което е против темперамента му. Сега сме вече на открито. Бог да ми е на помощ! Ето го темпераментния българин! Той ме чака да изляза от крепостите си. Но аз няма да изляза! Той прави това, което и аз бих направил. Той ме подмамя, както и аз бих го подмамил. Това диктуват разумът, логиката. Самата война, която по принцип не е логична, почива на принципи. Първият принцип е логиката. Няма да се поддам на тоя логичен принцип. Няма да се поддам, защото съм по принцип логичен.

Да, но той пали грамади сено, слама, пали складове, пали купища бомби, снаряди. Вярно е, но това е само за окото, това е бенгалски огън, това е рамката, в която той се готви да постави картината на моето поражение. Няма да му се поддам. Логичен съм. Логиката е първият принцип на нелогичната по принцип война!

Но този, който не отстъпи пред логиката, трябваше да *отстъпи* пред Глупостта. Каква храбра войска, а командувана от такива... И французинът си послужи с дума, която, именно защото се превежда, не трябва да се привежда.

Тъй продължи нашето отстъпление. Нерадостно, мрачно. И все пак с малка вяра, че може би, макар и късно, всичко още не е загубено. И наистина си мислехме ние тогава, че всичко не е загубено.

На 24 и 25 септември нашият полк се бие при Църнобог. Бие се и побеждава.

На 26 и 27 нашият полк се бие при Дървеник. Бие се и побеждава.

На 20 и 30 нашият полк се бие при Соп. Бие се и побеждава.

Соп, гдето наново се отличи нашият Шоп.

Соп — последният бой на българската войска. Води го първа дивизия. Трета бригада.

Тук разбихме италианските полкове, които излязоха срещу нас. Заловихме 200 пленника и много картечници. Разбихме ги на 29 и 30

септемврий, когато имената Радомир, Владая и Княжево съществуваха не само като радостни географски, но вече и като печални исторически понятия.

А предния ден бе сключено примирието. Съгласно разпоредбите му трябваше да върнем взетите пленници, картечници и сами да се предадем. Това е грозната истина. Това е още по-грозната измяна. Това е най-грозното предателство.

Кой ни предаде? Кой ме предаде?

Кой ни предаде нас, победителите? Кой ме предаде мен, победителя?

Кой причини катастрофата? Кой създаде трагедията? Вечната българска трагедия!

Седемнадесет години бродя по всеки път и кръстопът. — Нито един стълб!

Седемнадесет години обикалям всяка урва и уся. — Нито един гарван!

Седемнадесет години придружавам всяко опело. — Нито едно без свещеник!

Земята ви зове. Какво чакате вие, които останахте? Не чувате ли гласай?

Или чакате да чуете гласа ми? — Моят глас е гласът на сто и петдесет хиляди, които не умряха. Моят глас е гласът на шестстотин хиляди, които преживяха.

Отговаряйте вие, живи умрели, отговаряйте вие, умрели живи. Отговаряйте...

Пред съда на Тези, които не умряха. Не сте достойни за Тях!

Пред съда на Тези, които преживяха. Не сте достойни за Нас!

Пред съда на Българския народ. Не сте достойни за Него!

Пред съда на Българската история. Не сте достойни за Нея!

Тя записа не вашите, тя записа Нашите имена!

Както в растителното, тъй и в животинското царство всичко негодно умира. Затова и споменът по вас умира. Защото всичко умира.

Преживяват само Действията. Само Подвизите. Само Жертвите. Само Победите.

Ние победихме.

Но благодарение на вас, негодници, до дъно горчивата чаша изпихме.

ЗАЛОЖНИЧЕСТВО

Пушките са съставени. Картечните и оръдията са оставени. Всичко напълно и завинаги загубено. Изчезна надеждата. Изчезва и вярата. Остава само любовта.

Нея никакво, колкото и непримиримо примирие, не може да изтрие. Любовта не се създава с договор. Любовта не се унищожава с договор. Няма любов по договор.

Сам италианският генерал е развълнуван. В никоя книга по военна наука или военно изкуство, колкото научно или изкусно да е написана, не се намира подобен случай — победител да се предава на победен.

И генералът се изправя на коня си, пред щаба си, също на коне и обръщайки се към бригадата, която не е вече бригада, а сбор от хиляди мъже във военни дрехи, държи реч.

В тая реч италианският генерал възхвали героизма на българския войник, подофицер и офицер и изказа съжалението си, че не по негова вина, а по силата на сключеното вече примирие съдбата ни днес трябва да е такава.

И завърши.

Но преди това друго нещо се извърши.

Преди думите — делата.

Преди гласа му, гласът на тръбата.

Всички негови тръбачи бяха събрани. Застанали на десния фланг на една почетна рота, те затръбиха. И тая почетна рота отдаде за почест. Трета бригада от първа дивизия, която не посрами честта си и в това тежко време, когато имаше българи, които отдавна вече бяха загубили честта си, намери честта у един италиански генерал. И цялата трета бригада, последвана от артилеристите си, мина покрай тая почетна рота, която отдаде за почест.

Но ако бригадата се раздели с оръжието си, трябваше да се раздели и от конете си. Артилерийски, картечни, патронни, ездитни. Тая раздяла бе жива. Тая раздяла бе раздяла. Нямаше никаква гара. Но

имаше кристална ваза, в която цветята увяхнаха. Нямаше никаква гара. Но имаше скъпоценна урна, в която надеждите угаснаха.

Ако бригадата се раздели с оръжието си, офицерите трябваше да се разделят и от войниците си. Противникът знаеше, че у българина силата не е в оръжието. Има нещо по-силно от метала. То е духът и душата. И той раздели офицерите от войниците, душа от душата. Нямаше никаква гара. Но имаше кристална ваза, в която цветята увяхнаха. Нямаше никаква гара. Но имаше скъпоценна урна, в която надеждите угаснаха.

Бързо, бързо на камионите! И грабнати от камионите, ние бяхме отвлечени. На няколко километра генералът ни посрещна отново. Спрял автомобила си, подпомогнат от офицерите си, той поднесе на всички български офицери по чашка вермут.

Бързо, бързо на камионите! Откараха ни през Битоля, на тридесет километра южно от нея и ни стовариха при Секулево, Леринско. И там в дървени бараки с прозорци два пръста между всеки две дъски ние се осветлявахме и проветрявахме.

Другите полкове от дивизията заедно с други полкове от другите две дивизии попаднаха във френски залоги. Ние и част от артилеристите заедно с известни малки части от нашата и други полкове от други дивизии образувахме италианския залог.

240 офицера. 240 ординареца. Ординарци, които нямаше какво да ординарствуват. Храната бе ужасна. Сутрин, обед, вечер — макарони.

Отнасянето не бе любезно. Комендант на лагера бе полковник, един от тези, чийто полк бяхме разбили. Полкът му разбит, кариерата му разбита. Отнеха му полка, дадоха му стана, нашия стан. Всички му бяхме виновни.

Пристига бригадният генерал Венеция. Командува му се мирно. Драго му е, вижда само мъжествени лица. Загрубели, обраснали, но лица, мъже.

Никой от тези 240 души не носи орден, лента. Все пак едно изключение — най-ниският ни другар, от далечен полк, от Варна, с два сантиметра гълъбова лента привлича вниманието на генерала. 239 офицери нямат нищо — значи нямат нищо. А този макар нисък, къс, но и аз съм нисък, къс — той, той е храбрецът!

И генерал Венеция се спира пред него, застава мирно и му отдава чест и се покланя, и пак му се покланя. После пита от какъв род оръжие е този ненадминат храбрец. И генералът разбира, няма защо някой да му превежда, чува и сам си превежда.

Нашият варненец, голям смешник, от многото разказани смешки и смехории приказва смешно.

— От какъв род оръжие сте?

— Пихота!

— Пилота! Пилоота! Пилооота!

И като почна тоя генерал Флоренция, скузи... Венеция да маха с ръце по въздуха и да хвърчи, колкото ни бе скръбно, толкова по-сърдечно се разсмяхме.

От великото до смешното има само една крачка. Наполеон.

Още когато се получи заповед, че съгласно примирието трябва да се предадем, голяма група отидохме при командира да му заявим, че не желаем, че искаме да се върнем направо в България.

Защо да говоря за нас? Това трябва да се очаква. Но какво да кажа за небългарите?

В нашата дивизия всички народности и вери бяха от българска народност и българска вяра. Щом нешопите се чувствуваха шопи, естествено бе небългарите да се чувствуват българи.

Когато се получи заповед за предаване, Хаик, този син на арменци, внук на арменци, правнук на арменци — българинът поручик Хаик Хайребедиян вдигна револвер да се застреля!

Командирът посрещна спокойно думите ни, поздрави ни за мисълта и чувството, но помоли да останем.

— След вас ще тръгнат войниците. Те са с оръжието си... с това ще се *компрометира* сключеното вече примирие.

Командирът бе прав. Останахме.

Много вълнения, ужасните дни, които преживяхме, последните десет, цели десет, уморителни, убийствени дни на поход, боеве, безсъние... А! Това безсъние! Никога не бих повярвал, ако не бях видял, почувствувал и преживял. Едва се кача на коня, и падам върху главата му. Сляза, а цял залитам. Ходя и спя. Когато, съвзел се, се обръщам, цялата рота като пияна. Като изкласила нива, като морски вълни от вятъра цялата рота се люшка. Ходи и спи. Колко войници

бяха изпопадали в рововете от двете страни на шосето! Колко души бяха издраскали лицето и ръцете си от тръните край шосето!

Ужасни преживени дни. Всичко бе се събрало — лична убийствена умора и умора на хората. Ужасен поход. Позиции, окопаване, укрепване, бой, победа. И въпреки това — отново отстъпление. Война, в която отстъпва само победителят. Разбиеш, победиш и отстъпиш. Това нито се живее, нито се преживява. Мъчиш се за себе си, измъчваш се за другите. А като не се грижиш за себе си, имаш грижа за двеста души. Те трябва да се хранят, да почиват, да бодърствуват, да бдят, да се бият.

След всичко това преживяно като мнозина други, едва пристигнал в лагера, едва няколко дни осветлявал се и проветрявал се през два-три сантиметрови прозорци, заболях. Най-напред италианска, после френска болница.

В италианската стоях седмица. Изпитах такава мъка, че казах на лекаря, ако не ме изпрати във френската, където са другарите ми, ще избягам.

Във френската прекарах също малко. Въпреки че имаше българи, въпреки че имаше и наши лекари в помощ, изпитах такава мъка, че казах на французите, ако не ме изпратят в лагера, където са другарите ми, ще избягам.

В лагера прекарах също малко. Въпреки че бях при другарите си, изпитах такава мъка, че... не можейки да кажа на коменданта, ако не ме изпрати в България, ще избягам... избягах.

БЯГСТВО

В кантината, която продоволствуваше тези, които имаха пари, намерих три-четири екземпляра от една книжка на *Меркюр дьо Франс*. С останалите гологани...

Разхождах се по двора на лагера. Тясна пътека, дълга тридесет крачки. Разгърнах книжката и в нея — неиздадено стихотворение от голям поет. Прочетох, препрочетох го и почнах да го уча наизуст. Но се спрях. Моментът бе за поезия, не и за стихотворения.

Не зная как съм ходил, какво съм изразявал. Зная само, че при мен се приближи картечният поручик Велчев.

— Разбрах какво кроиш. С теб съм. От Балканската имам ревматизъм и съм слабосилен. Ти току-що излезе от болницата и още се клатиш. Ще се разберем в ходенето.

Погледнахме се и се разбрахме за ходенето. Веднага отидохме да потърсим Стефанов и Митаков. Намерихме ги заедно.

— Ние бягаме. Хайде с нас!

— Съгласни!

Потърсваме Бобчев. Прие радостен, остана просто трогнат, че за да закръглим петорката, на него именно сме се спрели.

Всичко това стана за няколко минути. Колко е часът? — Единадесет. Следобед в пет бягаме. А в пет е съвсем светло! Разполагаме с шест часа, а тъй много работа ни предстои.

Изработва се планът. Общо се предлага, общо се приема. И всеки получава назначение. И всеки бърза да го приведе в изпълнение. Въпросът е за нашето избавление. Няма време нито за съмнение, нито за стеснение. Необходимо е да се изпълни взетото решение.

Веднага се дават пет платнища и петимата ни ординарци почват пет раници.

Съобщава се в лагера, че продаваме багажа си. Струпват се множество офицери. Ние петимата изваждаме всичко, което имаме. Моето не е много: два сандъка с книги, големият ми сандък с дрехи и прочие загина още по-рано. Продавам това, което имам в най-лекия си багаж. А то е почти нищо.

На тая продажба не присъствува нито един от нашия полк, нито един от бригадата, значи нито един от дивизията. Който може, ще разбере. Обкръжават ни съвсем непознати или такива, чиито лица бяхме случайно забелязали, смътно запомнили.

Почва спазаряването. Никакво спазаряване. Просто — имам нужда от 150 лева. Един дава 120. Съгласен. Изважда и подава 90. Поглеждам го, а той: „Че нали за толкова се спазарихме?“ И се усмихва, и досега не мога да забравя усмивката му. Но не мога да забравя и друго.

Поручик Иван Тошев от 42 полк, който не зная откъде се яви (тая първа дивизия, която се явява винаги и навсякъде), улови тоя момент. Направи крачка към мен и като се спря с едрата си внушителна фигура, каза още по-внушително:

— Георгиев, ти предприемаш дълъг и опасен път, чийто изход не се знае. Имаш нужда и от пари. Аз имам само двадесет лева. Да ги разделим. Заповядай половината!

Със стоте лева отидох в кантината. Там вече ме чакаха другари. Голямата покупка не трябваше да направи впечатление. Петима ще купуваме и то много. Ето, влизаме мнозина, купуваме лебервурст, кутии кондензирано мляко, шоколад, захар. Всеки взема по 200–300 грама захар и кутия едно или друго или шоколад. Вън вече цялата ми покупка се струпва: пет-шест кутии мляко, толкова шоколада и кило и половина захар.

Отиваме при заведующ прехраната Методи Василев. Има италиански открит лист за свободно влизане и излизане. Предлагаме му, съгласява се. Също — за хляб и кашкавал. Веднага ни дава по четири-пет хляба и по 200 грама кашкавал, като за днес на другарите ни дажбата се намалява.

Намираме старшия на лагера. Съобщаваме му, че бягаме. Благодарим. Да бъдем спокойни. Може да стане проверка. Като предупреден, ще знае как да постъпи.

Всичко — раниците, храната — се внася незабелязано в намиращия се също в дървена постройка край самите ни дървени помещения лазарет. Никому не нрави впечатление. И без това там се влиза, излиза. Под шинела, под мушамата — всичко е вече в лазарета.

Раниците са натъпкани.

Андрей Заяков, който е болен от пневмония, ми изказва дълбокото си съжаление за пълната невъзможност да се присъедини към нас. Не е необходимо да говори. Достатъчно е да го погледна. Погледнах го и просто го съжалих.

Дава ми леген. Измивам се, може би за последен път. Довиждане в България!

Линейката е пристигнала. Планът продължава да се изпълнява като по часовник. От лазарета се изнасят и мушват в нея незабелязано петте ни раници, покриват се с платница. После се изнасят *забелязано* на носилка двама от ординарците ни, на които въпреки отличното здраве е поръчано да охкат. Поставят се легнали върху раниците.

Фелдшерът в бяла престилка излиза, говори нещо на Бобчев, който е определен да седне до каруцаря, дава му „болнични“ книжа и линейката под погледите на италианските часови, които не изпускат от очите си нищо, защото всичко е направено, за да бъде забелязано от тях, тръгва.

Целият стан е на крак — 239 офицери, 238 ординарци са вече във помещението. Нищо не е в състояние да ги прибере. Затова трябва да се бърза. Излишно е, всичко върви по плана.

Линейката се тресе, болните... не охкат, а реват, като че някой ги коли, ето наближават часовая пред пътя, още няколко метра и... за най-голямо изумление този часовой вдига ръка: „Стой!“

Застинах. Пръснати всред навалищата, следим всяка стъпка и всеки жест. Бягството пропадна. Заловени сме.

Но часовоят дава знак и линейката продължава. Какво се е случило?

Забелязвайки как изкусно двама от другарите му се изплъзват, един ординарец се затичва и иска да се метне при тях. „Назад, ти, който искаш да бягаш, назад, ти, който искаш да се възползуваш и спасиш!“

Малките удари свалят големите дъбове. Франклин.

На Косово поле малко, нищожно камъче спъва коня на крал Лазар. Кралят пада. Кралят убит! Сметение. Бягство. Поражение.

Ето как тоя незначителен случай едва не провали бягството ни.

Като привлечен от магнит излизам. От разни места излизат и другите трима. Групата ни е вече образувана. Хайде по същия път, напред! Насочваме се към същия часовой, който от своя страна тръгва

към нас. Извадил предварително още открития лист и съгласно уговореното, Митакow го подава наопаки и казва на италиански: „За четирима е.“

Часовоят гледа листа продължително и без да го мръдне с пръсти, отвърща: „Да, за четирима.“ Честта на италианския мундир е спасена. После, отмервайки ни един след друг, преброява ни. Да, четирима! Италианските войници, които ни охраняваха, бяха неграмотни. Това знаехме. На това разчихахме. Да, за четирима!

И пред погледите на 235 офицери, на 238 ординарци и на всички часови, които опасват лагера, четиримата излизаме от него.

Всичко обаче не е свършено. Малко съмнение, че бягаме, и един или друг часовой би могъл да ни спре.

Затова едва направили десетина крачки, спокойно и без команда, пред 235 офицери, 238 ординарци и пред часовите, които опасват лагера, единодушно като всички българи в подобен тържествен миг, оросяваме и без това оросената от дъжд земя.

Сега напред! От тук нататък няма вече спиране!

На няколко десетки крачки има голям каменен мост. Наближаваме го, а по шосето отдалеч една кола лети в кариер. Какво ли има? Вече сме на моста. Колата — наша, продоволствена — наближава и без да намали хода, явно да не създаде подозрение, лагерът е съвсем наблизо, всичко се вижда, съобразителният каруцар реве: „Издадени сте. Комендантът иде! Спасявайте се!“ И профучава като пожарникар.

Пожар! Главите ни горят. Всички мълчат и все пак всички крачат по шосето, по което комендантът трябва да дойде. Ето отдалеч файтона му. Няма грешка. Няма и време за губене.

Не сме ли една дивизия? Не сме ли един полк? Не сме ли една дружина? Предлагам, всички са съгласни, никой не е против.

Ще го посрещнем. Във форма е. Полковник. Старши. Ще му отдадем чест. Поиска ли да ни спре, ще стреляме.

Четири мушамы се разкопчават. Четири кобура се преместват. Четири кобура се откопчават. Върху четири корема четири дръжки светват.

Денят е още буден. Сам той е пленен, опиянен. И за него такива зрелища са рядкост. „Всичко гледам, всичко виждам. Продължавайте, браво!“

Файтонът на коменданта приближава. Ето черните едри коне, които познаваме. Всички минаваме в лявата страна на шосето. Един зад друг. Мушамите са заметнати. Ръцете — отзад. И слепият може да види, че четири дяволски машинки са на позиция. Доста е да мръдне дясната ръка и да трепне показалецът.

Какво мисли комендантът? Сигурно си спомня първо отделение — $4 \times 8 = 32$; $32 : 2 = 16$. Шестнадесет куршума ще поздравят адютанта, който е до мен. Дали поне един от останалите шестнадесет не ще попадне в мен, на място, което ще ме остави на място? С тия българи шега не става. Разбиха ми полка, разбиха ми кариерата, разбиха ми живота. Остава само да ми го вземат.

Четири ръце се вдигат. Две ръце отговарят. Пред самия крал господин полковникът не е отдавал тъй чест. Това е честта, която отделя живота от смъртта. Това е честта, която създава от смъртта — живота.

И тук победихме!

Когато след малко се обърнахме лагерът представляваше пленителна гледка: всички строени. Комендантът е там. Адютантът е там. Сигурно всички сериозни. Само един се хили, потърква ръце и не може да се нарадва на това царско зрелище, само той се смее и прерадостен отива на почивка. Денят ни благодари и пожелава „Лека нощ!“

* * *

Когато след завръщането на дивизията се видяхме с другите, разказаха ни и тоя последен епизод. Старшият на лагера заповядва веднага петима ординарци да се строят с офицерски шинели. Комендантът проверява. Вместо 240 излизат 241. В бързината вместо петима ординарци обличат се шестима!

Но в оня момент не ни е до шега. Слизаме от шосето и в лепкавата кал се снишаваме, за да изчезнем в напуснатите посеви, за да бъдем закрити и от мрака, който — хайде, по-скоро — не бърза да настъпи.

Вляво от шосето има френски и сръбски полкове. Ще се движим вдясно и ще стигнем болницата.

В тъмнината ни причаква единият ординарец. Задна, закована врата, която не се охранява, се е отковала вече за нас. Бързо влизаме. Ето лекарят, наш, български лекар, предупреден, който ни даде и продължава да ни дава пълно съдействие. Ето и Бобчев. Водят ни в едно противоаеропланно закритие, гдето са раниците ни.

Тъмно. Тихо. Всички мълчат. Всеки влиза в закритието, взема раницата си и бързо излиза. Пипам, гледам, търся — никаква раница. Подават ми свещта по-насам — нищо. Да би била игла, пак бих я видял.

Измъквам се. Какво да правя? Има само един изход.

В тъмнината едва виждам силуети.

— Стойте, чакайте!

— Шт, тихо, полека!

С неимоверни усилия ги настигам. Ужасната, едра, лепкава кал от нивите, по които вече газим, тежи, откъсва краката.

Едва тук се проверяваме — всички сме. На добър час! Сега, бързо! Безспир, напред, да се измъкнем колкото може по-бързо на по-голямо разстояние!

Митака е до мен.

— Къде ти е раницата?

— На гърба!

Бързаме. И тая бързина става още по-бърза, защото Бобчев ни разказва полугласно.

По шосето го посреща една... шт, тихо... нищо, продължавай... една продоволствена кола — същата, която посрещна и нас. Какъв досетлив, смел, достоен войник, който отива да спасява петима офицери!

Пресреща го и му казва, че току-що научил, че един грък-подофицер на италианска служба (знаехме го, защото миналите дни бе се навъртал, а бе откраднал и един бинокъл, как да не забележим този тип днес?) издал бягството ни. Веднага се нарежда да се пригответи голяма група войници за охрана вън и вътре в болницата и както пристигаме като в клопка да ни заловят! Нямайки друг начин да ни предупреди, нашият боен другар се качва в колата, като предварително нахвърля хляб, за да не възбуди подозрение, ако бъде спрял, и лети! Далеч от болницата спира линейката и Бобчев (какъв великолепен план, който предвиждаше офицер да придружава

раниците) съобразява, решава и изпълнява. Веднага вдясно, за да не срещне коменданта, веднага вдясно, за да не се натъкне на часовите! Браво на Бобчев!

По ужасен, дори не и междуселски път той пристига съвсем отдалеч, отзад болницата, оградена с телена мрежа и без да се натъкне на нито един часовой — и това е изкуство, — се вмъква. Лекарят, санитарите напълно на разположение. На същия лекар предадохме открития лист, който трябваше да се предаде на Методия.

Утре е Димитровден. Тая нощ сърбите, чиито лагери бяха тъй близо до болницата, които имаха и постове напред, които бяха избили в полите на планината избягали от войнишкия пленнически лагер наши войници, тая нощ сърбите ще празнуват! И на това разчитаме.

Нощта е тиха. Отникъде никакъв огън, светлина. А кал, кал... чудесна кал, както казваше старшията Георги. Просто ужас. Краката ни се измориха в първите километри. А като нагазихме в мочур ли беше, разляна река ли беше, пороища от поройните дъждове ли беше — просто непоносимо. Мокро, тежко, неизгазимо.

Всрещаме тоя неизразимо тежък път се спираме да отдохнем. Гледаме се и се познаваме по лице. Всичко вече се очертава.

— Къде ти е ранцата? — питат другарите.

Тук изпитах същото чувство, което ме посети в момента, в който открих, че ранцата ми липсва, а същевременно, съветвайки се със себе си, че трябва да вървя. Попипах револвера, стои на колана. Пълен е. В джоба още — всичко четиридесет и седем патрона. В представата ми те заместиха четиридесет и седем хляба.

Наближаваме местата, гдето по сведения бяха избити нашите войници. Силуетът на планината се очертава, посоката ни е правилна. И тук разчитаме на днешните гуляи за утрешния ден.

Нивите се свършиха. Калта се свърши. Вече пълзим по балкана. Тоя балкан, на който станаха едни от най-големите, най-кръвопролитни боеве. Каймак Чалан, 2100 метра над морското равнище. Вече сме на върха. На самия, истинския връх. Няма никакво съмнение. Ето издигнатия от сърбите паметник мавзолей. Поизясни се, а сме и на високо, при това снегът е покрил всичко.

Всичко се вижда ясно. Всички сме въоръжени. Всички вкуп. А нито един не се решава да отвори вратата на мавзолея. Чувство като това, което войниците изпитаха при гробищата на Скорцарул Вехи.

До паметника има голяма и дълга дървена постройка. В нея — маси, столове. Тук се е празнувало Изсъхналите гирлянди още висят. Има и тенекиени печки.

С ножовете си правим трески и за да се сгреем, запалваме една печка. И да се съвземем от убийствения всред ужасната кал път — тридесет и пет километра, — сядаме да починем.

Димитровден, рано сутрин, първите, малките часове. Едва осми ноември. А такъв сняг и студ! Излизаме, вземаме чист сняг и в канчета си сваряваме чай. Ей че мирише водата! И уморени, насядали край печката, която, натъпкана добре с дъски, пращи, без охрана заспиваме.

Нещо ми припари, скачам! Единият ми крак опрял до печката и тя разгорещена почва да гори, докато усетя.

Тоя ботуш, по-добре само гьонът, защото по-късно ще разкажа цялата история на ботушите си, ми остана задълго спомен с изгоряла дупка — спомен от Каймак Чалан.

Събуждам другарите си. Закусваме и тук вкусвам сладостта на хляба.

Спускаме се от Каймак Чалан. Снегът ни помага в осветлението, трябва да бързаме да се изтеглим от това място. Студено.

От тук нататък почва истинското ни жално страдание по тая страдалческа земя, по която тъй много са страдали цели три години страдалците.

Минаваме по самите окопи, телени мрежи, землянки, закрития, бетони. Бараки, постройки и други приспособления на едни или други прехрани. Движим се по позицията и минаваме Добро поле, Мъгленско, Яребична, Нънте, Хума, Конско и все продължаваме, и продължаваме.

Видяхме и преживяхме и трагедия, и драма, и комедия. Със собствените си очи можахме да видим укрепени и полуукрепени позиции, широки и тесни телени мрежи, копане и лежане. Ако бях дивизионен... ординарец, можеше да не мине, но все щях да кажа... ординарската си дума. Нямаше ли контрол за тия, които не контролираха? Нямаше ли камшик, бич? Нямаше ли някой да почне поне с думи да бичува?

Така се движим, използвайки пътеки, неулегнали пътища, избягваме шосетата, хората, пътуваме обикновено нощем. Но тръгваме още по светло и можем много да видим. Продължаваме с часове от

ранния ден, докато замръкнем нейде, за да намерим сън. Понякога решаваме и пътуваме и през деня, а краката ни се клатят. Но винаги спим без охрана. Тъй сме уморени, изтощени от тия *кестерме* пътища, че ако поставим едного на пост, нему самия трябва да поставим часовой. После часовой на часовой. Я по-добре всички да спим! Кой ни пази? Един Бог знае. Сигурно за себе си тая служба запази.

Пътуваме. Почиваме. Седим. Спим. Разбира се, на открито. Разбира се, всред сняг, дъжд, мъгла, кал, влага. Мокър от дъжд не се бои. А ние не се боим, дори и когато не сме мокри.

Почиваме и ядем. Тънкото ножче реже тънки парченца. Тънкия студ реже дебели шинели. Студ на кутийки, глад на филийки.

Да са живи необраните градини. В първата, в която попаднахме — чушки. Тъкмо за моя празен стомах! Хвърлих се и яж, бай Георги! А те лютиви, от арнаутин по-арнаутски. Къде сол. Другарите имат захар. Че като се хвърлих, както правят жадните и ожаднели коне или биволи към някоя река, езерце, или... гьол, и като залочих първата течност, която ми се мърна! Не ме хвана никаква болест. Досега поне не се е обадила!

По-нататък намерихме гулии^[1]. Яж гулии и не се бой! Намерихме и зелки. Тия градини като че ли за нас необрани. А като навлязохме в царевицата и като си направих на бърза ръка торбичка и я напълних със сурова царевица, осигурих си за цели шест дни прехраната. Подслаждан с най-естетични филийки, шест дни съм гризал сурова царевица. Млади хора, здрави стомаси. С друго богати, откъм хляб — сиромаси.

Най-печалното бе, че от всички аз бях се снабдил с най-много продукти, които именно на път са тъй необходими на човека. И тъкмо с моята раница такова нещастие! Другарите бяха купили малко мляко, шоколад, лебервурст и захар. Въпреки това върху някоя царевица ще ми изстискат малко от кондензираната захаросана затвърдяла млечна течност. Чудно — всякакви зеленчуци по градините, а нито на едно място лук. Но нали има гулии? Или след някоя изядена гулия ще ми поднесат бучка захар. Ние другари ли сме или гулиева глава?

И тъй, като изключим хляба, който и на другарите се свърши, защото надеждата започна, другите продукти бяха в незначително количество. А дори и с пари няма откъде да си купим. Кой ни е крив, като избягваме населените места?

[1] Земна ябълка — вид зеленчук ↑

СПАСЕНИЕ

Една нощ, докато другарите ни чакаха край пътя, за да не образуваме голяма група, само двама влязохме в едно село и почукахме на първата порта. Кучета се разлаяха, шум се вдигна. Но станалото — станало. Чукаме на вътрешната врата. Че като вдигнаха врява! Попадали сме на куцовласи. Не ни дадоха хляб, макар да им предложихме пари. Нещо повече, вдигат се да ни обадят. В селото имало сърби. Брей че смелчаци били това куцовласите! Трябваше да им пратим по някой куршум за спомен. Но кой ще си цапа ръцете!

Друг път пътуваме през деня и това бе за пръв път по широк друм. Настигахме група пак куцовласи, а също и куцовлахини, пък всички все със здрави крака — нито един куц влах, нито една куца влахиня, — настигахме група с натоварени коне и катъри.

Тоя път инициативата бе наша. Денем, светло, петима. Коланите ни върху мушамите. Коланите не е важно: важни са кобурите. Тия кобури не са грамотни, не пращат писма, при това са и глухи, и неми. Само не са слепи — всичко виждат. Та въпросът бе, че като наближихме, нашите любезни спътници съвсем не се уплашиха от нас — голяма работа, пет души бягат! Но на едного от нас нещо коланът взе да пристяга. Удивително, от *солидарност* (нали сме една дивизия, един полк, една дружина) и другите колани се почувствуваха нещо пристегнати, та рекохме да ги поотпуснем. Тия няколко поотпускания привлякоха непривлеченото дотогава внимание на невнимателните куцовласи и като се отпуснаха и те — погачи, сирене, кашкавал, нарове, — все едно че бяхме влезли-излезли от някоя *пекарна*, и после — от магазин с *колониални стоки* на едро и дребно.

Приехме с благодарност тъй ценните хранителни припаси и, разбира се, извадихме да платим. Отказаха. Настояхме. Пак отказаха. Едно само помолиха и настояха — или ние напред, или те напред. Да не ни видят заедно. Дружини и полкове са минали, постоянно минават най-разнообразни униформени — единични или групови. И не само минават, по селата се застояват.

Разумно. Нямаше защо да им създаваме неприятности.

Разумно. Нямаше защо да си създаваме неприятности.

И хванахме гората!

Какъв хубав израз! Така се изразяват нашите славни хайдути от славното време на идеалистите, които имаха за идеал: както аз тук в гората съм свободен, тъй и вие, мои поробени братя, бъдете свободни и по градовете и селата, и по нивята и полята. Да бъде Свобода!

Когато излязохме на защитено разстояние, хванахме хляба, сиренето, кашкавала и нарове и за да не ни тежат по пътя, унищожихме ги без остатък.

Но срещите ни не бяха винаги тъй невинни. Веднъж се натъкнахме на няколко овчари. И още в първия миг основателно подозрение ни обхвана. Докато ги разпитвахме за пътя, а също кой и кога е минавал, един, когото дотогава не бяхме видели, се метна на кон и... Веднага кобурите... веднага овчарите нададоха такива оглушителни викове, че го спряха. После по наше нареждане го доведоха. Съвсем наблизо имаше село. Тая работа не бе чиста. И той куцовлах, и те куцовласи. Изглежда, че всички куцовласи в Македония бяха се събрали, за да ни се явят по пътя. Не бе ли ясно, че само те съчувствуваха, че само те се чувствуваха?...

Веднага подкарваме всички с нас. Въпреки недоволството им, най-вече на оня с коня, всички вървят, върви и той. Как няма да върви! Кобурите... Когато се отдалечихме на около два километра, едва тогава ги пуснахме. Хайде сега, връщайте се и... все едно че не сме се виждали, ходете бавно, а конят още по-бавно, защото иначе няма да видите, когато кобурите ще ви видят! Разбрано? — Разбрано! — Лек ви път и добра ви пръст!...

От разните неприязнени здрави и куци власи, на които бяхме се натъкнали, тия няколко бяха най-раздразнени. Кой знае каква кариера бе си гласял оня, с коня! Кой знае колко и какви е имало в селото, отстоящо само на неколкостотин метра от нас, щом в кухнята му овчарска глава е могла да се роди такава мисъл.

Но срещите ни не се ограничиха само с местно, балканско, чуждо на народа ни население. Срецахме се и с истински, и то униформени сърби, гърци и французи.

Първата среща стана с брачата. Както вървим една сутрин — имаше мъгла, която, ако малко пречеше, много помагаше, когато бързо, почти внезапно се вдигна. Какво е това горе, на двеста метра?

Окоп, разбира се, окоп, толкова е ясно. А това? — Човек. Веднага бинокъла. Ясно — и човек, и сърбин. Докато усетим, окопът се зае. Веднага без команда: кобурите. Петте револвера се изваждат. Няма къде нито да се скрием, нито да се подслоним. Да залегнем? Прекрасни за противника обзор и обстрел.

В такива минути само спокойствието помага, при условие че психологията не е вече помогнала. Добре, сърбите ще стрелят. Но нали и ние ще стреляме? Те ще убият, но нали и ние може да убием? Войната за мен се свърши, си мисли този, който ги командува. Стават грешки. Я моего Пера, я негова Джура. Що ми трябва от мечка ремик!

И става най-неочакваното. Обърнали надясно, в колона по един вървим успоредно на окопа им с вдигнати револвери. Ако желаете, стреляйте! Ние няма да почнем. Почнете вие. А те не почват. И така се свърши. На сто-сто и петдесет крачки влязохме в една горичка и от нея надолу гора, голяма, чудесна гора! По пътеката надолу право и бързо през гората, хайде още малко през гората, а гората не се свършва — към широко поле, което се откри пред нас.

Във всеки случай този сръбски офицер или подофицер, който командуваше предварително още „Предпазител“, е първият пехотен пионер на сръбско-българското сближаване. Ако си жив, брате, ела да се видим. Сближаването става не чрез разни прости и сложни кръчмари, а чрез хора като нас — веригари. Дай с нашата обща верига да вържем ръцете и краката на нашите и на вашите кръчмари, за да не стане нужда някой ден да ни продават от своите общи и за нас, и за вас спиртологии. Пък доколкото мога да предполагам, и ти като мен не пиеш. Ха, тъй де, то добре стана, дето се казва!

Втората ни среща стана с гърци. Движейки се по тясна пътека, в гъста гора, точно на един завой, край огън — десетина. Ние ги видяхме. Те ни видяха. И тук психологията се приложи. Но имаше и нещо друго. Срещу един изстрел от пушката — осем изстрела от револвера. На десет — четиридесет. Калимера, калиспера!

Леко се покатерихме из гората, гдето изчезнахме. А птичета зачуруликали, Да не ти се насити душата!

Най-после се сетих, че имаме душа. Досега имахме и крака, но не ни останаха. А кобурите ни останаха и патроните не се свършиха.

Мъкнем си душата в краката, краката на раменете и тъй по-леко понасяме. Душата ми загоря за французи. Ето ти и французи.

Цял ден спяхме край една вадичка, в поле, между дървета. Спяхме и се наспахме. Станахме и загризахме царевицата. А по пътеката срещу нас един френски войник, с пушка, разбира се. Видя ни. Бе французин, но постъпи като англичанин. Върви спокойно и не гледа, като че началството още не му е изкомандувало нито глави наляво, нито глави надясно.

Минава покрай самите нас, а ние като да сме мухи. Браво бе, англичанин, екскюз ми — пардон, мон сержан! Но ако той изчезна, ние офейкахме!

На едно място правим четвърта униформена среща. Но с каква радост я правим и с каква радост се срещаме. Срещаме избягали като нас другари.

Новаков, Димитров, Будевски, Занков и Вл. Куртев, възползувани (не казвам окуражени, макар че за това се иска истински кураж), избягват в тъмнината само няколко часа след нас. Един от полка ни пее гласовито край часовоя, до самата река и когато оня опиянен и в захлас слуша как на самия пост „родна реч слухът ми гали“, в тая съща реч се вмъква и едно „хайдее!“ И залегнали, нашите нацапват реката. Ето ги сега пред нас.

Тая среща, когато едните почиват и другите ги настигат, ни бе още по-радостна, защото нашите пристигнали другари са се настигнали по пътя с наши, от нашия полк, подофицери и войници, благополучно избягали от своя лагер, през телената мрежа, покрай часовите, макар също да знаят, че могат да бъдат заловени и най-жестоко наказани като няколкото, които преди тях, преди нас избягали, бяха заловени, като няколкото, които бяха избити в подножието на Каймак Чалан. Войната се свърши, а и подофицери, и войници без никакво оръжие, без никаква храна, без никакви пари предприемат бягство! Вие заслужавате най-голяма награда. Но вие я вече получихте: бяхте и оставате в първа дивизия!

Нашата група стана голяма. Движението е затруднително. Особено сега, когато вече приближаваме Вардара. Добра среща! Добро виждане!

Към нашата група се присъединява един подофицер с образование и от София, и от моя набор — Асен Ягодин. От нашата

дружина е, строевак, кавалер на два ордена за Храброст. Познаваме се.

— Добре, Асене, заповядай!

Шестимата поемаме. Пристигаме.

Тук за няколко часа се изнизват едни от най-романтичните и най-трагични минути на живота ми.

До самата река е село Смоквица. Край него се сгушваме на закрито и решаваме. Трябва да се потърси човек, за да ни прекара с лодка или поне да ни се посочи брод. Кой ще иде?

— Хайде, върви ти — казват другарите. Ставам.

— Чакайте, и аз ще дойда!

Става Ягодин, става и кривакът му. Това е всичкото му оръжие. Откачам ножа си, с него ще се чувства по-сигурен.

Влизаме в селото. Ти, читателю, не се поддавай, не излизай с половин глава напред, не ставай без време любознателен, защото в селото е настанен цял френски конен полк. Той може да надтича и мене, и тебе, и не с половин, а с цяла конска глава!

Надникнахме. Тук десет-петнадесет коня вързани, там петнадесет-двадесет коня неотвързани. На първото място, в двора или под заслон, но пак на открито, десет-петнадесет французи легнали, там петнадесет-двадесет французи блажено се изтегнаха. Полека, какво е това? — Часовой!

На всеки три-четири къщи — часовой. Ние го виждаме. Добре че той не ни вижда. Тъй, от къща на къща, не със смелост, не с безстрашие, а с безумие и за нас, и за другарите си вървим ние. Задачата ни е да намерим човек за реката. Задачата трябва да се изпълни. Отдавна е минала полунощ. Утрото трябва да ни завари на отвъдния бряг. Ако това мислят другарите ни, толкова повече го мислим ние. Защото те предполагат, нещо повече, уверени са, че селото е с население и все пак далеч, по-далеч от селото, а ние виждаме, че селото е пълно с войска!

Продължаваме безумни и наистина светъл лъч ни води. Никъде никой не ни вижда. Нито човек, нито куче. Няма ли кучета? Защо пък да имат? В селото няма ли кучета? Може ли село без кучета?! Но никъде, никъде никакъв лай. Дори и родолюбивите кучета от това родолюбиво село ни съдействуват. Браво, български кучета, вие сте вече хора, защото показахте човешка душа, когато през и след войната

мнозина, наречени хора, се показаха по-лоши и от най-лошите, по-зли и от най-злите кучета!

Обиколихме множество къщи, минахме през толкова улици! Но освен кучетата, които са се скрили, съдействува ни и луната, която е изгряла, за да ни осветлява пътя. Пълнолуние. Сухо. Не е студено. Напротив — приятно. Прекрасна есенна нощ. Очарователна, романтична. Обиколката ни е вече към края. Никъде не се мярнал селянин. Всички са по домовете си, спят. А във всички дворове войници. Как да влезем в стаята, без да се уплаши било той, било жената, било децата? И както сме влезли невидимо двамата, да излезем още по-невидимо тримата?

Ако не намерихме водач, няма ли поне нещо за ядене? Всички, както са яли, тъй са наслагали под главите си кобурите и торбичките. Една ми се видя май малко по-откроя. Докато Асен гледа с двете си очи по четирите страни на света, аз доиздръпвам торбичката. Толкова сме гладни и тъй свикнахме сред тия заспали дворове, пълни със заспали войници и заспали коне, че отваряме торбичката още там — шест царевици и в копринена кърпичка парче сирене.

Връщаме се при другарите си, силно обезпокоени от голямата ни забава.

Тръгваме омърлушени и на двадесет крачки от реката прилягаме край шубраците. Чакаме. Чакаме провидението, само то може да ни спаси.

На това чудно лунно осветление виждаме силуети... няколко, още няколко. Принизяваме се още повече зад шубраците, а сенките идат, идат и то към нас. Лек говор, формата — наши. Наши другари — я избягалите подофицери. Че като скочихме, че като се стреснаха пък те! Станахме *квит*.

И те се настаняват по близките шубраци и чакат. Какво?

Когато се запитвам днес какво собствено чакахме, оставам учуден и от наивността, и от надеждата, и от куража ни! Кого чакахме когато нямаше никого! Какво чакахме, когато имаше цял полк!

От другарите си подофицери научихме, че намерили от другата страна на селото мост, широк, удобен, но с буден часовей и събуден пост.

От нас другарите научиха, че и да биха се решили по някой начин да очистят и часовей, и поста, конният полк от селото тях щеше

да очисти.

Обхванати сме от безизходна нервност. Гледаме часовниците — приближава три. Коя дата сме? Тринадесети. Това пусто число! Днес ли намери да дойде по реда си, тъкмо когато имаме тъй голяма нужда и от помощ, и от сполука?

Всред тая тежка напрегнатост чуваме оглушителен писък и отгоре съвсем близо до нас боси крака цапат вече вадата край реката. Пляскат краката, пискат устата и право към нас, които сме в шубраците, само на двадесет крачки от реката.

Млад селянин тича, гонен с камшици от двама френски войници. Точно пред нас — пляс, пляс и нагазва Вардара. Ето го до половината, а войниците се връщат, още малко... и той изчезва, и войниците изчезват.

Като хипнотизирани вдигаме се и... право след него! На самия бряг хвърляме раници, дрехи, оръжие — всичко. Правим вързопи, вземаме ги в лявата си ръка и право по посочения от провидението брод.

Но моите ботуши не щат да се събуят. Дърпам с ръка, натискам с крак, не щат. Свалям мушамата, шинела, куртката и отново залавям ботушите — не щат. Невъзможно. А един зад друг другарите изчезват. Гледам, до мен само Митков и Ягодин. Митака, славният другар! Завършилият в Женева право и пение поручик Крум Митаков хваща ботушите, не щат. Ягодин ме залавя здраво под мишниците, Митака с единия си крак натиска единия мой и дърпа здраво ботуша на другия — добре че и крака не измъкна. Хайде сега — другия ботуш. Станах вир-вода. А от другарите — нито следа. Всички са вече на отвъдния бряг. Там ни чакат... Спокойно правим три вързопи, нареждаме се и нагазваме.

С лявата си ръка държа високо дрехите, с дясната тоягата и нагазвам, ето стъпвам на брода, една, две, три крачки и краката ми са вече в реката. Под тях нищо — едва успях да извикам. Митака ми подава дългата си тояга, която успявам да хвана. Но и той попада в течението. Тогава третият и последен — Ягодин, протяга третата и последна тояга и ни спасява.

Изтегляме се отново на брега. Организираме се. Пак в същия ред, но прилепени един зад друг. А първият — една стъпка с крака и отново шарене с тоягата. Стъпих вече здраво на здравия брод. Сега —

усилена крачка. Водата покрива раменете. Добре че никой, дори Ягодин, който е малко по-нисък, не е нисък — не би могъл да мине. А чувствуваме, че тежките ни багажи са натопили водата, натопили и вече още повече тежат! А Вардарът е широк!

Няма ли някой отнякъде да запее: „Как ще да мина реката Вардар!“ Ела да видиш, щом си толко *мераклия*!

При това е ноемврий. Три часа сутринта. А ние съвършено голи, едничкото ни облекло — както преди година и половина — е фуражката. А тя топли, та цели ручей текат!

Слава Богу, минахме. Гледаме. Не виждаме. Нито следа от другарите. Но оглеждайки се внимателно, забелязваме, че нещо насреща... да, наистина нещо насреща блести, блести и както сме още под вардарско настроение, вървим и наистина така излиза — втори Вардар. За наш късмет тук реката се двои. Значи, още един път. Газим. Минаваме. Вече сме на брега, на истинския бряг. Свърши се.

Бързо вързопите! А дрехите измокрени. Търся чорапите... изпаднали. Мъча се да обуя ботушите на бос крак — невъзможно.

— Дай ножа, Асене!

И прас, прас — и двата ботуша станаха на турски емении^[1]. На бос, мокър крак обувам мокрите модерни полупантофи. Хайде сега трите мокри ризи върху трите мокри тела. И върху мокрото и останалото мокро.

Презрамките ми... какво значи в бързината, несъзнателно да ги откача и отзад... останали на отвъдния бряг. Коланът с револвера не върши работа, широк е. Просто да се отчаяш. Тръгваме.

Едва изминали няколко минути, и чуваме звънци. Отново звънци — стадо. И един безкрайно любезен говедар, който с гордост ни заяви, че е български войник и че едва преди няколко дни се е уволнил, ни сочи и говори.

— Ей сега минаха други като вас. И на тях посочих. Виждате ли оная звездичка? Право по нея. Ни наляво, ни надясно. Звездичката ще ви изведе на Костурино. Мръднете ли — загинахте. Тук са на лагер три гръцки дивизии. Ето, ще вземете тоя овраг и — по него. Той ще се свърши, звездичката ще остане!

Нямаме думи да благодарим на бойния си другар. Стискаме му ръката, и — по оврага!

А луната залязва, а вятърът заиграва, а студът залудява.

Мокрите дрехи се лепят на мокрите тела, които леденият вятър ледени. Готова пневмония.

Уморени, изтощени, гладни, мокри, измръзнали вървим, вървим. Спрем за малко, защото... панталоните ми трябва да се държат. Правени по-нашироко — нали има презрамки, — сега ръката се уморява, а мокрият шинел и мократа мушама създават и без това непоносим товар. А нали бях болен? Нали не бях оздравял?

Но трима сме. Колкото по-малко са хората в такъв момент, толкова по-добре. Моите другари се показаха другари. Все едно че някому от тях бе се случило подобно двойно-тройно нещастие.

Разсъмва се. Звездичката, нашата славна пътеводна звезда изчезна, но Костурино се появява. За това село бяха се водили боеве. Пусто е. Минаваме го и над него, в балкана спираме. Каква умора! Какво изтощение! От Вардара дотук сме направили цели двадесет километра! Добиче не би издържало!

Събираме съчки, вейки, клони и какво щастие, не целият кибрит е овлажнял. Едновременно печем царевица и сушим край огъня ризите и куртките си. А сами се пляскаме, правим си масажи, преборваме се, за да се стоплим. Колко хубаво слънце грейнало! Не ни сгрява, но ни оживява.

В краката ни, напълно ясно за просто око — парад. Трите гръцки дивизии парадират. Ясно се отделят дружините, полковете. Тук, пред нас тримата, парадират три дивизии. По една дивизия на човек — благодарим за честта. Изпарадирахте ли се вече? (Внимание, словослагателю! Да не ми сбъркаш някоя буква в тая дума, че дорде съм жив, не моа са опраа!)

Айде, парадирайте и се изпарадирайте, та се прибирайте, че от вас не можем да си турим ризите!

Седим, а в това време към нас се задава един гръцки войник с брадва. Само преместихме револверите, които бяха извадени, за всеки случай преместихме ги от дясно на ляво, отгдето бе се задал гъркът. Той видя жеста и сам направи жест, прави се, че не ни вижда. И той иска да мине за англичанин! Отмина и малко настрана зацепи едно дърво, пък го остави. И ние се облякохме преждевременно, оставихме огъня и заминахме.

Хапнали малко от шестте „пленени“ царевици, движим се бодро макар от два дни и една нощ да не сме мигнали нито минута. А за

яденето през това време — да не говорим. За ядене не се говори, когато се яде. Как може да се говори, когато не се яде!

Най-после! Ето старата граница! Следите, караулката, още няколко крачки и вече сме в България! Урааа!

Слизаме по шосето към първото, съвсем на границата, село и тримата пеем. Това краката, това емените — и те пеят. Ревем, та и кучетата да ни чуят. Хайде, лайте, посрещнете ни! Шарко, какво си се заяпал, не си ли виждал бос офицерин? Голяма работа! Хайде, следвай Мурджа! Лай! Тъй де! Браво! Благодарим!

Спираме първите двама и ги питаме къде е кръчмата, кафенето. И те ни водят, но... нито в кръчма, нито в кафене.

— Какво е това — питаме, — каква, чия е тая къща?

— Вие не сте за кафенето, вие сте за кметската къща.

На отворената врата ни посреща стар турчин и ни кани най-гостоприемно. „Добре дошли, добре дошли.“ И не само ни кани, но и говори на български.

Влизаме и — веднага край огъня. А турчинът и домашните му носят хляб, яйца, сирене, кашкавал, сушени сливи.

Хляб! Хляб! И се нахвърляме върху хляба, черния, селски хляб. Благодарим сърдечно, а той, старецът, само: „Вие сте мои гости. Аз съм кмет, значи представител на българската държава (какви думи), добре дошли, добре дошли, хапнете си, починете си.“

Хапнахме си и неотпочинали, докато е още светло, продължаваме.

Но времето се променя. Отново завалява. И вали, вали. Шосето се разкалва. И болезненото състояние, в което напуснах болницата, което през цялото време на пътуването се проявяваше и едва удържаше, сега се прояви напълно. Ако по-рано на няколко пъти капнах и пак тръгнах, сега вече не можех да ходя. Митака само ми каза: „Не бързай, и един километър да направим на час, пак не е малко.“ Ягодин запазва същото другарско търпение. Въпросът е да се домъкнем до някое село.

Късно през нощта пристигаме и за пръв път от шест дни и седем нощи непрекъснат ход пеша — двеста и тридесет километра, при невъзможни, от нас откривани пътища — и непрекъснато спане и неспане на открито, спим на закрито...

Сместваме се всички: ние, бащата, майката и трите деца, от които едното — момиче за женене. Осем души от двата пола в една стая.

На сутринта пием горещо, не е шега, горещо мляко, хапваме здраво здрав хляб и поглеждаме през прозореца — какъв сняг паднал през нощта! Спазарявам едно магаре, мятам се и господарят му с нас, хайде на път! След няколко километра сме в Струмица.

Там заварваме няколко познати, все софийнци, на разни служби в града. Ядем вече градски. Вмъкваме се в малка гостилница. „Дай, дай!“ Всеки от нас изяде по седем порции. Бихме изiali още по една, но... изядохме цялата гостилница! После отидохме за банички. Добре че бяхме *похапнали*, защото иначе щяхме да изядем и баничарницата!... Спим на креват. А той мек, та не можем да заспим. И с едва останалите пари си купувам чорапи и презрамки.

На другата сутрин пристигнаха нашите другари, с които бяхме тръгнали, които бяха минали Вардара преди нас. Заблудили се. Закъсняха цяло денонощие. Малко наказание. И друго още по-малко. Като минали реката, облекли се и продължават. Ето ръкава, втори път се събличат и после — втори път се обличат. В злополуката си ние излязохме по-честити.

Продължихме с теснолинейката от гара Генерал Златарев до Радомир.

Там ни качиха в отворени конски вагони и всред небивал студ, пътувайки цял ден, Радомир-София цял ден, най-после пристигнахме.

На другия ден отидох в полка да се уволня и — до университета. После, върнал се, седнах да чета. Дотук всичко бе известно. От сега нататък всичко ми ставаше неизвестно. Пред мен се възправи безстрастният и неумолим живот.

Какво ли ми готвеше?

[1] Ниски кожени обувки ↑

PIETAS

Сто и петдесет хиляди се пожертвуваха. Сто и петдесет хиляди дадоха живота си.

Един живот — един куршум. Един куршум — два лева.

Два лева не са половин хляб. Два лева не са милостиня дори.

Животът е най-незначителният предмет за размяна. Най-евтиният продукт за покупка.

Тогава животът струваше няколко стотинки. Бе под тая цена. Остана без цена.

Животът бе най-малоценното.

Сто и петдесет хиляди се пожертвуваха. Сто и петдесет хиляди дадоха живота си. Значи не дадоха нищо? Дадоха всичко.

Богатство. А то радва и бедния. И който има, и който няма. Всеки трепери над това, което има. А то цена няма.

Радост. Радостта няма граници. Радостта няма цена.

Щастие. Щастieto има граници. Щастieto има цена. Кой ще начертае границите му? Кой ще определи цената му?

Те знаеха цената му. И все пак пожертвуваха всичко!

Но имаше нещо, което не знаеха.

В коя област на науката, изкуството, литературата, техниката — в коя област на напредъка някой от тях би могъл да блесне, да изгрее! Да свети за прослава на Родината! За спасение на Човечеството! За величие, на Света!

Те не знаеха тая цена. И все пак пожертвуваха всичко.

Пожертвуваха таланта, гения, с който моментът би могъл да ги осени.

Дадоха най-ценното, неоценимото. Дадоха живота си.

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.